49

891.99 1281
0 55 Օշական Յ.
Ակայութիւն մը

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Թուղթ առ Երեւան

Վկայութիւնը

Ա. Ծառուկեան

1267

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

1946
ՀԱԼԷՊ

ՀԱՅԿ.ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ՆԱՅԻՐԻ ԹԻՒ 2

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Գրական յաջողութիւնները զիրենք որակող, պիտակող շատ մը տարազներ ունին։ Որքան շատ ածականները, որոնք մեր նանրամտութիւնը, երբեմն իրաւ խռովքը կ'արտայայտեն գիրքի մը հասցէին։ Իմ վերնագիրը, Վկայութիւն մը, *հազ-ւադէպ որքան դժուար գործածելի որակում մըն է սակայն։ Աւելորդ՝ զառածիլ դէպի ստուգաբանական ծանծաղուտը, բառին առումները պարտ ու պատշաճ լուսաւորող։ Ծանօթ է ձեզի անոր անդրանիկ թելադրանքը, յանուն շատ իրաւ համոզումներու, իբր հոգեկան անդիմադրելի բխում, որ մինչեւ մահ կրնայ զարգանալ։ Հոս, քերթուածի մը առիթով, անոր գործածումը նպատակ ունի մասնակի հոգեվիճակ մը տարազել։*

Ասիկա՝

— հոգեխառնութիւն մը, ծաւալուն ու հեռահաս մտայնութիւն մը, ծանր յոյզեր, սաս ընդարձակ ու իրենց արմատները խորերը արձակող ու գուցէ անդունդներէն առնող ապրումներ, *որոնք կը նստին երբեմն, հրաբուխներէ նետուած շոգեղէն տարրերուն նման դաշտին, հոս՝ հոգիներու երեսին ու չեն մոռցուիր, երկար տեւողութեան մը վրայ։ Անոնց կազմաւորման* պրոցէսը, *ինչպէս կ'ըսեն, գրեթէ միշտ մեծատարած խորութիւններ են։ Ու անոնց գրականութեան մէջ նուաճուիլը բախտ մը, ինչպէս փառք մը՝ որոնք երբեմն գրելու արուեստին տկլոր գործաւորը կը յանձնեն յաւիտենութեան։ Թող քիչ մը* գէշ ըլլար գրուած *նամականին Մատամ Տը Սէվինէի, ըսել կ'ուզեմ աւելի լայն ու իրաւ* վկայէր

իր ժամանակէն, Ֆրանսացիք կ'ուննէնային հարազատ գլուխ գործոց մը, ոչ ան՝ որ դասախօսներու իմաստութիւնը ջանացած է արժեւորել։ Գետ գրուած գիրք մըն է Սէն Սիմոնի Յիշատակները, բայց անթառամ վկայութիւն. հետեւաբար մեծ գիրք մը։

Ու դառնալով մեր գրականութեան՝

— Վկայութիւններ են, ըստ տեսութեան՝ Պանդուխտի Կեանքերը, Կայծերը, մասամբ Խենդը, հարազատութեամբ՝ Կարմիր Ժամուցը ու Աւերակներու մէջէն-ը, յիշելու համար հանրութեան սեպհականութիւնը դարձած գիրքերը, որոնց անունն ու պարունակութիւնը գիրար կը պաշտպանեն, զուգորդ են կեանքի, գրականութեան, ծանր յաջողուածքներու հաւասարակաց հանգամանքներուն։ Աւելի քիչերու ընկալչութեան հասած, բայց որոշ տարողութեամբ վկայութիւններ՝ Մանանան, Խրճիթներէն Մինչեւ Խորհրդարան, Գիւղը հատորները։ Մեծ գիրքեր են, ոչ վկայութիւն՝ Տաղը (Պ. Դուրեան), Ցեղին Սիրտը, Ներաշխարհը, Ամիրային Աղջիկը, Հրաշալի Յարութիւնը, ու Սփիւռքին գիջումով մը՝ Մեր Կեանքը, Նահանջը Առանց Երգի հատորները, դարձեալ յիշելու համար հռչակի հասած, ուրիշ արժէքներով պաշտպանուած գործեր։

Տարբերութի՞ւնը, տարբերութիւննե՞րը սա անուններէն մեզի եկող թելադրանքներուն։

— Եղէք ուշադիր, համբաւէն ու սուտ կամ իրաւ կիրքով այլակերպուած հէքեաթէն առաջ, այդ գիրքերուն շուրջը, ձեր ունեցած ապրումներուն։ Պիտի գտնէք որ անոնցմէ ոմանք կրնային չպատկանիլ գրականութեան, բայց անոնց պակասը պակաս մը պիտի նշանակէր ձեր կեանքէն, հոն՝ ձեր ապրուած, արձանագրուած, տարեգրութեանց մաս անցած կեանքէն, այսինքն ձեր պատմութենէն։ Պիտի գըտնէք որ անոնցմէ ուրիշներ կրնային գրուիլ հինգհարիւր տարի առաջ կամ վերջը։ Այս թեթեւ լուսաբանութիւնը բա՞ւ՝ որպէսզի պարզ ըլլար իմ խորագիրը, գործածուած

— Թուղթ առ Երեւան գրքոյկին հացէին։

Ապահովաբար

— այո։

Վկայութիւնը, ուրեմն, հոս, ըստ ինքեան, պարզ

բառ մըն է, որուն գրական արժանիքը, մեծութեան, տեւական փառքին հետ ունեցած աղերսը ուղղափառ տարազներով պաշտպանելի չէ միշտ դժբախտաբար։ Արժէքը՝ ուրիշ իրողութիւն։ Այդ արժէքը կ'ընդունիմ Ներաշխարհին համար բայց նոյն հատորին կը մերժեմ վկայութիւն մը ըլլալու թէկուզ տկլոր բայց այլապէս բազմերախտ բարիքը։ Մարդոց գիրքերը անշուշտ որ իրենցն են ուրիշներուն ըլլալէ առաջ։ Բայց քանի՜ հոգի, այդ գարուն սկիզբը, որ հով վերլուծեր, մտածումներ մաներ, գոյներ տարբաղադրեր, պատկերներ համբուրեր. երբ՝ այդ Պոլիսին մէջ ուրկէ կուգայ Ներաշխարհը, հազարներ էին, մաշումի մահուան դրուած հողեղէն գոյութիւններ։ Ու անմիջապէս,

— Կա՞յ, սփիւռքի մէջ հայ մը, իրաւ, առանց կուսակցական պիտակի, չափինի, ակնոցի, որ չզգայ, չապրի, իրը չընէ Թուղթ առ Երեւանին տագնապը(*)։ Իմ հարցումիս ըն-

(*) Իրողութեանց մարդն եմ։ Չեռնեցայ գրքին արթնցուցած հակազդեցութիւններուն։ Մեր մամուլէն մաս մը, հաւանաբար համակուած գրքէն ծորող իրաւ. անկեղծ յուզումէն, բայց իր տարտամ քերուն նախանձախնդիր, փորձեց կերպը գտնել Հայաստանի շատ նշանաւոր դասախօսը արդարացնելու. օգտագործելով գերմաններու կողքին իրենց հայրենիքին դէմ գործող խմբակի մը չահատակութիւնները։ Դասախօսը. դասախօսները. ու անոնց պաշտօնական փաստաբանները. սփիւռքին մէջ տարտըքին տակն էին այդ խմբակի պատնելու իր խակական կերպարանքին. տարողութեան տակ եւ ոչ թէ զայն առիթ ընել. զանգուածները անարգելու։ Կ'ընդունիմ որ պատերազմ մը մեզ բրած է այսպէսով որ անբարոն չէ անշուշտ։ Ազգերը կը տառժեն իրենց պատմութեան ամէնէն մեծ հերոսները անգամ։ Ոչինչ այնքան դիւրին որքան այդ խմբակը ընել չան-սատակ. եթէ երբեք անիկա առած է այդ քայլը. ու ձգել հանգիստ մեր մեծ մեռելները, մանաւանդ նախ քաղցրութեամբ բերելու որոնք Սփիւռքի կայաններուն մէջ կը մնան հաւատարիմ իրենց ժողովուրդին դարաւոր ձայներուն։ Փաստաբանութիւն չեմ ըներ։ Սակայն գործ է իմ կարողութենէն։ Ինքնիրեն տարեկան փառասիրական ծերունին մահապարտ հաւաստի ոգին արդարութեան զգայարանքէ մը կուգայ անշուշտ, բայց երբեք չի մոռնցեր յաւիտենական Ֆրանսային խօսքենք. իբրեւ հայրենասիրութիւնը։ Անհատները, աւելի շատ անհատներու թիւ մը, վերջին դէպքերու առիթով, կրնան մեր խղճմտանքը խառնել, բայց զայն չքացնելու երբեք՝ առիթներ։ Թուղթ առ Երեւան-ը մեր խղճմտանքին վրդովումն է որ կը ջանայ պատկերացնել։ Եւ ասոր բովանդակ մեր դժբախտութիւնը այնպէս մը դարձած է մեր ճակատագիրը որ մենք մեր ամէնէն նուիրական սրբութիւններն իսկ

րեր պիտի պատասխանեն տրտում, բեկ ժխտականով մը։ Ըսի թէ գրական շուկային արժէքը ուրիշ խրողութիւն մըն էր։ Դարձեալ ուրիշ խրողութիւն՝ համբաւը, որ գրական շուկային cabaleն է յաճախ, ու քիչ անգամ մնայուն փաստ։ Քանի քանի անուններու վրայ մենք գտած ենք հերքումն իսկ. այդ փառքերուն։ Նայեցէք վար, յիսուն մը տարի, արեւմտեան գրականութիւնն ի վար։ Դուք պիտի զգաք իմ նկատողութեանս կշիռը։

Երբ ընդհանրութեանց հանդէսի մը մէջ, որպիսին է Նոր Լոյս տեսած իմ հատորիկը, (Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը) Սփիւռքին կը մերժեմ իմ ժողովուրդին արդարութեամբ, հարազատութեամբ պատկանիլ կարենալու փառք մը, Թուղթ առ Երեւանին համար սա որակումը — վկայութիւն մը ըլլալու — չի գներ գիս հակասութեան մէջ։ Կուտամ անհրաժեշտ լուսաբանութիւնը, ինչպէս կ'ըսեն։ Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը անդրադարձ մըն է մերձաւորապէս քառորդ դար ընդգրկող տպաւորութեանց որոնք Սփիւռքին գիւղերէն պահած եմ իմ մէջ։ Քսան տարիէ ի վեր Կոստան Զարեան ստանաւոր կը գրէ։ Կրնայ քառասուն տարի ալ գրել։ Անոր քերթողութիւնը չի պատկանիր իր ժողովուրդին։ Ասիկա յստակ է սա տողին վրայ։ Ու համաձայն ակնոցին՝ իր ժողովուրդին պատկանիլը արժանիք մըն է կամ տկարութիւն մը։ Ու Սփիւռքին ամէնէն տաղանդաւոր ներկայացուցիչներէն մէկն է Կ. Զարեան։ Ուրիշ։ Մակընթացութիւնը։ Կը հրաւիրուիք կարդալ այդ չոր ու չար, արջասպի

վտանգի գինենք, մեր կիրքին սաստկութեան ներքեւ, մեր գահը ծախենք, մեր վրայ դուրսէն դահիճներ գնելու, ու մեր եկեղեցին լքենք մեր փոքր կամ մեծ դժգոհութիւնները յագեցնելու համար, սա օրերուն ալ իրար բզկտենք, աւելի բարձր սրբութիւններ, Հայրենիքը ճանչնալու, սիրելու, անոր համար զոհուելու ամէնէն նուիրական արարքն իսկ վերածելով մենաշնորհի, ուրացումի, անարգանքի, մեր ճակատագիրն է, դարձեալ, որ կը միջամտէ սա բախտորոշ օրերուն, որպէսզի բիւրերու միակ ակնկալութիւնը, գերագոյն վարձատրութիւնը, անուաղն անհուն զոհողութիւններու հրաշք մեր կործանած հոգին անգամ մըն ալ իյնան քմայքին տակը սա ու ան դասախօսներուն, լրագրողներուն, կիրքի սպասեակներուն։ Թուղթ առ Երեւանը ուրեմն գրական յաջողուածք մը ըլլալէ առաջ, հոգեբանական վաւերագիր մըն է, յուշագիր մը, կտակ մը նոյնիսկ։

պէս կծու ու դաժան տաղերը որպէսզի զգաք Փարիզի ժահրը։ Թուղթ առ Երեւան-ը ոչ դիւցազներգութիւն կը փառասիրէ. (Տատրագոմի Հարսը) ոչ ալ մեքենայ կը փորձէ թռցնել (Ն. Սարաֆեան)։ Ու իմ հատորիկը գրուած ու տպագրութեան է յանձնուած Թուղթէն առաջ (հատորին մէջ անոր յիշատակութիւնը փորձի ատեն կատարուած յաւելում մըն է)։

Թուղթ առ Երեւան-ը վկայութիւն մըն է իր գրական կարողութենէն դուրս, վեր՝ այլապէս իրաւ ապրումներու յայտարար։

Իբր այդ, իմ մէջ արթնցող տպաւորութիւնները, կազմաւորուող մտածումներն են որ կը թելադրեն հետագայ էջերը, որոնք յաւակնութիւնը չունին Թուղթ առ Երեւան-ը յառաջաբանելու (գիրքին հեղինակը թէեւ երիտասարդ, բայց շատոնց իր ետին է ձգած այդ կարգի քաջալերի մը արժանաւորութիւնը, քալած իր գրողի դժնդակ ճամբան, ամուր քայլերով, կարօտ չմնալով ոեւէ արտաքին ձեռնտուութեան), և կամ զայն ենթարկելու քննադատական աւելի կամ նուազ պարկեշտ և կամ յաւակնոտ վերլուծման մը, որ հարկադրաբար պիտի յանգէր աղմուկի, ընդվզումներու, ուրացումներու, ու տարբեր աստղի մը տակ ալ՝ կենցաղագիտական սանկ անուշիկ, խնամեալ, ջուրին, օճառին չդպող տարազներու փոխանակման, ինչպէս գիտենք որ եղած է ճակատագիրը միամիտ այդ կնքահայրութեան, Գրիգոր Օտեանի օրէն մինչեւ նսեմ զիջումները հաճոյապաշտ ու պատեհութիւն վաճառող Սուրէն Պարթեւեանի դիւրագնի յառաջաբաններուն։ Իմ էջերը կը ձգտին հասկնալի ընել գրական որքան հոգեբանական քանի մը ծանր իրողութիւններ, տագնապներ։

*
* *

Մէկ տարուան մէջ

Թուղթ առ Երեւանը կ'արժանանայ երրորդ տպագրութեան (կ'իմանամ թէ Ֆրանսա և Ամերիկա, իրենց կարգին կը հրատարակեն զայն մօտ ատենէն)։ Չեմ ուզեր որ արհամարհէք սա փաստը, ինչպէս աճեցնէք աւելի անդին քան իրական իր իմաստը։ Կ'ենթադրեմ թէ ձեզի ծանօթ են թիրաժները մեր ամէնէն իրաւ գիրքերուն։ Ու քաջածանօթ բախտը մեր դասագիրքերուն։ Ունինք Կիպրիանոսը որուն ու-

պագրութեան թուականները ընկղմած են տարիներու մշուշին ներս։ Գրականութեա՞ն կորուածէն։ Անկէ ալ ուշագրաւ նմոյշներ, փաստեր։ Խաչի Ծառ, Մարգարիտ Արքայութեան Երկնից, Սիրաք եւ Սամուէլ բազմարաստիկ գրքոյկներ են որոնց կրկնածնունդ, եռածնունդ կեանքերը ու ճակատագիրը բացատրելի են սակայն Վանեցի Պատրիարք-Կաթողիկոսին բացառիկ նկարագրովը։ Հայոց Հայրիկը իր գիրքերը գիտէր արժեւորել, ինչպէս իր պզտիկ խելքը, մանաւանդ մեծ սիրտը։ Թուղթ առ Երեւան-ը, 1945-ին, այսինքն ճիշդ երեք քառորդ դար վերջն է որ լոյս տեսած է Մարգարիտ-էն։ Ու գիրքերն ալ ենթակայ են տարիքի աղաւաղման։ Թուղթը պարտքին տակն է ուրեմն չհերքելու իր ծնունդը, ճակատագիրը։ Սփիւռքը գրքերու փառքը կամ դժբախտութիւնը կը յօրինէ գրեթէ միշտ իրենցմէ դուրս։ Մարդիկ կը կործանեն աս ու ան հեղինակը, առանց զայն կարդացած ըլլալու։ Այս հաստատումը նորէն կը պահէ իր ուժը երբ շրջուի իմաստէն. ըսել կ'ուզեմ, կը փառաբանեն զայն գիրքը կարդալու ձանձրոյթը յանձն չառնելու համար։ Աւելին։ Տաղք եւ Թաղերգութիւնքը, բախտին ձգուած հատոր մըն էր ու սպասեց քսան տարի երկրորդ անգամ լոյս տեսնել կարենալու համար։ Հրաշալի Յարութիւնը դարձեալ բախտին ձգուած հատոր մը, (ըսել կ'ուզեմ անճարակ հեղինակի մը ապրանքը) երեսուն տարի է կը դիմանայ իր անդրանիկ կեանքին մէջ։ Ուրիշ Տաղք եւ Թաղերգութիւնք մը (Մ. Պէշիկթաշլեան) չահագործուած է վարպետ վաճառորդներէ, ու փաստը այն հատորներուն — ինչպէս Ցեղին Սիրտը, Ցայգալոյս, Կարմիր Ժամուց, եւայլն — որոնք իրենց գրական արժանիքներուն վրայ աւելցուցին գրականութենէն ալ դուրս ազդեցութեանց բարիքը, չի հերքեր դառն իրականութիւնը։

Ու, ինքնաբերաբար հետեւանքը սա հաստատումներուն։

— Ի՞նչ է, Թուղթ առ Երեւան-ին վրայ մասնաւորը, բացառիկը՝ որպէսզի հերքուի դասականացած ճակատագիրը քնարական, ու աւելի ընդարձակելով ծիրը դատումին՝ գրական գործերուն, որոնք պիտի մգլոտին, կամ աղացուին մուկերէն դարակներուն խորը, երբ իրենց հեղինակը յիմար է եղած իր կարճառօտ միջոցներով, թերեւս ակռայէն կտրելով լոյսին յանձնելու զանոնք։ Տեղ մը խօսած եմ աղէտէն

որ գրավաճառն էր Պոլիս, մագիստրոս մը, տպագիրը դը-րամի, տունի, կալուածի վերածելու գիտութեան ու պսա-կաւոր մը՝ հեղինակը անիրաւելու։ Սփիւռքէն ունիմ դառ-նութիւններ։ Ամերիկա, այդ գետնին վրայ գերազանցած է Պոլիսը, քանի որ գոյութիւն ունին տուներ, որոնք իրենց գրկուած գիրքերը կը ծախեն ու չեն յօժարիր զանոնք ստա-ցած ըլլալն իսկ իմացնելու հեղինակներուն։

Թուղթ ու Երեւանը առանց գրավաճառէն խնդրուելու, ու քմէտի ալ պաշտպանութիւններ չահարկելու, իր իսկ ճնշումով բացած է իր ճամբան, հասնելու համար ընթեր-ցող հասարակութեան մը որ գիրքը ոչ միայն գնեց, այլեւ կարդաց ու եղաւ անով խանդավառ ալ։ Քիչ վերը, ծանօ-թութեան մը մէջ, ակնարկեցի ճիգին զոր մեր մամուլին մէկ մասը վատնեց, գիրքին ծաւալումը արգիլելէ աւելի, հոն պարզուած բարեխառնութիւնը դիմաւորելու ուրիշ իմաս-տութեամբ մը։ Աժան, անտեղի, առնուազն ապիմաստ միւս աղմուկն ալ որ կը բարձրանայ ուղղափառ հոգեբանութիւն-ներէ. Թուղթին մէջ տիրական կարօտանքի, լայնութեան զգացումները կասկածելի, թերեւս վնասակար դաւանող։

Սա նկատողութիւնները կը ձգտին սակայն գրքին էոյթը բացատրելու չափ, անով սփռուած հոգեխառնութեան վրայ լոյս նետելու։ Իմ փորձը, պարտաւոր եմ ըսել, ներկայ է-ջերով գրական ուսումնասիրութիւն մը չի փառասիրեր, ինչպէս քննադատական մարզանք մը չունի գործադրելու։

Իրա՞ւ ուրեմն, որ բացառիկ հատորիկ մըն է ան։

Ընթերցողներէն ոմանք թերեւս պիտի մտածեն, սա չահեկանութիւնը ազդակ մը ընդունելով, գրական, ստեղ-ծագործական ծանր, լուրջ, բացառիկ ալ շնորհներէ, սանկ հզօր որքան անակնկալ տաղանդէ։ Լաւ է այդպիսիներուն կամացուկ մը թելադրել որ կ՚աճապարեն, իրենց տպաւո-րութիւնները այդ արագութեամբ կազմակերպելով։ Անոնք թերեւս կ՚անգիտանան որ այդ շնորհները, այդ տաղանդը աւելի յաճախ կը յանգի ճիշդ հակադիր արդիւնքներու (Պ. Դուրեան, Մեծարենց, Թէքէեան)։ Յիշեցէք ճակատագիրը մեր մեծատաղանդ գրողներուն։ Քանի մը թեթեւ զարտու-ղութիւններէ դուրս, տաղանդը, նոյնիսկ հանճարը (Աբով-եան, Դուրեան) ծանր միջոցներ, ազդակներ նոյնիսկ տըր-

տուամ, դժուար դարմանելի խռովքներու, տեսակարար հաս-կացողութեան հասնելու համար։ Կը զգուշանաք անոր ըն-ծայելու չօշափելի դեր մը դրողներու ընթացիկ բախտին։ Համբաւը կը գործէ ինքնագլուխ, ըսել կ'ուզեմ կը քալէ իր միջոցներով ու չի սիրեր հաշիւ տալ ոչ ոքի. ինչպէս մռայ-լութիւնը (զայն անաղմուկ հագնիլը, զայն Յալու ճակատա-գիրը), ինքզինքը կը յօրինէ, յամառ ու այլամերժ, ի հե-ճուկս յորդ շնորհներու։ Յիշեցէք Երուխանը, որուն մռայ-լութիւնը աւելի անգին էր քան թշուառութիւնը։ Ամիրային Աղջիկը *մէկէ աւելի անգամներ լոյս տեսնելուն հակառակ, դեռ չէ ազատագրուած հասարակաց սիրոյն մէջ։ Ու կու-տամ անունն ալ Վահան Թէքէեանին, զոր մահը սկսաւ սըր-բացնելով։*

Բայց Թուղթ առ Երեւան*-ը կարդացուած է պարզ, նոյնիսկ տկլոր գիրք մը ըլլալուն հակառակ։ Այս բախտին համար, այդ գիրքին ետեւ սխալ պիտի ըլլար տաղանդի մը անհրա-ժեշտ ներկայութիւնը պայման ընդունիլ։ Անիկա կարդաց-ուած է* զանգուածէն *— մէջտեղն է փաստը, զոր կը խնդրեմ որ դարձեալ բարի ըլլաք պահելու իրականութեան ծիրին, քանի որ լպրծուն է գետինը, կարդացուելէն դէպի արժէքը տանելու համար։ Կարդացուած է թափով մը զոր չենք տես-ներ մեր ամէնէն հանգամանաւոր, ժողովրդական վիպողին գործին ալ դիմաց։ Րաֆֆին գնաց մեր աշխարհէն իր վէպե-րուն սպառումէն առաջ։ Սակայն հոս ալ կը հրաւիրեմ ձեզ զգուշութեան, լրջութեան, որպէսզի զանգուածը չաճապա-րէք վերածել գրական հասարակութեան մը, Եւրոպայի հա-մար որոշ չափով հասկնալի, բայց ընթերցող հասարակու-թեան մը համար գրեթէ անիմաստ տխտղոս մը։*

Այն ատե՞ն։

— Ստիպուած եմ արժեւորել ուրիշ ազդակներ։

Առանցմէ մէկն է Թուղթ առ Երեւանը *յայտարարել գրա-կան բարեխառնութենէ մը դուրս, տեսակ մը* հայելի, վա-ռարան՝ *որուն հասկացողութեան համար ալ անհրաժեշտ տարր մը չըլլար* գրագէտին տաղանդը։

Առաջին ու միշտ աճապարոտ ակնարկ մը սա արժեւո-րումը պիտի դիմաւորէր որոշ դժկամակութեամբ։ Գիրք մը, անկախ, դուրս՝ իր հեղինակէն, մեզ մարսելի իրողութիւն մը

չէ տակաւին։ Կարճ կեանքի մը վրայ որ կեանքն է Արեւմըտահայ գրականութեան, նման անբնականութիւնները ծնունդ կուտան դառն հակազդեցութիւններու։ Չեմ վիճարկեր։ Բայց ձեզ կը հրաւիրեմ գրական իրողութիւններու լուրջ նկատառման։ Այսպէս, խորհեցէք Պետրոս Դուրեանին ու անոր տաղարանին հոգին հայթայթող անձնական ու համայնական ապրումներուն որոնց այրումովն է որ կը գոյանայ արուեստի ամէն իրաւ գործ։ Պետրոս Դուրեանին ցաւը, անոր թոքերուն մէջ իր վրանը զարնելէ առաջ, այդ Պոլիսին մէջ անբացատրելի բայց այլապէս իրաւ բարեխառնութիւն մըն էր։ Անոր մահէն քառորդ դար վերջը, պոլսամերձ քաղաքի մը մէջ որ կը կրկնէր Վօսփորոնի tellurique համերը ջուրերուն, ծառերուն, աղջիկներու այտերուն, տղոց ողնուղեղին ու կիներու սրտին մէջ, ամէն տուն մռայլ ու շքեղ գերեզման մըն էր, քանի որ սանկ քսանի մօտ պարմանութիւնը սարսափով կը սպասէր թեթեւ չոր հազին, թեթեւ բայց թաց տաքութեան, որոնք պիտի գումարուէին բաժակի մը ծոցը՝ արեան պոռթկումով, այնքան յեղակարծ, այնքան իրաւ։ Պատանուհին կամ պատանին կը վճարէին այդ արեան պարտքը, իրենց անդիմադրելի գրաւչութեան, գեղեցկութեան բոլոր հրաշքին մէջ, նոյնիսկ մահուան անդրանիկ շուքին տակ այլապէս սրտառուչ, անփոխարինելի դառնալով։ Ամիսը չլրացած գմայլելի այդ այտերուն վրայէն արիւնը կը հաւաքէր ինքզինքը, դէպի կեդրոնը, դառնալու համար չարաշուք, ահաւոր վարդը, մահուան սոյգ կնիքը, աշնան մը կամ գարնան մը կեանքով։ Ու տռամ՛ն զոհին, մանաւանդ շրջապատին վրայ։ Վէպ մը չի բաւեր այդ տռաման նուաճելու։ Ահա յատակը Պետրոս Դուրեանի ցաւին։ Անոր տաղարանը իրաւ էր, այդ չարաշուք ապրումներէն հայթայթուած։ Անոր ցաւը տուներուն վրայ յատակ ոստայն մը ինչպէս։ Ու անոր կարօտանքը, կեանքին ամէնէն իրաւ աղբիւրէն, պուտիկ մը վայելքին ծարաւը։ Պետրոս Դուրեան — բացի անձնական հանճարէն — քիչ բան ունի իր տաղերուն ահաւոր յուզումը թելադրող մեր գրաւչութեան։ Ձեզ այս օրինակէն վերջ, կը հրաւիրեմ հեռանալ անմիջական ձեր դատաստաններէն, քիչ մը շատ չափչփուած գրական շուկային վարժութիւններէն ու իջնալ

վար, սանկ հազարի մօտ տարի ձեր գրականութեան պատմութեան։ Ձեզի կուտամ անունը հռչակաւոր գրքի մը (որուն վրայ յարձակելու սոփեստութիւնն իսկ տաղանդի պարտք կը նկատուի մեր օրերուն)։ Աղօթամատեան, որ, իբրեւ խորք ու ձեւ, առաջին ակնարկով անզետեղելի մեր տասներորդ դարու ընկալչութենէն ներս, կը դառնայ պարզ, դիւրամատոյց, իրաւ, մեծ՝ երբ պատմութիւնը— այս անգամ ոչ գիրքերունը այլ մարդոցը —ձգէք վերլուծման։ Այսօր մարդիկ կը հերքեն հազարամին հէքեաթը, իր արձակած անհուն սարսափով որուն հակահարուած էր ըլլալու միսթիք ապրումներու հրդեհը քրիստոնեայ հոգեբանութեանց խորը։ Բայց ատկէ դուրս է իմ նկատողութիւնը։ Չեմ կապեր Աղօթամատեանը այդ զարհուրանքին, ատկէ պայմանաւոր արդիւնք մը ինչպէս։ Կար սակայն այդ գիրքը ծուէն-ծուէն, ինչպէս կ՚ըսեն, շրջանին ինչպէս շրջանակին մէջ, մարդոց շուրթներուն ինչպէս հոգիի աչքերուն, արեան պէս ու մեզքին պէս, միսին պէս ու անոր խենթութիւններուն դրութեամբը, երկնքին մօտ ու անոր բացուած անհուն կարօտ մը, երազ մը ինչպէս։ Ահա յատակը։ Ձեւին զուտ անձնական համարուող զանցումները (ոճ, քերականութիւն, բառակերտութիւն, հռետորութիւն, լեզուական քաոս) ոչ նորութիւն էին, ոչ ալ յառաջդիմութիւն (գրականութիւնները կ՚ապրուին ու ապրումը հազիւ թէ կ՚ենթարկուի մեր օրէնքներուն)։ Այդ դարուն ու անկէ առաջ, մեր գրողները շատ ալ ատեն չունէին լեզուի օրէնքները ծանր-ծանր, մեթոտիկ մարզանքներով իւրացնելու, ինչպէս կ՚ընեն այսօր, օրինակի համար վիէննացի վարդապետները. հասնելու համար անկանգնելի տափակութեան, լեզուին բուն դերէն, գրական իրագործումներու պարտքէն բոլորովին օտար մնալով։ Տասներորդ դարուն, բացի ոստանիկ գրականութեամբ մը պայմանաւոր բարիքին պակասէն, կար ահաւոր ներկայութիւնը աղանդաւոր հետաքրքրութեան մը, այն զոր ԺԹ դարու մեր քննադատութիւնը կ՚ախորժի յունաբան դպրոց անւանել, խորքին մէջ քերականական թուող, բայց գրագէտի մը թափանցումին առջեւ զուտ գրական տաղնապ մը մնացող յանդգնութիւն, ճիշդ ու ճիշդ Զրաքեանի լեզուական խաղարկութիւնը ու Կ. Զարեանի նիւթէն զառա-

ծանքը։ Տասներորդ դարուն Հայոց աշխա՜րհը։ Ըսէք ու ու գոցեցէք ձեր արտաքին աչքերը, բանալու համար ձեր ներքին նայուածքը այդ անպարագիծ ապրումներուն վրայ։ Ես կը հրաժարիմ այդ փորձէն ու կը դնեմ ձեր մօտիկ նըկատառման, պայմաններու այդ ծանրակուռ հանդէսին մէջ խառնուածքը — այսինքն անձնականը՝ — Գրիգոր Վանականին դէգ, քաղցր, տարօրինակ, անզուսպ ու զառնուկ նոյն ատեն, ճիշդ ու ճիշդ — ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ — այդ վանականին անդիմադրելի սլացքը դէպի ինքնատիպը, սանձակոտոր, զարտուղին, խենթը, առնուազն անբնականը, ճիշդ ու ճիշդ Շամիրամի Ծովը շուրջպատող լեռներուն զարհուրելի գեղեցկութիւնը, ինքնութիւնը, հրայրքը ու հմայքը։ Ըսեր եմ տեղերը հոգի մը ունին ու մեր աշխարհին հոգին չէր կրնար չանցնիլ մեր գիրքերուն։ Ինքնագլուխ Խոյանքին մէջ ինքզինքը կորսնցուցած։ Դուք այս տողերուն ետին կը զգաք ոճը Գրիգոր Վանականին։ Ահա ձեւի զանցումին ազդակները, հինականին մէջ (մի տարուիք հակառակը փաստելու։ Աշխարհին մէջ ուղիղ գիծին իսկ կայսրութիւնը ջնջելու միջոց մը կայ միշտ)։ Ու հիմա պըզտիկ գիջումով մը բարի եղէք նայիլ Գրիգոր Վանականին խորը հոգիին։ Ոչ ձեր ծանօթ թեթեւութեամբը, հինին հանդէպ, մանաւանդ կրօնականին համար ձեր իւրացուցած յաւակնոտ, ափսոս, առնուազն անարդար վարժութիւններուն ընդգէմ, այլ իրաւ տռամա մը զգալու պարկեշտ, խոնարհ հոգիով մը։ Մի մոռնաք որ հիւլէական դարու մը սկիզբն ենք ու հրաշքներու ծրարը դեռ չէ իսկ բացուած։ Ուրեմն խորքը այդ վանականին, ուրիշ խօսքով՝ խորքը Աղօթամատեանին։ Մի կարծէք որ պիտի շահագործեմ հազարամեան անդոհը։ Ի՞նչ կարիք հազարամին թէկուզ կարելի, թէկուզ իրաւ անդոհին երբ իմ հայու խեղճ ջիղերը երկու դարերու հանդոյցէն առին ամէնէն ահաւոր անդոհները։ Ես ապրեցայ թուրքը, ջարդը, իմ ժողովուրդիս հոգեկան փտախտը։ Ու իմ նեարդերուս իւրաքանչիւրին արմատները կը լողան արեան ու գրկանքին, անգթութեան ու անիմաստութեան ովկիաններուն մէջ որոնք իրր կեանք դրուեցան իմ առջեւ։ Հազար թուականէն Նարեկացիին ու քրիստոնեայ գիրքերուն մէջ ինկածը՝ որքա՜ն քիչ։ Ու ի՞նչ էի վերջոյ թուղթին պա-

տառը որպէսզի կարենայ իր վրայ հանդուրժել լեռները մեր ապրումներուն...։ Մտովի վերակազմեցէք այդ լեռները ցաւերուն ու ըսէք թէ որքան անկշիռ է Թուղթը։ Ու մտածեցէք ահաւոր խորութեամբ, լայնքով, ծանրութեամբ տռամային որ հայ ոգին է, այս անգամ անցած զարհուրանքին բոլոր պարունակներէն (Տանթէական առումով) ու ինկած ափունք մը։ Օ՜, Սփիւռքին գրողները իրենց այդ տառապանքը արտայայտելու, իրենց անկարողութիւնը, անբաւականութիւնը երբ գնել կը ջանան, ահաւոր իրենց դառնութիւնը պոռալով մեր երեսին, մեզի չափ դժբախտ են անշուշտ։ Ըսել կ'ուզեմ՝ անոնք ալ ամէն բոպէ, սլաքներուն տակ գրկանքին ու տառապանքին, պուտ պուտ արիւն կը փսխեն, իրենց հոգիին ամէնէն ազնուական ծորումները, որոնք կը խառնուին ահա իրենց շրջապատին, կայան ու գերութիւն, անասնութիւն ու անմեղութիւն, սրբութիւն ու անգթութիւն։ Հատորը քիչ պիտի գար մեր սփիւռքը իր հոգեյատակ նուաճելու։ Այս ամէնէն քանի մը պրակ։ Քանի մը հայհոյանք։ Քանի մը երազ։ Ուրեմն հարկին տակն էք ընդունելու անխուսափելին։ Պիտի գայ մէկը — չէր կրնար չգալ — անշուշտ յորդայնէ բնարեալ մը, պիտի հաւաքէ ցաւին ծովերէն ողջ կայլակները զինք կազմող արեան ու գրկանքի հեղեղներուն, պիտի կեդրոնէ այդ սրբազան խոկութիւնները իր հոգեղէն քուրային, անօթին, պիտի նետէ հոն իր ալ արցունքը, արեան կայլակը, երազին տրոփը ու յոյսին, ցաւին հիւլէական ուժը, այդ ամէնը գունաւորող, բեղմնաւորող, նոր կերպարանքի մը համար ու պիտի երգէ (բառը արդար է հոս մայրենի արդարութեամբ մը), իրմէն դուրս, կայծակէն բխող բանի մը նման. Աղօթամատեանը, Պանդուխտի Կեանքերը, Ցեղին Սիրտը, Ս. Մեսրոպը ու անոնց կարգին

— **Թուղթ առ Երեւանը**։

Մի վերցնէք հաւար։ Ձեզմէ աւելի լաւ գիտեմ որ պարագայական քերթուած մըն է **Թուղթ առ Երեւանը**։ Ու գիտեմ նաեւ որ նման քերթուածներուն ինչ ճակատագիր կը սպասէ երբ շրջուին պարագաները։ Մի վրդովուիք ուրեմն երբ գտնէք որ **Թուղթ առ Երեւանը** մեծ գիրքերու շարքին։ Չեմ գիտեր, գիտցի՞ք արդեօք որ գործին արժէքովը կը զբա-

գիմ, այլ երկունքին տագնապովը։ Ցետոյ, ո՞վ ըսաւ թէ ամէն երեխայ, ծնած ըլլալուն իր փաստովը, պիտի ըլլայ կանչուած ծանր կեանքերու փառքին։ Ահա թէ ինչ կ'ուզէի թելադրել երբ վերը ըսի թէ գիրքեր կան որ չեն գար հեղինակէ մը։ Մտածեցէք, սա ճամբով, մարդկութեան գրական ժառանգութիւնը ներկայացնող մեծ, շատ մեծ ալ գործերուն։ Անոնցմէ ոմանք վերը տրուածին նման եղան ենթակայ մերձաւոր ծննդաբանութեան մը։ Ու ներեցէք որ վերադառնամ, քիչ մը ծանրանալու համար գէթ Աղօթամատեանին, որ իր այդ կերպարանքին մէջ ճարտարապետուելէ, ապրելէ, բիւրեղակերպուելէ առաջ, հոգեղէն տառապանքի ու անհունական ձգտումի թրթռում էր փշուր փշուր, կրակ էր շամանդաղեալ ուր կը հեծեծէին այդ վանականին բոլոր ջղային ցանցերը, անոնք որոնց վրայով աշխարհին համերն ու ցաւերը կը հասնէին մեր խորքերը, իբրեւ հունտ մեր ալ ցաւերուն, յոյսերուն, սիրոյն ու տառապանքին, կուսութիւն էին բուրվառեալ, ու հացին չափ մօտ, քաղցր, իրաւ բաշխուած արքայութիւն, ու մաղ մաղ ապրուած դժոխք, հայոց աշխարհին ծանր, խորունկ, բայց այնքան ալ սրտառուչ անապատներուն (բառին հին իմաստովը) ներսը։ Բացէք հիմա թելադրանքները սա կարճ տողերուն, իր քարէ սենեակին մէջ հսկող Գրիգոր վարդապետին զգայարանքներուն ճամբովը, ինք պիտի ըսէր պողոտաներովը, դէպի շրջապատը, այս անգամ՝ ամբողջ մեր գեղերը, չէնքերը, աւանները, անապատները, քաղաքները, ապարանքները, ու արքայանիստ ոստանները, չէնքերէն անդին, դէպի հոգիները մարդերուն, ուլեր արծող տղեկէն մինչեւ դըշխոները..., — բոլորն ալ անհուն ընդունարաններ, վառարաններ, իրենց երկիրը զարնող տագնապներուն։ Դժուարութեան մէ՞ջ էք արդեօք ընդունելու որ ոգեղէն այս հեղանուտը, կերպարանքը հագնելէ առաջ Նարեկացիին տողերուն, յագեցուցած էր բովանդակ սրտերը հայոց աշխարհին։ Գրիգոր վանականը ուրիշ բան չէ ըրած եթէ ոչ մաս մը բան առնել այդ պղտոր իսկութենէն — արարչանիւթ խըմոր — զայն գնել, բանտարկել իր կախարդական բառերուն հանդոյցէն ներս։ Կրնամ ձեզ վստահեցնել որ ազգերու գրականութեանց մէջ մեծ յորջորջուած գործերուն Ներ-
բու

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

քիճ ճակատագիրը տարբեր չէ եղած, ձեզի հոս թելադրուածէն։ Անշուշտ իմաստուն կ՚ըլլաք սա պարկեշտ հաւատումները չմեղմաւորել իմաստասիրական յաւակնութիւններով։ Այս տողերուն հեղինակը շինուած է որոշադրական վարդապետութեան վարպետներուն ոճին — այսինքն հայեցողութեան — մէջ բայց գիտէ թէ կեանքը այն անտարազելի բանն է որ բոլոր վարդապետութիւնները կ՚արհամարհէ։ Տասներորդ դարուն առնուազն տասը հարիւր վանականներ կային հայոց անապատներուն մէջ ու կ՚ապրէին սաղմոս քակելով, իրենք զիրենք ուտելով, կաթին սերը նետելէ վերջ միայն տարին քանի մը հեղ խմելով ու մեռնելով, առանց մտածելու եղէգը թաթխել թանաքին։

Միտք բանի՞ն սա մերձեցումներուն.

— Ան,

որ Թուղթ առ Երեւանը սաղմնաւորող, կրող ու երկնող ազգակը, ան՝ որ գրականութեան մէջ խորք կ՚անուանուի, է գործը մասնաւոր հոգեխառնութեան մը, անոր պարտական — բայց ինչպէս ամէն տղայ աւելի մեծ է քան գինքը ծնողը, — հոս ալ աւելի՛, անկէ՝ բանով մը։ Այդ աւելին կը պատկանի գրքին, որուն մասին աւելի ուշ։

Ու հանգիտութիւններ.

— Ս. Մեսրոպը (Սիամանթօ) իր կարգին որոշ բխում մը(*) գրեթէ կայծակնային ուժգնութեամբ, ծնունդ՝ մասնաւոր, բացառիկ հոգեխառնութեան մը, ինչպէս Ս. Մեսրոպը

(*) Ինծի պատմեցին թէ Թուղթ առ Երեւանը գրելու օրերուն անոր հեղինակը ջնջուած էր հրապարակէն, անգտանելի Ս. Մեսրոպին ալ մերձաւոր է պատմութիւնը։ Ծանր գեղեցկութիւններու, ծանր երազներու օրեր էին ու մեր ժողովուրդը կը կանչուէր նոր ժամանակներու ամէնէն իրաւ ապրումներէն մէկուն իր հաղորդութիւնը ընելու, տօնակատարելով իր իմացական ծննդեան 1500 ամեակը։ Կը գործէին մեր մտքին բոլոր départementները, Պոլիսէն մինչեւ Թիֆլիս։ Բոլոր դպրոցները։ Բոլոր թերթերը։ Բոլոր կուսակցութիւնները։ Ու... բոլոր գրողները։ Ամէն առտու կը հանդիպէի Սիամանթոյին կամուրջին վրայ։ Աչքես չի կրնար ջնջուիլ իր տժգոյն կերպարանքը զոր խորունկ ներքին յուզում մը կը գունաթափէր։ Թեւերը բաց, վրաս վազելով, մատներուն կտորիկ մը թո՛ւղթ, որուն վրայ անճանաչելի ըլլալու աստիճան այլանդակեալ կերպարանքով մը գրուած ըլլալու տեղ թափթփուած, խազխզուած էին Ս. Մեսրոպի «Գիւտին Փառքովը» օրհնաբանուած տառերը «ապարժան դպիրին»

բխում մըն էր ուրիշ բացառիկ, մասնաւոր հոգեխառնութեան մը։ Քառորդ դարու մը հասակով զուլում մը ու անոր արիւնոտ հէնքէն անդրնկարուած հազարամեայ երազ մը․ մաքառում ու կոտորած, մեր ժողովուրդին հոգին բռնող ամէնէն ահաւոր, դժոխքներէն մէկուն պահ մը հեռացումը մեր աչքերուն ու միտքին հորիզոններէն ու — կը հաւատայինք — չքացումը անվերադարձ ու շքեղանքը անակնկալին, սրբագրումը մեր ճակատագրին, մեր արքայութեան մերձաւոր դարձը մեր սպասումին, կարօտին, խենդեցնող խանդավառութեան, սա տողերուն գրուելէն աւելի քան երեսուն տարիներ առաջ երբ էին մեր բոլորին, մանաւանդ Ս. Մեսրոպը, այդ զգայնութիւնները, երազանքը ու լոյսերը հաւատքով կեդրոնացող, բիւրեղակերպ, սեւեռող յիշատակարանն է 1910ի մեր հոգեբանութեան։

Ու հանդիտօրէն

— Թուղթ առ Երեւանը յիշատակարան մըն է 1945-ի մեր հոգեբանութեան։

ձեռքով։ Չորս կամ հինգ տող։ Երկուքնիս լման օրուան մը ու իր հաստատումով գիշերուան ալ։ Չէր կրնար քնանալ, քերթուածը սկսելէն ասդին։ Իր աչքերուն վառ ուրախութիւն, երկիւղախառն հպարտութիւն։ Կը սպասէր որ կրկնուէին «tu as surpassé Նարեկացիին նման միամտութիւններ ու չէր հասկնար իմ զարմանքը որ կը մեկնէր քանի մը տողի վրայ վատնուած ժամերուն գումարէն։ Հիմա կ'անդրադառնամ որ Սիամանթօ անգիտակից կեդրոն մըն էր, նոր բայց գէշ բառով մը՝ կայան մը ռատիոյի ուր կը խուժէին հայոց հայրենիքին ու Սփիւռքին բոլոր խանդավառ ապրումները ու հիւանդոտ անոր ջիղերը կ'ենթարկէին այդ անքնութեան տագնապներուն։ Ամէն առտու նոյնք Իւսկիւտարէն եւ Գատըգիւղէն իրար պիտի բռնէինք այսպէս, ան իր սպասումին մէջ ակնկոր բայց հպարտ, ես իմ զարմանքիս մէջ թերահաւատ ու զգուշաւոր, մինչեւ որ հանդիսաւոր օրը, 1913ի հոկտեմբերեան մէկ կիրակին, ամբողջ ալ զգացինք Ս. Մեսրոպը թելադրող կիրքին կրակը մեր երակներէն ներս։ Բերայի Երրորդութեան Եկեղեցիին մէջ բազմահազար ժողովուրդի մը անզսպելի խռովքին, յուզումին, թմրումին վերեւ, ճիշդ ու ճիշդ ռումբի մը նման պայթեցաւ Ս. Մեսրոպը, Եկեղեցիին քարոզատեղէն։ Քերթուածը կը կարդացուէր Կոստան Զարեանէն, անծանօթ մը, տէնտի մը, ինքնատիպ մը որ գրական ու մտաւորական շրջանակները կ'ալեկոծէր սրամտութեամբ, հեգնանքով ու անպարկեշտութեամբ, ասպարէզ կարդալով Մխիթարեան բանաստեղծներուն և մատմազել Մեծարենցներուն, հինցած հոգին վերականգնելով արեւելահայ արհամարհանքին։ Այդ օրը, սակայն անիկա մարդն էր կացութեան։ Պոլսա-

Որքան դժբախտ է սակայն Սփիւռքը։ Վերլուծողը որ անցեր է երկուքէն ալ այդ հոգեխառնութիւններուն, որքան շատ բաներ ունի ըսելիք։ Ու ատկէ առաջ սիրտ սեղմող ճզմում մը։ 1913ին ալ կիրքերը խորունկ էին մեր մտաւորական խաւերը իրարմէ բաժնող։ Բայց ոչ մէկ հատուածական ապրում չբաժնեց սիրտերը, այդ հանդիսանքները ոգեւորող։ 1945ին։ Անշուշտ հիմա ալ չի սպառիր Սփիւռքին հոգեկան տագնապանքը, սեւ է յուսահատութիւնը որ իբր անհուն ու աննահանջ քաղցկեղ մը կ՚աճի մեր արեան վրայ, զայն ուտելով, ուտելով։ Ի՞նչ ահաւոր օրեր էին երբ մեր հետախաղաղ բնաջնջումին ստոյգ գիտակցութիւնը կարմիր ոստայնի մը նման կը պարուրէր մեր ազգային խղճմտանքը, մինչ Զարիքին ուժերը պաշարեցին մեր հայրենիքին հին հին լեռներուն ամրութեանց շղթան, ու գիտէինք աւելի ահաւորը, այդ ուժերուն իբրեւ լրացուցիչ բանակները մեր յաւիտենական թշնամիին, պատրաստ խուժելու մեր օճախներուն ու աւարտելու ինչ որ սկսած էին քսան տարի առաջ, այս անգամ վերջնական ձեւով մը մեր ժողովուրդը սրբելով աշխարհի երեսէն։ Ու ՀՐԱ՞ՇՔԸ։ Տուէք ձեր ուզած

ցիններուն չոր ծեքծեքուն ու խզացած արտասանութեան դէմ անիկա կը բերէր ղարապաղեան լեռնականի իր շքեղ շեշտը, կիրթ դիմախաղը, խնկապէս արուեստագէտ զգայնութիւնը, հերարձակ, յուզումէն տժգունած, ու ինքն ալ տարուած պատկերներուն շլացուցիչ առատութենէն ու ազմուկէն, նման հին օրերու մարգարէի մը, անդիմադրելի ուժգնութեամբ մը պօռալով բառին ներսը պահ դրուած փառքը, գեղեցկութիւնը, կրակն ու սարսուռները։ Ու եղաւ ծով լռութիւն ու խաղաղութիւն ու երազ։ Մեծն ու պզտիկը, գրողն ու պարզ մարդը զգացին թէ կան պահեր ու մանաւանդ մութ բայց սրբազան բաներ։ Պարագայակա՞ն։ Այսքան կ՚ըլլար։ Սա տողերուն հետ առջիս է Ս. Մեսրոպը։ Զարեանը, մարդերը, Սիամանթօն, մեր երիտասարդութիւնը, մեր խենդութիւնները նորէն եկան ինծի. քիչ մը տժգոյն, բայց ամբողջ։ Ի՞նչն էր աղօտածը այդ հրաշքէն.— հաւանաբար քիչ բան։ Ուրե՞մն։ Չեմ աճապարեր։ Գիտեմ թէ տղաս պիտի կարդայ ու անցնի, տպաւորուած պատկերներուն առատութենէն ու բառին, բանին ուժէն։ Բայց ես կը փոխադրեմ այդ քերթուածը 1750 ին։ Ու կ՚ընեմ անոր գիւտը, ինչպէս ըրինք Քուչակին, Սայաթ-Նովային գիւտերը, որոնք ուրիշ բան չեն եթէ ոչ ժողովուրդին սիրած պարագայականները։ Ինծի կու գայ թէ այս տողերէն դար մը վերջ Թուղթ առ Երեւանը պիտի հետաքրքրէ. ոչ միայն գրականութեան պատմիչները, այլեւ միջին ընթերցողը, ինչպէս կ՚ընէ հիմա

անունը այդ հրաշքին ճարտարապետին, թող ըլլան անոր հեղինակները Ռուս մեծ ժողովուրդը ու մեր հին գրչագիրներուն մէկ վերագիրով եռամեծար մէկ զաւակը այդ ժողովուրդին, ընկեր Ստալինը, ինչպէս կը սիրեն ըսել։ Անոր զօրավարները, որոնց մէջ մեր ցեղային ոգին ալ թիւ է նետած։ Ու անոր զինուորները, միլիոններով, ուր դարձեալ իմ ժողովուրդին ռազմական ուժը բաժին առաւ։ Հրաշքը։ Այդ բոլորէն վեր ու առաջ։ Ու արհաւիրքը որ կը սանձուէր, կը զգետնուէր։ Խորհած ունի՞ք իմ ժողովուրդին առած շունչին, բացուած սիրտին, եռացող արեան, երբ Ռուսները Պերլին կը մտնէին...։

Բայց պատմութիւնը դէպքերու սանկ պարզ, բռածիգ պատաւորում մը չէ, եղելութեանց կամ իրերայաջորդ հրաշքներու։ Կեանքն է անիկա, բարդ, ինքզինքը հերքող, անհասկնալի որքան անխելք, մանաւանդ անիրաւ։ Անոր սա ստորոգելիներն են հաւանաբար որ կը միջամտեն որպէսզի այսքան իրաւ, այսքան եղերական, այսքան սրբազան հոգեխառնութիւն մը, աս ու ան սլաքին ներքեւ պղտորի, արիւնոտի կրկին ու իբր թէ մեզի չբաւէին մեր տառապանքը, վախերը, մեր անհուն ըղձաւորութիւնները, մեր ժողովուրդի ճակատագրին բարիքէն մեր վտարման, գային մեզի հոգիի նոր, անբացատրելի չարչարանքներ, կերպարանքներ։ Քիչ անդին ես կը վերլուծեմ անոնցմէ մէկ քանիները։

Դուք հիմա կը հրաւիրուիք Թուղթ առ Երեւանը(*) ձեզի ու իրեն համար բացատրելի ընծայելու սիրոյն, ընդունիլ

(*) Մի անգամ ընդմիշտ։ Այս ուսումնասիրութեան ընթացքին, ես չեմ աճեցուցած այդ քերթուածը աւելի անդին քան իր իմաստը՝ տարողութիւնը, իբրեւ գրական կառոյց։ չմոռնալ սա փոքր նշումն ալ։ Միամիտ մը չեմ գրական գործի մը ազդեցութիւնը չափելու ատեն, այդ ազդեցութիւնն ալ աւելցնելու գործին տեսակարար արժէքին. (ոչ մէկ գիրք որ ունենար ուժականութեան այն հսկայ մրթերքը որ կայ Mein Kampf ին մէջ. գիրք մը գրուած ամէնէն անլուր անիմաստութեամբ, չարութեամբ։ Ու ծանօթ է ձեզի անոր ազդեցութեան սահմանը։ Կը յիշեմ նոյնքան գէշ գրուած Աղբար Թովմասի տնակը, որ աշխարհ մը փոխեց գրեթէ)։ Ինծի համար, պարագայական քերթուած մը, որպիսին է Թուղթ առ Երեւանը, արտաքին մերձեցմամբ մը, պիտի արժէր աւելի քան իր պարագաները։ Թուղթին ու ալ-

ընդարձակ տարազ մը, որ ըլլայ սակայն օժտուած որոշ առաձգականութեամբ մը, թելադրելու համար մեզի թէ՛ քերթուածին երկունքը, թէ՛ անոր այսքան արագ աճումը, հասուննալը, ընելու համար իր ճամբան դէպի ընկալչութիւնը լայն խաւերու։

Այս տարազը կը կրկնեմ, զայն աւելի լուսաւոր դարձնելու գիտումով

— Սփիւռքին իւրայատուկ հոգեխառնութիւնն է միշտ:

* * *

Կը հրաժարիմ Արուեստի խնդրական տեսութիւններ վերանորոգ թարմացնելէ, պատշաճեցնելէ, ընդունելի ընծայելու համար առաջարկուած բանաձեւը։ Կը բաւէ միայն որ կատարուին քանի մը պարզ, անհրաժեշտ զիջումներ։ Ընդունուի որ Թուղթ առ Երեւանը չըլլայ, օրինակ՝ գրուած

բող չերտին — կեանքը — միջեւ անխուսափելի անբաւարարութիւնը քանի որ այնքան շատ բան են առած Թուղթ առ Երեւանի հեղինակին ջիղերը այդ կեանքէն ու պարտաւորուած գոհանալ տրուածին այդ քիչովը։ Թերեւս, աւելի անդին, ես զբաղիմ այդ հեղինակին ուրիշ ալ հանգամանքներովը, ընեմ խորաչափումը անոր գրական ընդունակութեան, շնորհներուն, տաղանդին, եթէ կ՚ուզէք, բայց որոնք, կը կրկնեմ, քիչ դեր ունին քերթուածին փառքին ու թափանցումը լուսաւորելու արարքին համար։ Զիս գրաւողը, համագրաւողը նոյնիսկ, եւ որուն արտահանումին համար կը գրուին այս տողերը բացառիկ այն հոգեխառնութիւնն է որ, տկլոր այդ երիտասարդին միջոցով ինկած է որոշ չափով սեւեռման։ Կ՚ըսեմ որոշ չափով, տրտում ու բեկ գիտակցութեամբը մարդուն որ աչքին առջեւ փռուած ունի լման ժողովուրդի մը ցան ու ցրիւ ողբերգութիւնը, անողոք թշնամիի մը ու աւելի մեղմ գչարողներու բացայայտ ու խուլ ատելութեամբը պաշարուած։ Այդ սփիւռքն է ահա, որ կը զանցէ գրական բոլոր շնորհները, առնցմէ բիւրապատիկ մեծ ըլլալուն։ Քսան տարի կայ ու աւելի որ ամէն օր մեր գրողներուն երեսին կը պոռան անոնց անկարողութիւնը մեր կեանքին հզօրագոյն տագնապները նուաճելու 1915ը, իր ահաւոր ընդարձակութեամբը նուաճել պարտադրելով կարծես մարդերու որոնց սեղանին հացը պակսեցաւ յաճախ։ Ֆրանց Վերֆել, ճարտար գրող մը, թերթօնէն քիչ վեր ապարանք մը հանեց, տռամին մէկ սրտայոյզ դրուագէն ու աշխարհ իրար անցաւ։ Աշխարհին յուզումը չէ որ կ՚ենթարկեմ կասկածի, այլ կը մտածեմ գրքին որ տռամը տար հարազատ գրագէտին իրաւութեամբը։ Մեր գրողները միջազգային հրէութիւնը չունին իրենց ետին, իրենց գիրքերը լանսէ ընելու համար։

լուսնին մէջ, քանի որ մեր բանաստեղծներուն մէջ այդ մոլորակէն խօսիլ մը երբեմն մեծ քերթողութեան մագաղաթը արժեց երանելի օրերու մը։ Ու չըլլայ գրուած, դարձեալ, օրինակ՝ լուսնին համար, քանի որ մեր օրերուն չըտեսնուած, չապրուած բաներուն վրայ քերթուած որոճալը, ածելը, օրհնաբանելը՝ համայնական նկարագիր է նորափետուր կարգ մը տղոց։ Հոս, լուսինին տեղ կրնանք դնել Արարատը, ու կ'ունենանք Սփիւռքի հայրենաբաղձ քերթողութեան մէկ անուշիկ ճաշակը։

Աւելին։ Մեր գրողները իրենց այդ փորձին մէջ գլխապատառ փռուեցան մեր իսկ հարուածներով։ Չեն ուզեր ջարդապատում, այլ գինեձօն ու զուարթապատում։ Վրիպեցաւ Սպիտակ Ձիաւորը՝ վասնզի Հայրենիք հանդէսին ընթերցողները իրենց աչքը, այսինքն կարդալու ժամանակը ու խելքը, այսինքն հասկնալու կարողութիւնը պարտադրեցին հայրենակից պատուական պատմողին, անոր փառքը բաղկացալար պաշտպանելու արարքին մէջ անգիտելով որ կ'արգիլէին անոր աճումը, ամբարձումը։ Տափան Մարգար մը նուաճելուն չէր նըմաներ հայոց լեռներուն արի աստուածներուն նուաճումը։ Վրիպեցաւ Բանկօոպը եւ մամուլի ոսկորները, վասնզի դարձեալ ամերիկեան ոգին պարտադրեց իր գեղեցկագիտութիւնը, օժտուած բայց անյաջող զգայնութեան մը մատուակելով իր նախասիրանքը,—փառքը— բայց սպաննելով արուեստագէտին մէջ իրաւ ճիգը, զուսպ յարգանքը իր ըրածէն, մանաւանդ ընելիքէն։ Հոն ուր առաջին չփումը, առաջին տպաւորութիւնը, տեսիլքն ու յուզումը բաւ էին եղած երկիր մը սեւեռելու, Զարեան գլուխ գործոց մը տուաւ (Անցորդը եւ իր ճամբան)։ Հոն ուր պարկեշտ, տառապագին պայքար էր հարկաւոր, ինքզինքը մոռնալու, ուրիշին սիրոյն — դժուարագոյն զոհողութիւնը գրողէ մը պահանջելի — ու ապրելու ահաւոր ապրումները զանգուածներուն, Զարեան դարձեալ վրիպեցաւ։ Վերջին վէպը, Նաւը լերան վրայ, շուքն իսկ չէ մեր տռամային։ Վրիպեցաւ Մնացորդացը, վասնզի այս գործին հանդէպ ալ, բացի փոքր, բայց այս իսկ պատճառով ապրելու անկարող խումբի մը համակրանքէն, մեր Սփիւռքը շարժումի հանեց իր մեծատաղանդ ապիկարութիւնը, քիչ մը անսովոր վերլուծումներ հանդուրժելու համար իր աճապարանքը օրակարգի բարձրացնելով ու սպաննելով յղացքը դեռ սաղմին մէջ։ Փարիզի որդաքը միայն ամարգիներ չէին երբ Մնացորդացը Թըրք անուանեցին, այլ էին Սփիւռքին իսկ ճարտարապետները ու կը կրկնէին 1908ի պոլսական Թշուառամտութիւնը որուն ամէնէն ազատ կերպարանքը մենք կը գտնենք Նոր Տաղերը կոյանոցի ծաղիկ անուանող ողբերգութեան մէջ։ Տարագրութիւնը ահաւոր նիւթ մըն է ու կործանարար, իր իսկ պարզ ճնշումով, առանց դուրսի սա անօպայ վայրահաչութեանց ճնշումին։ Այս անգթութիւնները, անխելքութիւնները, փոքրամտութիւնը, մանաւանդ փղշտացիութիւնը կը

Դուք կը բանաք Թուղթ առ Երեւանը, անտրամադիր, անտարբեր, յաճախանքին մէջը ձեր պատրանքներուն, վախերուն ու… երբ կ'աւարտէք զայն, մէկ շունչով, առանց յոգնութեան, շունչ առնելու պէտքի մը, մանաւանդ առանց մտածելու ձեր ժամանակին, չէք կրնար չայցուիլ ուրիշ քերթուածներու ձեր ներսը ձգած մռայլ ծանրութեան յուշքերէն։ Վերը խօսեցայ լուսինեն։ Մի զարմանաք որ տարօրինակ բաներ կ'ըսեմ ձեզի։ 1880ին, առանց լուսինի, բանաստեղծական դիւան մը ըմբռնելի չէր, Զունէ՞ն ուրիշ

պահեմ իրենց ճիշդ փաստին մէջ։ Ու կ'աւելցնեմ. 1915ը աշխարհի մէջ իր նմանը չունեցող ընդարձակութեամբ, խորութեամբ ոճիր մըն է որ կը զանցէ գրական մեր կարողութիւնները։ Անիկա պետական ու ժողովրդական լայն պաշտպանութեամբ, համակրանքով հագիւ սկսելի աշխատութիւն մըն է. Նոյնիսկ յաջողութեան յոյսէ մըն ալ տարակայ։ Խորհեցէք հեղինակին աշխատաւորի չափին, երբ կը կը կարդանք Սպիտակ Ձիաւորը ու վարժապետի մը, ան ալ հալածուած վարժապետի մը աշխատանքի սեղանին, երբ կը կարդաք Մր-Ճացողացը։ Տուէք պատեհութիւն, կարելիութիւն, չեմ ըսեր տաղանդ՝ որպէսզի Թուղթ առ Երեւանը, ըլլալու տեղ սրտէ փրթած, տաք ցաւերու հանդէս մը, դառնար՝ հանգամանօրէն ուսումնասիրուած, հին բառով մը վերծանուած, հակակշռուած, խորացուած ու կորզանէ անցած ապրումներու հանդէս, այն ատեն դուք պիտի ունենայիք այդ տղուն գրիչով սեւեռուած Ձեր Սփիւռքը, ոչ միմիայն բրոբականտ, կուսակցական ճիղճ պայքարներու կրկէս, աժան խաչագողութիւն, մթին ամբարշտութիւն ու ստերչ նարկիսականութեան ասպարէզ, (ասոնք ամէնքը Սփիւռքը կը վայլեցնէ իր ընտրանիին խայտաբղէտ կարաւանին), այլեւ այն անհունապէս սրտագրաւ պատկերը որ մեր ժողովուրդինն է աշխարհի չորս ծագերուն, հիները կ'ըսէին իսփիւռս աշխարհի։ Քիչ անդին ես կը փորձեմ քանի մը ճեղքերէ լոյս նետել այս նամակաչափին ներս։ Թուղթ առ Երեւանը, այս ամէնուն հաղորդ, այս ամէնէն եկող քերթուած մըն է ուրեմն, «նովին իսկ մեղօք» պարագայական, եւրոպացիներուն *poésie de parade*ը, սեւին յատուկ արժանիքներով ու վտանգներով։ Կշի՞ռը։ —Աւելի անդին։ Այս տղերէն քառորդ դար յետոյ, ի՞նչ պիտի ըլլայ բախտը քերթուածին, երբ Սփիւռքը դադրի գոյութենէ մեր ժողովուրդին չիջումովը կամ իր հողին փոխադրուելովը։ Մեր թոռները պիտի առնե՞ն անկէ յուզումը, սիրանքը զոր մենք կ'առնենք Ս. Մեսրոպէն։ Կանխահաս ըլլալ չի կրնար իմ պատասխանը։ Բայց ունիմ վստահաբար ըսելիք ուրիշ ապրումներ։ Գիտէք թէ Եւայի Հարսնիքը, երկար տարիներ վայելած է մեծ փառք, դար մը առաջ գրեթէ։ Ոչ մէկ միջոց Նուագէ չարքը կեանքին կանչելու, ուր միայն փառքին։ Թուղթ առ Երեւան։— կը հաւատամ թէ առնուազն մարդկային *document* մըն է։

բան այդ երիցս երանեալ պուէտիկոսները երգելու, որպէսզի այդպէս համադունդ գրոհէին դէպի լուսաստարաս կայանները երկինքներու դշխոյին.... Կը տեսնէք որ լուրջ եմ։ Ու ինքնաբեր է հարցումը. Ի՞նչ էր հոգեխառնութիւնը այդ 1880ին։ Իսկոյն մղձաւանջը նոր վերլուծումներուն։ Զգեցէք այդ դժխեմ ճակատագիրը գրականութեանց պատմիչներուն։ Բայց ներեցէք որ յամենամ 1945ի հոգեխառնութեան։ Ուրիշ աշխատասիրութեան մէջ, մը նոր լոյս տեսած, ես փորձեր եմ հիմնական ակօսներու ընդմէջէն խորանալ դէպի անշրջապիծ արձակութիւնը այդ հոգեխառնութեան, դէմքի նմանող բան մը, հաստատութեան կերպարանքներ ճարել, այդ տարտամ, գրեթէ կազային խառութիւնները պահել կարելի ճնշումի տակ որպէսզի զգալի դառնար այնքան հակասական ապրումներու տաղնապը, երբ նոյն արիւնէն բուսած, նոյն կրակին մէջ իրենց հոգիին ծաղիկը, կուսութիւնը այրած, խարանած երկու տղաք, — անապատէն ազատուած — 1945ին դառնային իրարու տրամագծօրէն հակառակ; հերքէին զիրար, բայց մանաւանդ իրենց ժողովուրդը, այս մէկը անոր մէկ մասին ուրանալով զինքը ծնած ըլլալու իսկ փաստը, այն միւսը այդ ժողովուրդը արժեւորելու իր միամիտ ու կատաղի սիրոյն մէջ մոռնար իր ցեղին յաւիտենական և միակ թշնամին, զայն փնտռելով ու գտնելով իր...եղբօրը մէջ։ Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը հատորը ինծի առիթ էր որ շատ իրաւ բանաստեղծի մը տառաման դադրէր մասնակի, բացառիկ ճակատագրի մը տառաման միայն ըլլալու իր կերպարանքէն, քանի որ 1945ի ըն-բամադրութիւնը յիշեցնող հոգեվիճակ մը լման երեսուն տարի խաւարակուլ էր պահեր այդ բանաստեղծին ոչ թէ արժանիքը միայն, այլ զայն յօրինող հոգեբանութիւնը վերածեր էր ուրիշ տրտմութեան։ Հրաշալի Յարութիւնը այսօր ալ չէ խաղաղութեան հասած, ազգային արժէքներու սրբարանին մէջ իր գագաղովը գոնէ։ Թուղթ առ Երեւանը գործն է աղմըկող, անվերապահ, անփափկանկատ, խառնուածքով մըտածող, ու կիրքով գրող երիտասարդի մը, որմէ Սփիւռքի գրականութիւնը, քերթուածներու հատոր մը, վիպակ մը, պատմուած, քննադատական փորձերու կծու, բիրտ քրօնիկներ արձանագրած է, բոլորը բաւ թերեւս իր դիմագծին

ճարելու որոշ արտայայտութիւն, կարկառ նոյնիսկ եթէ կ'ուզէք, զէնքը ցանկալի ընող նրբաճաշակներու, նորութեանց հետամուտներու, սպասումի ասպետներուն որոնք ամէն եկողի հացէն կ'առնեն օր մը այդ եկողը գտնելու յոյսով իր մեծ աթոռներու գիրքին, ու այն միամիտներուն, պարզամիտներուն, չէն ու բարի տղոց, որոնց պաշտօնն է նորութիւնները, նորեկները ընկերել, պաշտպանել։ Բայց անբաւական, այդ աշխատանքը, իր գործաւորը իջեցընելու լայն ժողովրդականութեան ուր կը կենայ Թուղթ առ Երեւան-ին հեղինակը(*) այսօր։ Եւ սակայն անհերքելի կերպով մէջտեղն է իրականութիւնը։ Ու գործաւորը այս ժողովրդականութեան, իմ կարծիքով, միշտ ու միշտ

— Սփիւռքի հոգեխառնութիւնը,

տարազ երկսայրի, որքան ընդարձակ, ուր կը համախառնըւին գրողներու զգայնութեանց չափ ու հետ, զանգուածներուն ազդմունքները, հակազդումները։ Մէկ կողմէն այդ հոգեխառնութիւնները մեծ, իրաւ, գրեթէ սրբացած արժանիքներ, գեղեցկութիւններ անտեսող, ուրացող ու թաղող, միւս կողմէ անսպասելի յանդգնութեամբ մը, վճռականութեամբ մը դէպի նոր սրբութիւններ, կուռքեր ճամբայ յարդարող։ Թուղթ առ Երեւանը ոչ միայն ուշադրաւ է թափանցումի իր արագութեամբը ու ծաւալի խորութեամբը, այլեւ իրմով առաջացած ապրումներուն հեռահաս թելադրանքներովը, որոնց վերլուծումը կ'առաջադրէ առաւելապէս ներկայ փորձը, գրական տարազներուն, օրէնքներուն, դատումի գիտութեան մը պաշտպանութենէն աւելի, փնտռելով երակները միշտ իրաւ ապրումին որ չի կրնար պակսիլ որեւէ արուեստի գործի ծնունդին նախապայմաններուն մէջ։ Ու-

---

(*) Անդրանիկ Ծառուկեան հրատարակած է Մոխրամանը, Սփիւռքի հոգեբանութեան իբր սառն, անգութ վերլուծում։ Հատորիկը վէպով մը կ'աւարտէր։ Հրատարակած է Եղերաքախս Բերթողներ փորձը, ուր զգայնութիւն եւ իմաստութիւն կը միանային թարմութեան, երիտասարդութեան իրաւ շնորհներուն։ Հրատարակած է Առագաստներ, քընարական զեղումներ, որոնց յատակը կաթիլ մը թոյն կը դողդղար։ Ու քննադատական յախուռն, կրակոտ, տաք ելոյթներ, հանդէսներու, թերթերու մէջ։ Նայիրին գրական հանդէս մըն է որ կանչուած է այս եռեւեփուն շնորհները կայուն կաղապարներու վրայ ամրապնդելու։

նիմ մէկէ աւելի նմոյշներ։ Ս. Մեսրոպը, հեղինակին նահատակ փառքովը լուսապսակ, ու թերեւս ԲԱՆԻ (verbe) շատ հզօր շնորհներով ալ ապահով, կը թուի թէ ազատագրած է իր դժուար բայց այլապէս ընդարձակ հռչակը, ու կը պատկանի հայ մշակոյթին վաւերական յիշատակարաններուն, ասոնց մէջ գրաւելով թէեւ այսօր վիճելի, բայց հաւանաբար վաղը անվիճելի իր տեղը, իբր կերպարանք մը մեր խօսքին ուժերէն, մեր տեսիլքի կարողութիւններէն, մեր կատաղի պատկերակերտութենէն, որոնք մեր երեւակայութիւնն ու զգայնութիւնը կը կերպադրեն շատ վարերէն... Թուղթ առ Երեւանը, ամենէն խռովայոյզ հոգեխառնունքի մը ընդմէջէն, կը կրէ, չէր կրնար չկրել, այդ խռովքներուն հարուածները, կործանարար բախումները, ինչպէս դիւրաբեկ նաւակ մը ձգուած ծանր հեղեղներու բերանին։ Ինքն իր մէջ քերթուածը արդէն դուրսի անկարօտ յաջողուածք մըն էր։ Ասկէ զատ, ըսի անգամ մը, ուզենք չուզենք, պարտաւոր ենք նկատի առնել համբաւ անուանուած անհեթեթութիւնն ալ, իր կարգին երբեմն բանի մը ապացոյց։ Անշուշտ կայ կերպը զայն ծիծաղելի ընելու, կամաւոր ու ակամայ ձեռնթափութեամբ մը անոր բարիքներէն, մինչ անոր վրայ մեր գրողը երբեմն կը պարզէ անգթութեան սըրտակեղեք հանդէսներ։ Իմ տողերը քիչ՝ այդ զարդային կոչւելու արժանի հարցերը լուսաւորելու։ Նայեցէք վար ու տրտում գորովով, արգահատանքով զտէք չորցած պսակները փառքին, որով գերեզման իջան այնքան անկարելի համբաւներ...։ Բայց կայ կերպ մը, դարձեալ, որեւէ համբաւ մարդկայնացնելու, որ չի նշանակեր արդարացում ամէն գնով։ Կը խորհիմ թէ դատողին տագնապը սա տողերէն վերջ գտած է որոշ պարզեցում։

Յայտարարեցի թէ վկայութիւն մըն է Թուղթ առ Երեւանը։

Պիտի փութայիք անշուշտ հարցնել

— Որմէ՞, որոնցմէ՞, ի՞նչ բաներէ։

Ու պարզ է դարձեալ իմ պատասխանը

— Սփիւռքէն:

որ, լաւ միտ դրէք, սա տողերուն վրայ չի նշանակեր միայն մեր գրողները, իմացական ընտրանին, մեր հասարակութեան ամենէն գործօն տարրերը, մասնաւորաբար անոնք

որոնց մօքին ծաղիկը, ու զգայնութեան հանգոյցները բացուեցան, կազմաւորուեցան ազգային զգացումին, ազգային գիտակցութեան, 1922էն ասդին, երբ այնքան ահաւոր, այնքան անլուր զոհաբերումը մեր ժողովուրդին թաղուեցաւ այնքան անզգած, ահաւոր պիղատոսութեանց ներքեւ։ Բացէք ձեր յուսախաբութեանց սեւածիր տետրակները, դուք որ կը կարդաք այս տողերը ու վերակազմեցէք Միացեալ ու անկախ Հայաստանը, ինկող Կարսը, մորթուող Հայաստանը, վերջնական տարտղնումը մեր դարաւոր բոյներէն, Լոզանի դաշնագիրը, ու բաբելոնեան նոր գերութիւնը հայ հոգիին, աշխարհի բոլոր մասերուն, երբ մեր թշնամին ոչ միայն մեր երկիրը կը մարսէր, այլ անոր անունն ալ կը ջնջէր, մեր մեռելներուն, փշրանքներուն վրայ համադրելով իր ատելութեան ամբողջ զինարաններուն կրակը։ Սփիւռքը կը սկսի այս անապրելի ապրումներով։ Ընթերցո՛ղ, միտք պահէ թէ դուն, պատանի, երբ մտար այս ամէնուն թափանցումին, մեր մեռելներուն Միլիոնը մեր սիրոյն մէջ իսկ կը մաշէր մեր սարսուռէն, աշխարհէն մեր վրայ տեղացող անարդարութեան ծնունդ։ Գրող ըլլալու պէտք չունիս, այս ամէնը զգալու համար։

Իմ թելադրել ուզած Սփիւռքը սակայն կ'ընդգրկէ աւելին, քանի մը կարգեր միանգամայն, խնդրական ու անվաւեր բանաձեւով մը՝ քանի մը սերունդ։ Զոր յօրինէին պարզ որքան որակեալ, հանգամանաւոր մարդերը, գրող ինչպէս ընթերցող, գործող որքան արհեստաւոր, թէժ՝ ինչպէս տարիքով ծանրաբեռն ու ինծի պէս կոխուածն ալ։ Որոնք բոլորը, մեր աղէտը ընդունելու, իրենց մօքին պատշաճեցնելու ահաւոր պարտքը կատարէին, իրենք իրենց, միայն ու միայն մտիկ ընելով իրենց խղճմտանքին եւ ոչ թէ ասոր անոր ուզածները առնէին մեկնակէտ, ու մեր այնքան պայծառ, անստուեր (բառը կը գործածեմ փոխաբերական իմաստով) կործանումը չարտաբերէին աս ու ան սուտ աստուածներէն, քանի որ երկու պատերազմներ ու ասոնցմէ առաջ քառորդ մը դար ողջակէզի մեզ ընելու էին առնուազն պարկեշտ։ Անխելքութի՞ւն։ Սոփեստութի՞ւն։ Արկածախնդրութի՞ւն։ Բառեր ասոնք որոնք մեր աղէտին վրայ իբրեւ կերոն գործածողները կ'ընեն երջանիկ, իմաստուն հայրենասէր,

քան ստոյգ է որ 1880ին մեր մայրերուն արգանդին մէջ դեռ չծնած սորված էին մեր տղոցը այդ բառերը բոլորը ալ, որոնց միակ ու սրբազան տարազը, Հայ Հայրենիքին միսթիքը(*)։ Չափահաս քաղքենին, որոշ կրթութեամբ, օտար ալ քանի մը լեզուներով, մասնագիտական զարգացումով, գործով մըն ալ մտածէր, նոյնիսկ հանդստաւէտ իր պայմաններէն պահ մը խղճահար, ազգերու, մշակոյթներու, քաղաքակրթութեանց ահաւոր, անպատմելի կեղծիքին ու չխենդենալու համար դիմէր սկեպտիկ անտարբերութեան։ Երիտասարդ գրողը իր նոյնքան ահաւոր ու անպատում ցաւը կրել կարենալու համար, հերոսական ճիգը փորձէր, իր մէջէն ցաւին արձանագրիչ գրութիւնը, ջիղերու ոստայնը փրցնել նետելու, անզգածութեան, անգթութեան, պողպատ մերկութեան շէնքի մը վերածելով

(*) Դարձեալ, միանգամ ընդմիշտ. իմ գրականութեան մէջ ըսման երակ մը, — Մոռցուած բաներ, Անգղին կտուցին տակ, Սերմնացան, Համապատկեր, ու գրական բոլոր իմ վերլուծումները իրենց շրջանակ, հող ու ենթահող ունին առաւելագանց չափով մը, ա.) Սփիւռքը, բ.) հուազ ընդարձակութեամբ Հայոց Հայրենիքը, այսինքն մեր ճակատագիրն ու մեր պատմութիւնը, գ.) Մեր Ներկայ Հայրենիքը, որուն տուէք ձեր ուզած վերագիրը։ Այս հիմնական ազդակներէն ամէնէն վերջինին համար իմ տողերը միշտ ալ ունեցեր են զգաստ, ժուժկալ նկարագիր այն գլխաւոր փաստին պատճառով, որ իմ գրելու կերպին մէկ պարտադրանքն է իմ արդիւնքին վրայ։ Չեմ խօսիր իմ չգիտցած, թերի գիտցած որեւէ մէկ բանի վրայ։ Զիս կը մեղադրեն որ չեմ խանդավառ մեր հայրենիքով։ Ու կը զրպարտեն։ Մեր հայրենիքին, Հայաստանի համալսարանին պատմական, գիտական, լեզուական, հաւաքչական աշխատանքին վրայ իմ հպարտութիւնը, հիացումը, քսան տարի առաջ ես պօռացեր եմ առանց մէկէ մը հրաւէր ստացած ըլլալու։ Մեր հայրենիքին մէջ ճլորող գրական վաստակին (բառը կ'ընդգծեմ վէպը, բանաստեղծութիւնը, թատրոնը, քննադատութիւնը) վրայ իմ անտարբերութիւնը, տառապանքը, նոյնիսկ զայրոյթը ես չեմ վարանիր նոյն անկեղծութեամբ ամէն տեղ ու ամէն առիթով դարձեալ պօռալու։ Ողբերգականը ան՝ որ մարդիկ կը մոռնան, կ'անտեսեն ինչ որ նպաստաւոր չեն գտներ, չեմ ըսեր՝ իրենց շահերուն, այլ կ'ըսեմ՝ իրենց պատրանքներուն։ Ու տեղն է լրջանալու, ո՞ր ժամուն արդեօք պիտի սպառէր վտանգուած Օշականը իր հիացումը նմանապէս պօռալու գրական այդ վաստակին համար, ինք որ արեւելահայ գրականութեան մեծ մշակներուն վրայ իր հիացումը չէր սակարկեր։ Ու օրինակներ։ Եօթը հովերուն յանձնուած գովեստը Վարդանեանին, պահ մը զիս բերաւ վարանումի, այդ մեծղի հատորը

իր այնքան ընկալուչ զգայնութիւնը, ու իջնէր կրկէս, այսպէս խենդեցած, անմարդկային, իր ժողովուրդին վրայ գործադրուածը անգամ այլեւս արդարութեամբ, ճշմարտութեամբ դատելու տեղ, իր ժողովուրդը պատասխանատու առնելով մեր կործանումին։

Երբեմն տարիները անարժէք բառեր իբրեւ կ'անցնին մեր վրայէն, նոյնիսկ մեր կեանքին մէջ սանկ շրջաններ սահմանելու դերի մը անգամ անատակ։ Ասոր համար է որ զգուշանամ պիտի զանոնք գործածելէ, երկրորդաբար՝ վախին պատճառով զոր կը զգամ թիւէն ու ստուգութենէն այնքան յաւակնոտ ու անխելք, քանի որ այնքան ալ չուտ

վերծանելու։ Դերենիկ Դէմիրճեանին գործը դատեր էի քանի տարի առաջ։ Իր տաղանդին կարելիութիւնները քաջածանօթ, անբաւական էի գտեր վէպին համար։ Իր Բաջ Նազարը, սանկ ու նանկ կատակերգութիւն մըն էր որուն վրիպանքը վերագրեր էի թեզին, մանաւյին։ Պատմական վէ՞պ։— Օ՜ն անդր։ Հոն ուր վրիպած էին աստուածային Րաֆֆին, պարկեշտ, խղճամիտ գրագէտ Մուրացանը, հաւատաւոր ու արեւմտեան վէպէն այդ սեռին լայնօրէն հաղորդ Ծերենցը, հոն Դերենիկ Դէմիրճեանը, մինչ իր տաղանդին իսկ ցուցմունքով վճռական վրիպանքի էր դատապարտուած։ Հատորը իր առաջին քսան էջերուն մէջ կապար դարձաւ ձեռքերուս մէջ ու աչքերս մերժեցին այդ բառակոյտը: Շաբաթ մը վերջը, մինչ գովեստին խրթանին տակ, կրկին զսպեցի զգայարանքներուս մերժումը, առի գիրքը ծունկերուս։ Ուրիշ քսան մը էջ իմ տառապանքը փոխեցին զայրոյթի։ Դերենիկ Դէմիրճեան վիպասան մը չէր ծնած։ Ու գիտեմ թէ մնացեալ չորս հարիւր էջերուն մէջ անիկա պիտի զարգացնէ միայն ու միայն իր վրիպանքը։ Մի ըսէք թէ անիրաւ եմ չաւարտած գործ մը այսպէս ի յառաջագունէ դատապարտելով։ Ահա գովեստին չարիքը։ Ու ահա չարիքը զոր Սփիւռքը և հայրենիքը կ'ընեն, իւրաքանչիւրը զատ զատ, մեր գրականութեան։ Սփիւռքը, յանուն հայրենասիրութեան ու յանուն կարգախօսի, ընդդէմ իր գրական խղճմտանքին իսկ — համոզուած եմ ասոր, վասնզի այլապէս պէտք պիտի ըլլար յուսահատիլ հայոց գրականութեան ճակատագրէն, ինչ որ ճիշդ է, փաստին մէջէն իսկ իրաւ գործերու որոնք Սփիւռքով նուաճուեցան եւ գրականութիւն են, հայ ու դժբախտ, բայց իրաւ գրականութիւն — հիացումներ ուղեգրելով հասարակ, առկէ իսկ վար բանաստեղծութեանց, վէպին։ Հանգամանաւոր գրող մըն էր Դերենիկ Դէմիրճեան։ Բայց ահա ձեզի աւելին։ Կաթողիկոսական օծումէն դարձող բարեկամ ու գրող Արքեպիսկոպոս մը ինծի տուաւ Ս. Զօրեանի Պապ Թագաւորը զոր ինք կարդալու առեն չէր ունեցած։ Դարձեալ պատմական վէպ մը։ Դերենիկ Դէմիրճեանէն փորձառութիւնս հազիւ միջամտեց։ Ս. Զօրեանը մէկն էր իմ հիացումը գրաւող գր-

կը մոռնան ուրիշ թիւերէ և աւելի ստուգութիւններէ կ'ըլլեւելու իրենց ճակատագիրը: Ու կ'ուզեմ որ այս էջերէն վերցնեմ պատմաբաններուն գրահանքն ու ծիծաղելին: Երանելի մեր քրոնիկագիրնե՜րը, որոնք աշխարհասասան դէպքեր, իրենց էջերուն վստահելու սկիզբը կ'ընէին պարզուկ տարազով մը

… Եւ յաւուրսն յայնոսիկ…

որուն կը հետեւէր լռութիւնը, իր անպարագրելի ընդարձակութեամբ, — քաղաք մը որ կը դաշտանար, ժողովուրդ

բողներէն: Իր Պատերազմը հաւաքածոն մեր Մոպասանը կը բերէր մեզի: Գոհար էր իր Սպիտակ Քաղաքն ալ, ուր վէպին անդրանիկ փորձը մեղմ տրամադրութեամբ էր դիմաւորեր: Անկէ ասդին կորսնցուցի հետքը: Քանի տարի վերջ Պապ թագաւորը: Եղէք իմ տեղը կարդալէ վերջ Վարդանանքը: Բայց ընդունեցէք որ վիպասանի մը հետ էր իմ գործը: Ուրուացյան չքեղ վիպանքները Սամուէլին, Գէորգ Մարզպետունիին, որոնց հեղինակները սակայն գներ էին այդ վիպանքները մեծափառ ուրիշ յաջողուածքներով: Ինչ երկարեմ: Իմ չունեցած աչքերս, մանաւանդ ժամանակս զոհեցի այս եօթըհարիւր մանրատառ էջերը… մարսելու: Ու ահաւոր էր իմ յուսախաբութիւնը: Ինչն էր որ կը միջամտէր որպէսզի իրաւ, չքեղ տաղանդէ մը այդ բառակոյտը ծնէր: Ահա ձեզի իրաւ, անվերապահ տպաւորութիւններ ու մանաւանդ անվերաքննելի վճիռներ: Կը խորհիմ թէ մօտ է ժամանակը երբ արեւելահայերը իրենք ալ պիտի գիտակցին կատարուած աւերին, աւերածին: Նաիրի Զարեանի վախկոտ ճշդումները, Արեւելահայ գրականութեան վերջին նուաճումներուն շուրջ (որոնք կարդացի Արեւին մէջ) կը թելադրեն այս լաւատես տրամադրութիւնները: Երեւանի մէջ մարդիկ տակաւին չեն կրնար իրենց մտքին ազատութեան վստահիլ: Կը հաւատամ թէ մօտ է օրը երբ ամբողջ արեւելահայ քնարերգութիւնը (բացառութիւններու մասին ըսեր եմ իմ մտածումը. տեղը չէ հոս գրական քննադատութեան) իրենց իսկ ձեռքով պիտի առաջնորդուի դամբարան: Իմ վերլուծումներուն գետինը Սփիւռքն էր, յայտարարեցի ատեն: Ու Սփի՛ւռքը որ բաժնըւած է ճակատներու: Ողբերգականը այն է որ հայաստանեան զգացումը մարդիկ չփոթած ըլլան Թապուի մը հետ: 1910ին մարդիկ Ալիշան չէին կրնար կարդալ բայց կ'ընդունէին որ սրբապղծութիւն էր այդ զգացումը արտայայտել: Այս արարքը համազօր էր հայրենադաւութեան: 1945ին, արեւմտեան կազմակերպներու ծանօթ քերթող մը, որոշ ալ տաղանդով, երբ կը հաւատայ թէ Գեղամ Սարեանը, Յովհաննէս Շիրազը, Սարմէնը եայլն եայլն՝ բանաստեղծներ են, կամ ինքզինքը կը խաբէ, կամ կ'ընէ կեղծիքներուն ամէնէն զզուելին: Արեւելահայ բանաստեղծութիւնը ուրանալը ոչ սրբապղծութիւն է և ոչ ալ հերոսութիւն, ինչպէս չեն այդ բաները՝ ուրա-

մը որ կը խեղդուէր արեան կամ կրակի մէջ. երկիր մը որ կ'ամայանար, գազաններու իսկ անյարմար պայմաններ հագնելով, երկիրը երբէք չէն ու ազատ, լի երկնային եւ երկրային բարիքներով։ Անշուշտ ընթերցողը գիտէ թէ հէքեաթէն չեն գար այս տողերը, գիտէ թէ այդ ամէնը մեր պատմիչներուն ամէն մէկ էջին կը պառկին, անշարժ և յաւիտենական, կնքեալ գերեզմաններուն նման...

Սփիւռքը ուրեմն սա էջերուն սեւցած օրերուն դարձեալ մէկ կերպարանքն է քաղաքի մը, ժողովուրդի մը, երկրամասի մը, բայց տարբերութեամբ մը։ Մեր պատմիչներէն սեւեռուած պատկերները զարմանալի ճակատագիրը ունէին վերստին ծննդեան։ Սփիւռքը կորսնցնելու վրայ է իր պատմութեան հետ իր հաւատարմութիւնը, նուազումովը իր էական, ամէնէն դիմացկուն տարրին — այսինքն մարդերու այն խումբին որուն աչքերը ոչ միայն ծծեցին

նալ Սիպիլը, Օրբերեանը իբրեւ իրաւ բանաստեղծներ։ Այս խոստովանութիւնը այս բանաստեղծները մահուան չի դատապարտեր, բայց կ'արգիլէ անոնցմով հիանալը, որպէսզի մեր իրաւ հիացումը մնայ մեզի տրամադրելի այս անգամ իրաւ բանաստեղծներու գործին համար։ Ահա հայաստանեան գրականութեան դիմաց իմ կեցուածքը խոշոր գիծերով։ Ալ ատիկա մատի փաթթել, խոշորցնել ու վերածել քաղաքական դաւաճանութեան, բան մըն է որ չուզեր անուն։ Բարեկամ մը, հիմա Ամերիկա, կը մեղադրէ թէ ինչու չէի խանդավառ Հայաստանին գրական արդիւնքներով։ Լուսահոգի Թորգոմ Պատրիարքը, մահուանը տարին ինծի տուած էր 20 — քսա՜ն — գիրք Հայաստանի քերթողներէն, Սիոնի մէջ գրախօսելու համար։ Կարդացի ու ըսի թէ չէի կրնար։ Իր զարմանքը ծանր էր ու տպաւորիչ։ Մեղմով զգացուցի իրեն թէ ես այդ քսան գիրքերը քսան հազար կտոր կ'ընէի, այնքան անոնք ամէնքը հայհոյութիւն էին իրաւ բանաստեղծութեան։ Սիոնը գրական բեմ մը չէր։ Համոզուեցա՞ւ պատուական պատրիարքը թէ ոչ, իմ գործը չէր ատիկա գիտնալ։ Զղջեց ու ես գիրքերը առօք փառօք յանձնեցի... Սրբոց Յակոբեան Մատենադարանին, որպէսզի քնանային իրենց յաւիտենութիւնը։ Ու պարզ որքան յստակ։ Բերէք ինծի գործեր, որոնք իմ հիացումը արժանէին։ Ըսի թէ ո՞ր օրերուն պիտի պահէի իմ մէջ այդ զգացումներուն հեղեղը։ Ազատ էք իմ քննադատական գործը կարդալու կամ մերժելու, ըսեր եմ այնքան անգամներ։ Կուգայ օրը երբ մեր բոլոր հիացումները կը ամքին։ Ինչ կրնայ ընել Օշականը, իր բոլոր կատաղութեամբը, իրաւ գործի մը դէմ, հիացումէն զատ։ Այդ իրաւ գործը տուէք ինծի և ոչ թէ աս ու ան թէկուզ համբաւով պսակեալ մեղկութեան մը ձախուտուքը։

պուտ պուտ հայոց պատմութեան ամէնէն ահաւոր ողբեր-
գութիւնը, այլեւ որոնց զգայարանքներու ամբողջական
սարուածը, ոստայնը յագեցաւ այդ ողբերգութենէն վեր ու-
րիշ ալ ծորումներով։ Անոնք որ մեռան, բան մը ձգեցին
անոնց որ չմեռան։ Ու այդ աւանդը իր կարգին կրակէ
պատմուճանն էր ահա ողջերուն։ Զուր տեղը չէ որ մեր գիր-
քերը կ'երանեն մեռելները։ Ու դուք, ձեր գիտութեան բո-
լոր ուժովը, ձեր դրամին բոլոր փառքովը, ձեր գիրքին ու
վարկին ամբողջ պատկառանքովը, — ով ալ ըլլաք, Սփիւռ-
քի մէջ բախտի հասածներէդ, ունիք ձեր մայրը ողջ կամ
մեռած, ձեր քոյրը ողջ կամ գերի, ձեր հայրը սրախողխող,
ձեր հողետունին — անկարող էք ջնջել կորաքամակ պառաւի
մը — ձեր մայրը ըլլայ կամ ոչ, պարագան բան չի փոխեր
զարհուրանքէն — հողին, կրակի տողի մը պէս հոն գրուած
աղաղակը

— Մամաս, մամաս, ազատէ ինծի

Նետուած այդ հողին ամբողջ սրբութեան ու թրթռումին վրայ
բերանէն իր աղջկան զոր Աստուծոյ ամայքին անասունէ աւելի
անասուն հրէշներ, իր ծոցէն քաշքշելով, լաթերը բզիկ-բզիկ
փրցնելով միսերէն, կը տանին բլուրէն անդին։ Գնաց այդ
աղջիկը ու խորհեցէք անոր կէս դարուն որ այսպէս սրբուե-
ցաւ մէկէն — հիմա թերեւս մայր զաւակներու զորս ստիպ-
ուած է... ատել, կամ այդ բլուրին ետին ալ աչքերը չբա-
ցած։ Բայց անոր ձայնը, թիթեղեայ իր տանիքին կամ պերճ
ապարանքի մը տակ, մահէն իսկ մոռցուած պառաւին հո-
գիին մէջ կ'ապրի, կ'ապրի, կ'ապրի ու սահմանուած է մա-
րելու միայն ու միայն հողին բերանովը։ Քանիներ, քանի-
ներ, քանիներ որոնք այդ Սփիւռքը այդպէս են հագած։
Ու տակաւին այսպէս, ահաւոր զանազանութեամբ, ու ահա-
ւոր առատութեամբ բոլոր անոնց համար որոնք աղէտը կը-
րեցին իրենց զգայարանքներուն լիութեանը մէջ, երբեմն չոր
գլուխ մը միայն մնալով իրենց չէն, տասնեակներու հասնող
գերդաստանէ, մէկիկ մէկիկ թափելով իրենցմէ դուրս այս մէկը
հայրը, ան միւսը՝ մայր մը, երրորդ մը քոյրը, չորրորդ մը զա-
ւակները։ Մի կարդաք թեթեւութեամբ. Ամէնէն իրաւ բանը
սա մեր աշխարհին՝ մահն է, գիտցած ըլլաք, ու ան է որ
կը դիմանայ մեր ներսը։ Գրեր եմ տեղ մը, — Ամէն ազատ-

ւած հայ, աղէտէն, հերոսն է անհուն տռամայի մը, մէկ մասնիկը անպարագիծ սպանդի մը, ուր անգթութիւնը գործէր միօրինակ, երբեք մեղմացող լայնքով, ու զարհուրանքը բաշխուէր նոյն անսպառութեամբ։ 1915ի ցանցառ խըլեակները այսօր Սփիւռք իսկ դժուար կը մնան, քանի որ իրենց թիւը տակաւ կը չիջի ու պառաւներու, ծերերու, անկարներու տառապանքը շրջապատէն կը դիտուի յաճախ չէզոքութեամբ մը, անկարութեամբ մը, որոնք յաճախ փըտելու սկսած բաներու ճակատագիրը կը մնան, այդ շրջապատին աւելի գործօն ու աւելի կենսունակ խաւերուն վըրայ թունաւոր ազդեցութեամբ մը։ Բայց սրտառուչ է տեսնել զիրենք ճեղ ճեղ երեսներով, կարկտան աչքերով, թթու, տժգոյն իրենց արտայայտութեան մէջ, մինչ իրենց դէմքին գիծերը քարցած են բոլորովին, մարդկային աւերակին գաժան տրտմութիւնը փոխադրելով տունէ տուն, ու կրելով իրենց մարմինին աւերակները դէպի եկեղեցին, Աստուծոյ վրայ իրենց վստահութիւնն իսկ պարտաւորուած ըլլալով գնել թերեւս աշխարհ մը խօսքով, զանգատով, հարսներէն կամ զաւակներէն պահանջուած։ Տքալէն, քալելու տեղ աջ ու ձախ բարտելէն, ցուերուն ասեղներուն տակ իրենց սըրունքներուն կոտտալը համբելէն։ Ո՞ւր։ Դէպի ժամ, գիտէք ասիկա։ Ո՞ւր։ Բայց իրենք ալ յստակ չեն գիտեր։ Լսած են որ մարդեր եկած ըլլան հայրենիքէն որոնք պիտի խօսին իրենց ծանրացած ականջներուն համար անհասկնալի բաներ անշուշտ, բայց կը տառապին խուլ, անմերժելի փափաքին մէջ. այդ մարդերը սանկ կեցնելու, երբ անցնին ասոնք իրենց մօտիկէն, բռնելու անոնց ձեռքերը, քսելու իրենց ճակտին ու յետոյ տանելու իրենց շրթներուն։ Տեսայ որ կը համբուրէին ալ անոնց զգեստները։ Հոգի է սա տռամային անունը ու ճարուած Սփիւռքէն։ Տեսեր եմ այդ ողջ կործանումները, թիթեղեայ կայաններէն ալ դուրս, սեպհական տուներու հէքեաթին, փառքին խորը։ Ոչ չքեղ ողկոյզը զաւակներու, թոռներու, ոչ դիրքը որուն հասողութիւնը ըրած են իրենց դանդաղ միտքերով, իրենց խելացի մէկ տղուն գործողութեանցը արդիւնք, ոչ փառքը վիլլաներուն, ուր ամէն ամառ իրենց տղաքը զիրենք կը տանին. գրօսանքի և օդափոխութեան գիւղերէն ներս, սանկ շունչ մը, իբրեւ

դառնալու պզտիկներուն, հարսներուն շուրջը, և ոչ ալ իրաւ, սիրտցաւ համակրանքը, յարգանքը բոլորովին մանուկներուն կրցած են քիչիկ մը մը բարեխառնել, հիները կ՚ըսէին ամօքել այդ թշուառութիւնները, այնքան անոնց հոգիին վրայ կը պառկի աննահանջ խարանը իրենց ապրածին զոր կը լռեն, կը մարսեն ու նորէն կը լռեն, Տանթէն իսկ պզտիկ ձգելու ընդունակ իրենց տառապանքը ամչնալով թուղթերուն յանձնելէ։ Բայց կայանէ թէ սեպհական ապարանքէ, անոնք չեն կրնար չգալ կնունքներու՝ ուր կուլան, հարսնիքներու ուր կուլան, մեռելներու ուր դարձեալ կուլան։ Ու իրենց ներկայութիւնը սա հանդիսանքներուն ու իրենց լռին այլումը իրենց առանձնութիւններուն։ Իրենց պօրմանութեան, առջի երիտասարդութեան իրենց ամենօրեայ վերադարձը։ Անոնք անշուշտ չեն կրնար կարդալ Թուղթ առ Երեւանը, բայց երիտասարդ գրագէտը անոնց աչքերովը կ՚ընէ խորաչափումը Սփիւռքի հոգիին։ Սփիւռքի գրականութիւնը, բարքերը, դեռ չպաղած ջերմութիւնը հայ հոգիին կուգան այդ ողջ մեռելներէն։ Անոնք Սփիւռքի գերեզմանները կը հանդերձեն ու դուք հազիւ կը կասկածիք թէ մեր կեանքին ամէնէն իրաւ մասը կը բնակի այդ տեղերուն մէջ։

Անոնցմէ վար, անմիջական, միւս խումբը

ան

— որ աղէտին մէջ իսկ ճարեց իր զգայական սարուածքը, աւելի պարզ բառով մը՝ իր ջիղերը ու ապրեցաւ ոչ միայն ամբողջը իր մեծերուն, այլ անապրելին, տղոց սահմանուած ամէնէն ահաւոր ողբերգութիւնը։ Զոր ես գտայ որբանոցներուն մէջ, երկաթէն աւելի կարծր հոգիով, դէմքի տեղ անորակելի կաշի մը ուրկէ սրբուած էին մանուկը յատկանշող քնքշանք, անմեղութիւն ու քաղցրութիւն։ Որոնք քանի մը շաբթուան մէջ իրենց երեսներուն ճարեցին ցեղային սերը, եթէ կը ներուի այդ բացատրութիւնը, անուշցան ու գտան իրենց միտքին ճառագայթները, տարօրէն արագ։ Անոնցմէ մեր գրականութիւնը պիտի ունենար իր նոր բոլոր անունները։

Եթէ առաջին կարգին համար Թուղթ առ Երեւանը, անիմաստ կտոր մըն է թուղթի, երկրորդին մէջ— նկատի չունիմ

գրողները, այլ այն պարզ տղաքը որոնք Ցունաստան, Եգիպտոս, Սուրիա, Ֆրանսա ըրին, այսինքն որբանոցներէն արձակուեցան ուղղակի կեանքին շահաստանները, անգամ մըն ալ որբանալու կեանքին մեծ զրկանքներուն մէջ — շատ է թիւը այսօր չափի հասած մարդոց, որոնք այդ քերթուածին ընթերցումովը պիտի ունենան ծանր անդրադարձումներ, իրենց տեսածը, անցուցածը, իրենց դառնութիւնները որոշ մասերով իրենց վերբերող։ Ասոնք կը կազմեն Սփիւռքին ամէնէն իրաւ մթերքը, իբրեւ հայեր այսօր, որոնք իրենց զաւակները օտարութեան, գերութեան, ամէնէն սեւ կարիքներու պակասին մէջ ալ, ընդդէմ աշխարհ մը չարիքներու, զտան կերպը մեծցնելու, կուրծք տալով անկրելի ծանրութիւններու, զրկանքներու։ Սեւ, սեւ սա նահատակութիւնը, ազատութեան պողոտաներուն ալ վրայ, երբ այլեւս թուրքը չկայ, գուցէ պատճառ որպէսզի անոնց հոգին, ցաւին մէջ դաժանցած, յուսակորոյս, պարզէ ցեղային միջինին հետ անհաշտելի եղոյթներ, երեւոյթներ ու մէկ ծայրահեղութենէն վազէ միւսին, կորուկ, անհասկնալի, հակասական, ըրածէն անմասն, ատելու աստիճան իր որբանոցի ընկերը, զայն գտնելուն ուրիշ... ակումբի մը մէջ...։ Ահա թէ ինչու այնքան տարբեր են այսօր մեր ատելութիւնները իրարու դէմ, ցեղային թոյնէն իրենց ժառանգութիւնը աճման, նոր խմորման ըլլալով դրած օտար ոստաններուն ամէնէն ապականած հաւաքոյթներուն խորը։ Գրողը ասոնցմէ պիտի գայ հարկադրաբար։ Հասկնալի՞, արդեօք մեր գըրական վրիպանքը, տաղանդներու թիւին, որակին հակառակ — ըսեր եմ տեղ մը, ոչ մէկ շրջանի արեւմտահայ գըրականութիւնը չէ համրած իր մէջ այսքան առատ թիւ մը իրաւ տաղանդներու — մենք չունեցանք գրականութիւն, երբ մեր կանխող երեք սերունդներուն մեզի ձգածը գրականութիւն էր, առանց այլեւայլի, անշուշտ մեր կարողութեանցը պարունակէն։ Ու դուք ունիք իր ընկերը անարգողը, իր մեծերը ուրացողը, իր ըրածը խորանարդողը, իր չըրածը ծախողը, բոլորն ալ մեկնած մէկ ու նոյն յատակէն զոր Սփիւռքը դանդաղ ծորումներով նետեր էր անոնց աղտէն, տառապանքէն բզիկ բզիկ հոգիին խորունկին։ Ըսեր եմ տեղ մը, թող չշփոթեն մեր, այսինքն իմ տարիքիս առ-

Ջի շրջանին պարզած խտրութիւնները, կիրքը, զայրոյթը՝ իրենց անառիթ ատելութիւններուն, փառքի անհուն ծարաւին, ու գրականութիւնը սամբադի, espritի, աս ու ան սեւցնելու, անարգելու ճիղճ խաչակրութեան հետ։ Ունինք գրողներ որոնք իրենց չգիտցած լեզուն — հայերէնը — կը յաւակնին դաս տալ մեզի, երբ ամէնէն առաջ մեր պարտքն էինք սեպած այդ լեզուն սորվիլը, որպէսզի գրէինք անով։ Գրողներէն դուրս, նկատի կ'առնեմ մայրերը, աղէտին մէջ իսկ իրենց ծծած տրտմութիւնը իրենց զաւակներուն կաթի հետ փոխանցող։ Պարզ են բայց տրտում, չեն հաւատար կեանքին, նոյնիսկ այն պարագային երբ այդ կեանքը իրենց ըլլայ բաշխած, ծանր, սուղ, սրտառուչ շնորհները՝ կիները գոնէ քսան մը տարի կուշտ պահելու բաւող, բայց որոնք յաճախ կը վերածուին անվաւեր հաճոյքի, գեղեցկութեան ամուլ խնամքի, մոռցնելու չափ իրենց առօրեային տժգոհութեանց ներսը, իրենց հայրենատուր յոյզերուն պարտքը, պարտադրանքը։ Երիտասարդ այդ մայրերը, ոմանք կայաններէն բուսած, ուրիշներ...։ Անոնց հոգեդաշտը, բոպիկ, որդնահար մանկութեան դռներէն: Որոնք եկան պարման աղջիկ, իրենց մայրերուն սուգը ծուէն ծուէն առնելով իրենց մատաղութիւններուն սնունդին, ու գացին մարդու, առանց կին ըլլալու, ասոր պատեհութիւնն ու ժամանակը ստիպուելով վատնելու լուացքի գացող իրենց մայրերուն պարտքերը փոխարինող...։ Թուղթ առ Երեւանը առանց անուններ, հասցէներ ճշդելու, կը թելադրէ այդ մայրերուն ալ հոգեղէն կրակը։

Ու քանի մը խօսք ալ այն երիտասարդութեան մասին, որ չէ անցած երեսունը, ու կը հասկցուի, իր բոլոր զգայարանքները բացած Սփիւռքին՝ որ քանի մը աշխարհամաս ու կէս երկվեցեակի մօտ քաղաքակրթութիւն, մշակոյթ կը նշանակէ սա տողերուն վրայ։ Այդ երիտասարդութիւնը ըլլալով հանդերձ ծանր կնիքին տակը զինքը ծնողներուն հոգեխառնութեան, հարկադրաբար կրած, իւրացուցած է այդ միջավայրերուն ազդմունքները։ Երկրէ երկիր անխուսափելի տարբերացումներ կերպարանելով, մեր ցեղային միջինէն գը-րեթէ բոլորովին տարակայ։ Անիկա իր ամէնէն կենսունակ մասին մէջ արդէն փոխած է անունը, մականունը, լեզուն,

հոգեխառնութիւնը։ Փարիզի մէջ տեսայ զիրենք, կրկնելով այդ քաղաքին տիրական նկարագիրները, խօսելով, գրելով անոր լեզուն ընկկի մը կատարելութեամբը, մանաւանդ ապրելով այդ քաղաքին խորունկ կիրքերը ձեւէ, հեշտանքէ, սրամտութենէ։ Կը խորհիմ թէ Նոր Աշխարհի մէջ պատկերը տարբեր պիտի չըլլար։ Թերթեցէք հանդէսները անկէ եկող ու մահագրութիւններու սրտառուչ. հայեցիութիւնը բաղդատեցէք հարսնիքներու, մանաւանդ դպրոցական յաջողութեանց տարացած կերպարանքին։ Ահա թէ ինչու, թէ՛ երիտասարդութիւն, թէ մտայնութիւն, գրական հասկացողութիւն՝ այնքան հեռացած կը տպաւորեն զիս ցեղային միջինէն։ Չէի կրնար Զաւէն Սիւրմէլեան մը ենթադրել ամերիկացի գրող մը, քանի որ այդ տղուն երիտասարդի հոգին լեցուած էր մեզմով։ Արամ Հայկազ, Հրաչ Զարդարեան, Շահան Շահնուր, Շաւարշ Նարդունին իսկ կ՚ընեն գրականութիւն մը որ միշտ կը հեռանայ մեր մէջէն. դէպի լաւը, թէ վատը, զիս չի շահագրգռեր։ Ծառուկեան, Սահակեան, Թօփալեան, Եղիվարդ, Մ. Իշխան, յիշելու համար քանի մը պատասխանատու անուններ, կ՚ընեն ուրիշ գրականութիւն. Սուրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս, իրենց գրականութեան մէջ, ուրիշ Սփիւռք մը։ Ու ինչպէս գրողներու, նոյնպէս երկրորդական կրթութենէ անցած երիտասարդներու շարքերուն մէջ դարձեալ կայ սա տարբերացումը։ Ամերիկեան գոլէճ մը աւարտող ու բէՏՏիսիէՏ մը դարձող երիտասարդը, հազիւ կը յիշեցնէ արեւելք ու մերձաւոր արեւմուտք կազմուած երկրաչափը։

Թուղթ առ Երեւանը տակաւին կուգայ շատ տարբեր բեւեռներէ ու կ՚րթայ այլապէս բարդ ուրիշ հոգեգրութիւններու։ Անիկա այդ հոգեխառնութիւնները քանի մը լայն շերտերու բաժնող գրութիւնները կը ձգտի վերլուծելու։

Կը մտնեմ, ուրեմն գիրքին մէջ։

Բ.

Չեմ ենթարկեր քննութեան, մանրամաղ վերլուծումի՝ անոր հեղինակին մօտ գրելու շնորհները, կարողութիւնը։ Ատիկա ուրիշներու ձգելու ունիմ իրաւունքը։ Երիտասարդութիւնը — կ՚ակնարկեմ գրողները — կ՚ենթադրեմ թէ կ՚ու-

նենայ անկեղծութեան պահեր ու չի զառածիր քաղաքական հաշիւներու, նկատումներու ծանծաղուտները, փորձելով արդարացնել հեռուն նստած ու Սփիւռքին հիմնովին անծանօթ դասախօսի մը կրքոտ ամբաստանութիւնը, իր ժողովուրդին հասցէին։ Սփիւռքը ժողովուրդ մըն է ու ասիկա կը հրաւիրուին այլեւս չանգիտել մեր հայրենիքին հանգամանաւոր մարդերը։

Բերթուածը կը բացուի տռամաթիք ուրուականովը «Քայլամոլոր ու հիւանդ» տղու մը

որ

Անցնում է խոնաւ ու թաց մայթերից
Գլխահակ, տրտում,
. . . .
Անընկեր, մենակ, *
Ձեռքերը անփո՛յթ գրպանների մէջ,
Ասես իր յոգնած ուսերի վրայ
Անտեսանելի մի ինչ որ կապար...

Ո՞ւր և ի՞նչ ընելու.

Երազում է նա իր երկրի մասին
Ինչպէս կարօտած մայրը իր զաւկին,
Ինչպէս պապակած հողը՝ անձրեւին
Ինչպէս սրսփող հիւանդն արեւին...

(*) Դարձեալ միանգամ ընդ միշտ Պարագայական քերթուածներուն նկարագիրը ոչ սեղմութիւնն է, ոչ ժուժկալութիւնը, ոչ ալ հըրգըրտութիւնը։ Անոնք կ՚ապրին լայն զգացումներով, ու այդ զգացումներն ալ իրենց կարգին չեն տեղաւորուիր կոկիկ, պիրկ տաղադներու մէջ։ Առաջին ակնարկն իսկ վերի տողերուն մէջ կը տպաւորէ անտեղի թուող ներկայութեամբը հոմանիշներու, անհարազատ բառերու։ Այսպէս, ոչ ոք՝ որ անգիտանար թէ խոնաւ մայթը հարկադրաբար թաց էր ըլլալու։ Անընկերը անշուշտ մինակն է, առանց այլեւայլի։ Ու կապարը ուսերուն վրայ դժուար կը զետեղուի։ Քնարական կառոյցի մը մէջ արտայայտութեան տագնապ մը պարկեշտութիւն էր. բայց՝ ըսուելու, աւելի զօրաւոր տարազով մը՝ արտասանւելու խուլ ցանկութեամբ, մանաւանդ. մեծ ընողներու հոգիին իջնելու նոյնքան խուլ, բայց անմերժելի մտահոգութեամբ գերի ինկած տողերուն համար սա մաղելու եղանակը անհարազատ է, ըստամենայնի Ծառուկեանը կրնայ մտածել սա թելադրանքին, ու իմ արդարացումը — ինքնին արդար, քանի որ սրտէն իսկ կը բխի — չտարածել աւելի անդին քան ներկայ քերթուածը։ Իր Առագաստներ հատորին մէջ իրաւ իր զգայնութիւնը այս խանդին, կիրքին մէջ չէ ենթարկեւած անշուշտ սա խաչորդման, այլայլումի վտանգին, նիւթէն

ահա տաք, պարզ խօսքեր։ Անոնց ընդմէջէն մեզ կը թելադրուի տեսնել այդ երկիրը ուր «ծէն ե երդիկը», ուր կեանքը «ճողից դուրս պայթած սերմի նման» թարմ է ու տրոփուն, ուր կան «երազ աչուկներով մանուկներ հազար ու հազար»։ Պէտք պիտի ըլլար գրեթէ ամբողջական էջեր արտագրել, այդ երանութեան ու խռովքի համաձոյլ ապրումները բերելու համար ընթերցողին հասողութեան։ Ծառուկեան այս ամէնը ըսելու իր ձեւը ունի որ տաք է ու կորովի, սրտագրաւ է հաղորդական զանգուածներուն։ Այդ է պատճառը որ ըլլամ զգուշ իր էջերով զինք կրկնելէ։

Քայլամոլոր «գնացող» սա տղուն մտքին բաց ու պայծառ է ուրեմն սա հեռուն, Չարենց կ'ըսէր միֆ դարձած դիւթաշխարհը իր հայրենիքին որուն երազը, ու իրականութիւնը Սփիւռքին ամայքներուն ու տրտմութեանց վերեւ կարելի մխիթարանքն է հայրենազուրկ թափառականին։ Թուղթ առ Երեւանին ամէնէն սրտայոյզ մասերը ես կը հաստատեմ սա ոգեկոչումին մէջը հայրենի աշխարհին որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ պատճառ է դարձած քանի մը շատ շքեղ գեղեցկութեանց քով այնքան թղթեղէն կա-

պաշտպանութեան մը գինով։ Իր արտայայտութեան սա դանդաղումներուն վրայ իմ դիտողութիւնները կը տարածուին մանաւանդ յառաջիկային։ Կ'առնենք հռետորութիւնը որու ալ մօտ ըլլայ անիկա, իր սերունդէն շատ առաջ։ Հանդուրժեցինք զայն Վարուժանի, Սիամանթոյի մօտ, ուրիշ շնորհներու գինով։ Պարագայական բերուածներ են ըսի, Ս. Մեսրոպը, Ջարդը (Վարուժան)։ Ու երկուքն ալ առանձին միութիւններ՝ ընդարձակ արդիւնքի մը մէջ։ Ծառուկեան կը խոստանայ քերթուածներու նոր հատոր մը։ Կը հրաւիրեմ իր ուշադրութիւնը հռետորական վտանգին ու կ'անցնիմ իմ նկատողութիւններուս։ Եղան որ քերթուածին լեզուն փաթթեցին մատի, անոր մերժելով բանաստեղծական հարազատութիւն։ Չեմ պաշտպաներ սա քաշքշուքները։ Կոստան Զարեան գէշ բանաստեղծ, բայց մեծ բարերար, քանի որ արեւելահայերէնը անոր գրչին տակ գտաւ վայելչութիւն ու շնորհ։ Նոյնն է Ծառուկեանի պարագան։ Հիմնովին հռետորական նիւթէ մը, հիմնովին գեղջուկ բարբառով մը — արեւելահայերէնը, ու չեմ ուզեր որ հաւարի տաքնորէն, քանի որ այդ գեղջուկ կենդանութիւնն էր անոր անդրանիկ առաքինութիւնը — Ծառուկեան հանած է քերթուած մը ուր լեզուի հարցը ինքնաբերաբար կը դադրի իր իմաստէն։ Զգայնութիւնը այնքան զօրաւոր կերպով կը վազէ այդ քերթուածին տողերուն ընդմէջէն որ մենք առեն իսկ չունինք անդրադարձի ու կը մարսենք, մինչ այդ զգայնութեան տակ գտուանքին մէջէն հոմանիշները, անհարազատութիւնները, քերթուածին մարմինն ի վեր այնքան յաճախադէպ։

ռոյցներու։ Մենք համն ենք առած այդ չեղջակոյտին նոյ-նիսկ մեր իրաւ բանաստեղծութեանց վրիպանքին ընդմէ-ջէն ու կը տառապինք Ալիշանին, Պէշիկթաշլեանին, Դուր-եան վարկին հակառակ, այդ ոգեկոչման գահաւորակ կազ-մող թղթակառոյց փառքին դիմաց։ Անշուշտ յաջողութիւն, Վարուժանէն վերջ այդ հայրենիքը ոգեկոչել, Վարուժանին թեքնիքով բայց ազատագրել ինքզինք արձագանգի ճակատա-գրէն։ Ու յաջողութիւն դարձեալ՝ արմատապէս հռետորական նիւթէն չինել Հայաստան մը, որ բառով չըլլար ագխսուած։ Սփիւռքին ցամաք կամ պատկերակերտ հայրենի՞քը։ Կը ղրկեմ գրքին որպէսզի չտեսնելնիդ դուք ալ հաստատէք հոն ստուերները Թէքէեանին որուն տաղարաններուն մէջ այդ հայրենիքը (գլխաւորաբար Հայերգութիւն հատորը) մանրանը-կար գեղօր մըն է, Կ. Զարեանին՝ որուն արձակին ու ոտա-նաւորին մէջ այդ հայրենիքը փառապսակ պատկերամար-տութիւն մը կը թելադրէ, երբեմն հզօր, ի վերջոյ յոգնեցու-ցիչ շողիւններով։ Պարզ, իրաւ, սրտէն նոր ելած ու տակա-ւին պաղելու ատեն չգտած բաներուն գողտր հրապոյրովը այդ հայրենիքին զանազան կերպարանքները, թելադրանքները, ապրումները կը հաւաքուին, կը վսեմագրուին (մի մոռնաք նիւթին պաշտպանութիւնը։ Քանի որ Սփիւռքին մէջ միակ կանգուն աշտարակը անկէ կ'առնէ ոչ միայն իր հասակը, այլեւ բոլոր լոյսերը) մեր բոլորին հոգետունին։ Գիրքը ոգե-կոչում ըլլալէ աւելի, է կարօտի լայն, սիրտ գտնող ձայն մը, այլապէս թելադրիչ, վասնզի այդ հայրենիքը՝ կան տը-ղաք՝ որ կ'ապրին արգիլուած բաներու ուժգնութեամբը։ Այնքան սեւ է տեսեր այդ տղան իր շուրջը, մէջը, ամէնէն անակնկալ դարձուածքներու այնքան իրաւ ցցուեր է իր առ-ջին սեւսրտութիւնը իր իսկ արիւնէն մարդոց, որ կերպով մը այդ կարօտը կը փոխուի տրտում ալ վախի։ Գաղտնիք չէ որ քառորդ դարէ ի վեր Սփիւռքը իր դժոխքին մէջ լսեց այդ հայրենիքէն, մունետիկներու բերնով, իրաւ է, բայց հասկնալի ինքնապարտումով մը ուզեց չդպիլ այդ երազին։ Ու այս կարօտը այսպէս անշամանդաղ, շարունակեց ապրիլ անոր հոգետունին։ Թուղթին մէջ անիկա ձեւը կ'առնէ քաղցր մաղթասացութեան մը, լայնօրէն մարդկային, արդար, մեր

ժողովուրդին ամէնէն խորունկ բնազդներուն այնքան ալ հաւատարիմ .

Հէյ ջա՛ն Երեւան,
Արեւը պայծա՛ռ երկնքիդ վրայ,
Արարատը քեզ լինի պահապան,
Այգիներուդ մէջ որթը մեղրանայ,
Երդիքներուդ տակ ծիծաղն անպակաս,
Դէզերը հունձքիդ հսկայ լեռ դառնան
Ու յաւերժի դէմ՝ յաւէտ չէն մնաս։

Ասոնք ձայներ են որոնց ետին անհնար է սիրտը չզգալ, առանց ճիգի, անմիջական հաղորդումով մը, քանի որ բիւրերուն ապրումները քուղը կուտան այդ քառերուն ներքին մեղեդիին .

Հէյ ջա՛ն Երեւան,
Հող բռնես ձեռքիդ ու դառնայ ոսկի,
Ծիլ տնկես արտիդ ու դառնայ կաղնի,
Շրթունքդ արեւի ակունքին հասնի,
Արմատըդ հողի ընդերքէց անցնի,
Աչքերիդ շողից լուսինը խամրի,
Հրճուանքդ մնայ, Թախիծդ մեռնի.

. . . .

Դարերի դիմաց միշտ կանգուն կենաս
Ու բախտի կոչին յար արթուն մնաս,
Լուսաւոր ճամբէդ անվարան գնաս,
Նախանձ աչքի դէմ ծակող փուշ դառնաս,
Սիրտդ աշխարհին որպէս վարդ բանաս,
Մէկով ցանք անես, հազարով բառնաս

. . . .

Մի օր էլ դարձի չեփորը հնչես
Ու պանդուխտներիդ հայրենիք կանչես,
Հէյ ջա՛ն Երեւան...։

Տուէք այս տողերը տաքուկ, մատաղ շրթներու կամ այրած բայցերբեք յուսակորոյս թէկուզ ալեւոր բերաններու, որպէսզի բացուին ոսկի մաքրութեամբը կոյսերուն ու տառապահար ճենճերումը չափահաս կարօտներուն, զանգուածները, մռայլ կամ խաժ իրենց զգացումները պիտի գտնեն ինքնաբերաբար արցունքի փոխուած, անոնց անորակելի անձրեւիններ-

քեւ։ Բանին ուժը որմէ խօսեցայ ձեզի, Սիամանթոյի առիթով։

Այս հողեխառնութիւնը, ապրումով ու երազով հիւսուած սա թրթռականութիւնը մեր ամբոխներուն, մի աշխատիք գրական տարազներու ընդմէջէն բացատրելի ընծայել։ Քառորդ դար է ահա իր ժողովուրդին պատկանող ամէն տըղայ, այր չափահաս կամ զառամ գիւղացու, անգիտակից յուղարկաւոր մըն է մեծ մեռելի մը։ Ըսուած է որ մարդիկ մեռելատունին մէջ աւելի մօտիկ են արցունքին։ Ըսի թէ Երեւանեան Հայաստանին սա ոգեկոչումը չի ընդօրինակեր թէքնիքը, մանաւանդ նպատակները մեր ռոմանթիքներուն, որոնք տողերուն հնչականութիւն, բացագանչութիւններուն քչիկ մը լրջութիւն ու անցեալին վրայ ներդաշնակ ոտանաւորներ յօրինելու գիտութիւն մը փառասիրած են, լայնօրէն գրքունակ, զարդարուն Ալիշանով ու չգտնալով հողին տըրոփը։ Հայրենախօս վարդապետը 1850ի Զարթօնքին, իր Հրաւիրակ Այրարատեանով արձագանգն էր Մխիթարեաններուն։ 1945ի տկլոր, քայլամոլոր տղան Արաքսի ափին սգացող տաղաչափութիւնն ալ չունի վերակոչելու օրուան կեանքին։ Անոր Երեւանը չէ նոյն ատեն մարտահրաւէր բեմ մը, քաղաքական կիրքեր հրահրելու, շռնդալից բանախօսութիւններ լաստակերտելու, այնքան լայն կերպով գործածութեան դրուած, որպէսզի այդ հայրենիքէն իրենց դարձը ընող ատենաբաններ արդարացնեն(*) իրենց երթեւեկը։ Դըրախտը, ըստ աւանդութեան, ըլլալու էր հայոց աշխարհին

(*) Լսեցինք զանոնք։ Ու քիչեր էին որ մեզի բերին մեր սպասումներուն մօտիկ սփոփանքներ։ Չեմ ըսեր թէ քիչ տեսած էին։ Զարեան այնքան խուռն բաներ էր տեսեր այդ հայրենիքէն, դեռ իր խանձարուրին մէջ։ Բեմերու վրայ անոնք իրենց մանտաներուն լրջութիւնը կամ իրենց խօսքին ուժը մեզի ցուցադրեցին։ Թերթերու մէջ անոնք իրենց տպաւորութիւնները տալու ատեն գտան երբեմն պարկեշտ շեշտը։ Ու, պարտաւոր եմ խոստովանիլ որ իրենց նիւթը ու մեր կարօտը խրախու պաշտպան հանդիսացան ամէն անգամ որ ոչ-գրոց-բրոց մարդեր իրենց ապրածները յաջողեցան մեզի հաղորդ ընել։ Թուղթ առ Երեւանը այդ քաղաքներուն ու այդ տպաւորապաշտ էջերուն մէջ կը պահէ արուեստին ալ պատկանելու բարիք մը։ Ինչ փոյթ որ ականատեսը կը պակսի հոն։ Անոր 50-60 էջերը կուտան թէ՛ Սփիւռքը, թէ՛ անոր կարօտեալ հողեխառնութիւնը, թէ՛ այդ հայրենիքին կրկներեւոյթն ալ (mirage)։

մէջ։ Ու աւանդութիւնները երբեմն միայն իրաւ չեն ըսեր։ Ու միշտ, ըստ աւանդութեան, հիմա ալ անիկա սերովբէներու հրեղէն սուրերով պաշտպանուած կը մնայ ընդդէմ մեղաւորներուն։

Հայրենիքին տեսիլքը: Այո՛։ Արգելափակ սակայն, մենաշնորհը մարդոց մէկ դասուն, ուրիշներու բոլորովին անմատոյց, քանի որ ըստ երջանիկ դասախօսի մը զայրոյթին, այնքա՛ն մօտիկէն յիշեցնող Եհովային զայրոյթը, հոն ոտք դնող մեղաւորներուն ու հոնկէ դուրս, զայն երազող ուրիշ ալ մեղաւորներուն «ճունտն իսկ չորցնելու» յանձնառութիւն ունին ուղղափառ, առաքինի, իրաւ զաւակները մեր ժողովուրդին, անոնք որ ձգեցին իրենց տունն ու տեղը, ու տարիներով իրենց երկիրը խուժող աւազակները, ընդդէմ անոնց զէնքերու ահաւոր կատարելութեան, քշեցին ետ, ետ, մինչեւ իրենց մեկնումի կէտերը, ու մինչեւ անոնց աշխարհին քաղաքամայր կեդրոնը ու աւելի անդին, պարզ ուժովը իրենց հոգիներուն, մեռնելէ չվախցող այն ոգիին որ մեր պատմութեան վրայ սրբալոյս միւռոն մը ինչպէս կը ծփայ դարուց ի դարս, զայն, այդ պատմութիւնը ընելով անկարելի հէքեաթ մը ու անփոխարինելի գեղեցկութիւն մը միշտ կոտորածով, միշտ խորայատակ քանդումներով կառուցուած բայց ահա, երեք հազար տարիներու մոխիրէն վերանորոգյարութիւն առնող, գեղեցիկ ու իրաւ։ Ու այս սքանչելի հրաշքին գործաւորներն են որ կը կանչուին ատելավառ դասախօսներու բերնով «ճունտն իսկ չորցնելու» իրենց եղբայրներուն։ Այս կոչը չունի իր որակիչը։ Բայց անոր կարելիութիւնը չէ միայն աս ու ան իմաստակի բերանին որ զիս կ'ընէ տրտում, այլ այդ կոչին ընդառաջող տրամադրութիւնը, Սփիւռքին իսկ ներսը ուր մեր ժողովուրդը կ'ապրի համատարած ու միակտուր իր հոգեկան դժբախտութիւնը, հարուստին մէջ ապաբարոյ, յուսակորոյս, վայելքի մէջ անասնացած մարդու չնականութեամբ, ամչնալով իր անունէն, բանուորին մէջ՝ իր հացին համար քանի մը պատիկ աւելի քրտինք վճարելուն, գրողին մէջ՝ իր ժողովուրդէն պարզուած սա թշուառութիւններուն սպաննող ամօթին ներսը։

Թերթուած մը քաղաքական բարեխառնութենէ պարտաւոր

է զգոյշ ըլլալ։ Ասիկա անոր համար, վասնզի գիտուած է որ քաղաքական կիրքը, նոր բառով մը Բաղաճացիական կռիւը երկու կողմին համար ալ կը գտնէ սաստկութեան աստիճան մը որ կը զարմացնէ։ Չեմ բացուիր։ Կարծես արեան խուլ ընդվըզումն է հեղինակը ոճիրներուն սա զայրագնումին։ Պարտուած ժողովուրդներու յաղթական ժողովուրդներէն բնաջնջումը աւելի մօտիկ է իրերու կարգին ու քիչ կը տպաւորէ մեր ներքին խղճմտանքը — գիտէք անշուշտ մեր արտաքին խղճմտանքը, ան զոր կը հանդերձենք մեր հաշիւներուն, կարիքներուն պոհացման — անցնելու համար գրեթէ աննշմար։ Պատմութիւնը ամէնէն սրտակեղեք տռամաները արձանագրած է նոյն արեան պատկանող գրութիւններու մօտ երեւան եկած անպարագիծ անգթութիւններէն։ Քերթուածը՝ անասնութիւնները հրահրող ու այդ կիրքը բոցավառող։ Կ'անցնիմ։ Թուղթ առ Երեւանին երիտասարդ մտատեսողը կրցած է իր քերթուածին խնայել մխիթարեան հռետորութիւնը, քաղաքական մունետիկութիւնը, մանաւանդ կիրքի դէմ ուրիշ կիրքերու գրութեան մը բռնութիւնը։

*
* *

Գրական յաջողուա՞ծք մը,

այդ Թուղթ առ Երեւանը, այս տարազին եռին ենթադրելով պահ մը անզգած, ճարտար, փորձ ու չնական տիպարը գրագէտին որ Սփիւռքին մէջ ունեցաւ մէկէ աւելիով իր պատկերը։ Որ գրելու իր շնորհները եւրոպական մարզաչափերով կատարելագործեց ու խաղաց երկու լարի վրայ, երբեմն, երբ ստիպուած էր յիշելով իր ցեղը ու յօժարելով գործածել անոր լեզուն, երբեմն ալ, երբ փորը կուշտ ունէր, գրելով օտարներուն համար։ Ըսել կուզեմ՝ Ծառուկեան, իր քերթըւածին եռին ծածկուած կը պահէ՞ իր Սփիւռքէն ճարած իմաստութիւնը, ճարպիկութիւնը, իր ցեղը գովելով անոր՝ այդ գովեստին հաշւոյն, գրագէտը փառաւորելու մեղապարտ հեռատեսութիւնը։ Վասնզի այսօր իրականութիւն է այդ ժողովուրդը ներսէն ծաղրող, անոր թերութիւններէն իր զգուանքը օրակարգի վերածող, մանաւանդ ոճաբան տէնտիի մը իր դիւրութիւնները — գրելու արարքէն ու արուեստէն — լայնօրէն ու առանց տառապանքի շահարկող գրագէտը։ Գիտենք թէ

մեր չնականութիւնը, մեր ապերասանութիւնը, ամէն նկատումէ մեր արհամարհանքը երբ կը միանան թափանցիկ, գունաւոր ոճի մը, այս իսկ յուռութքին հետ մենք արտօնւած ենք խաղալու մեր դերը, ատելու մեր ժողովուրդը, բայց անոր քծնելու, մեր առաձգական ողնայարն ալ մարձելու, մարզելու ու... անցնելու հայրենասէր, մեր ժողովուրդին տաղնապանքներուն համար տառապանքէն հալած մաշած, մեծ, եզական հանճար մը իբրեւ, որուն նմանը չըլլար ծնած Ս. Մեսրոպի օրերէն։ Գիտենք թէ կան այս մարդերը ու տակաւին կան ուրիշ հսկայութիւններ որոնք գրքին ճամբով ճարեցին իրենց վարկերը ու իրենց գործերուն մէջ երգեցին այդ հայրենիքը, այդ ժողովուրդը, անոր արուեստները, անոր մշակոյթը, բայց իրենց առանձնութեան մէջ, արհամարհեցին այդ ամէնը ու անցան... միշտ իբրեւ հսկաներ։ Ու գիտենք որ կան գիրքեր որոնց հետ մեր շփումը մեզ կը ծածկէ մեզմէ, ըսել կ'ուզեմ, մեզ կ'ընէ կեղծաւոր, նախանձոտ, մեզ արգիլելով մեր իրաւ զգայնութիւնը տեսակաւորելէ...։ Որքան շատ բան գիտենք տակաւին։ Գրական յաջողուածք մը, այս գիծէ նկատողութեանց ալ թելադիր է յաճախ։ Ու ինծի կը ներեմ այս ամէնուն մտածել, փաստին դիմաց Սփիւռքին, որ ոչ միայն իր կիրքերը, կողմնակցութիւնները, ատելութիւններն ու հիացումները ունի որնուցանելիք, այլեւ գործադրելու ծանր կործանումներ, այդ ամենուն հաշւոյն, և կամ մեծ խաչակրութիւններ, նոր Երուսաղէմներ գրաւելու համար աս ու ան իշխանաւորին։ Քիչ անդին ես կուտամ պատասխանը իմ հարցումին։

Միւս կողմէն, գիտենք շատերս որ կան գիրքեր, որոնց հետ մեզի կը տրուի տարօրինակ զգայութիւնը մեր աչքերուն տակ թուղթի տեղ ունենալու ուրիշ բաներ, երբ այնքան ճիշդ էր միւս կողմէ զգայութիւնն ալ թուղթէն հալածուելու, խոշտանգուելու։ Ուրախ եմ կարենալ ըսելուս, որ Ծառուկեանի քերթուածը այն քիչ գիրքերէն է ուր մենք կը կորսնցնենք թուղթին զգայութիւնը, ինքնաբերաբար կը գտնենք բառերը փոխուած միսի կտորներու (եթէ կը ներէք սա փոխաբերութիւնը)։, թելթեւ, թեւաւոր, պահելով մարդկայինին անփոխարինելի ինչպէս անմերժելի ջերմութիւնը, դիմացկունութիւնը։ Հողը, այդ բառերով կազմուած հասակ

մը կեանք է դարձած, առոր զուգորդ բոլոր յոյզերով, երբեմն աւելին իսկ։ Բանաստեղծը կատաղի դասախօսին կարգախօսը — Դաշնակ ցներին ջնջումը — իրականացնելու համար կարիք չի տեսներ ռումբի, սուրին, այլ՝

… Բաւ է աշխարհում անվերջ Թափառող
Հարազատներին
Հայրենի երկրում տալ մի պատառ հող։

Ըլլայ այդ պատառ հողը «խոպան ու փոքրիկ», նոյնիսկ «մութ գերեզման», բայց

Տալ մի պատառ հող
Որպէսզի օտար ու ցուրտ հողերում
Մեր մեռելների հոգին չմսի
Որպէսզի դողդոջ մեր մանուկների
Վարդ շրթների վրայ
Ինչպէս ձիւներում ընկած ծաղկի փերթ
Չսառի բարբառը մեր հնօրեայ…

Բացէք սա տասը տողերուն հասակը, դուք ունիք քառորդ դարը մեր ողբերգութեան։ Ծառուկեանի տողերը ընդունակ են, այսպէս բախտաւորուած, կեանքի խտութեան պատգամներ, մանրագիր բայց անհունապէս ընդանձակելի պատկերներ դառնալու, ճիշդ ու ճիշդ կեանքին մութ տռամային նման։ Բացէք նայուածք մը մեռնելու գացող աղջկան աչքէն, պատառ մը բան իր սիրականը թաղող մօրկան ողբէն, դուք կը հասկնաք թէ ինչ խիտ են երբեմն մեր բառերը, ի՛նչ քի՜չ ըսելու անհունութիւնը մեր ապրումներուն։ Էջը՝ այսպէս բաղադրուած, դրութիւն մըն է այս անգամ, ուր իրենց միութիւնները բերեր են ու նետեր մօտ ու հեռու մարդոց այլապէս ահաւոր, ողբերգական ճակատագիրները։

. . . .

Երկինքն էր սառել ու չկար Աստուած…
Բայց ահա, ահա, հէքեա՞թ թէ հրաշք,
Ծառացաւ մի մարդ,
Հրաշքից փախած ու հրա՛շք մի մարդ,
Կանգնեց նա դաշտում մեր Արարատեան,
Դիակների մէջ եւ ագռաւների,
Եւ հաւատքն արած պողպատեայ վահան,
Եւ սէրն Հայրենեաց մի չեփոր ռազմի՝
Սոված, սարսափած մարդկանցից վհատ

Դարընեց մի բանակ.
Եւ որպէս ոխից չիկացած երկաթ
Խփեց ոսոխի ճակատին անարգ...

կարդալը գիւղին։ Այո՛ ։ Բայց կը հրաւիրուիք մտովի վերակազմել դարձեալ սա տասնեակ մը տողերուն ընդգրկած տըռաման, ուր աշխարհ մը կը դրուի ճակատագրին նժարին ու ժողովուրդ մը կը յաղթէ մահուան...։ Բանի մը էջ, ու դուք ունիք ոչ միայն կեանքը հողի երեսին, այլ այդ կեանքին բիւրաւոր անդրադարձները, միտքին հերկերէն, աննունութիւններէն, շրջանը լեցնող խռովքները, կիրքերը, մեր իմացական բոլոր հակամարտութեանց, մեր զգացումներուն այնքան դժնդակ, իրերամերժ, բայց այնքան ալ սրտագրաւ հանդէսը։ Ու յիսուն-վաթսուն էջիկներու մէջ մեր յիսուն-վաթսուն տարիները, վերջին պատմութեան։ Աւելորդ է ալ խօսիլ այդ շրջանէն, այնքան ամէն հայ այդ թուականները ունի կրակէ գիրերով տպուա՛ծ իր հոգիին սրբատունին։ Ոչ միայն այսքան։ Այդ յիսուն-վաթսուն էջերուն մէջ, կայ տակաւին ինչ որ ժողովուրդի մը հոգիին անմերժելի, բայց անտարազելի բխումները եղան, զայն դունաւորող ապրումները, այս ապրումները կոթողաբարձ կրողներուն չքեղաշուք կիսաստուածները, — գրող, ռազմիկ, հերոս, երազող, նահատակ, զոհուող իր ամէն ինչէն, թշուառ և յուսակորոյս բարխաները սա Սփիւռքին, որոնց գեղեցկութիւնն ու ողբերգութիւնը այնքան խորունկ, պիտի բաւէին ամէնէն քարսիրտ դասախօսին աչքն իսկ խոնաւցնելու։ Ծառուկեանի քերթուածին ուժը կուգայ ահա թագուն այս յատակէն ուր կը բացուին արմատները մեր տռամային, առնելու համար դարերու յօրինուած այդ խաւերէն, մեր պատմութեան ամէնէն փղեխարշ կրակները, թոյները, — անկերպարան կրակներ ասոնք — ու բերելու զանոնք, այրելու մեր զգայարանքներու նիւթեղէն ցանցին, բայց մանաւանդ զգացողութեան, իմացականութեան անսփոփ լքումը ճարտարապետելու, երբ այնքան կարիք կար, ահաւոր սպանդէն վերջ, սիրոյ փոքրագոյն բջիջն իսկ արժեւորելու, խելքին պուտն անգամ օգտագործելու, և ոչ թէ զայրացած դասախօսին պահանջածին նման եղբօրը արեան վերջին կաթիլն իսկ հողին թափելու։ Ահա գիրք մը ներկայացնելու քիչ մը տարօ-

ընակ եղանակ մը։ Թուղթին ապրումներուն բանութիւնն է ասիկա, որոնք զիս կը հալածեն իրենցմէ դուրս ոչ մէկ հետաքրքրութեան առիթ ներելով ու իրենք զիրենք պարտադրելով։ Իրաւ որ Թուղթի տեղ կեանք ունինք մեր աչքերուն տակ։

Զայն կարդացողնե՞րը։

—Չեմ կրնար իջնել մանրամասնութեանց։ Անոնք իմ եղբայրներն են, իմ զաւակները, իմ արեան տարբեր բայց խորքին մէջ նոյն կերպարանքները՝ իւրաքանչիւրը իր ընկալչութեան աստիճանովը։ Բոլորն ալ չէին կրնար չհամակուիլ մէկ ու նոյն յուզումին մաղմաղ կսկիծին մէջ, քանի որ հայ ժողովուրդը չունի երկու ցաւ։ Մէկ է անոր տառապանքը, իր թշնամիէն իր հոգիին ու մարմինին վրայ կրակէ սաղաւարտի պէս իջած անհուն, անմարդկային անսանութիւնը։ Այս կսկծանքը, ահաւոր գիրքին աշխարհը, ներքին բարեխառնութիւնը, հին ու գէշ բառով մը՝ ներշնչումը հայթայթելէ վերջ — երբ անոր երիտասարդ հեղինակը զայն կազմելու կանչուած բիւրաւոր ապրումներու խառնութեան կայլակները կը հաւաքէր անապատներէն մինչեւ գուհները արեւելքի ծանր, մեղսակայան, անորակելի ոստայններուն, ամբողջական գործունէութեամբը մատաղ մատաղ կիզուած, խարանուած ու վերստին ծլած (ինչպէս էր արդէն գիրը իր ժողովուրդին) ջիղերուն ցանցէն, կայանէ կայան, թշուառութենէ թշուառութիւն, բեկումէ բեկում ու անկումէ անկում, կայլակնե՛ր իր ժողովուրդի հոգիին ու մարմինին վրայ դժոխքի մանանայի նման աստղուած — կուտայ անոր, միշտ այդ Թուղթ առ Երեւանին խորհրդանշական տարողութիւնը, իր վերնագրին ահաւոր փաստը, վկայութիւն մը ըլլալու իր ճակատագիրը։ Ու այս հաւաստումները միայն մենաւոր, վայրագ վերլուծողի մը ապրումները չունէին իրենց մեկնակէտ. ըսի՞ թէ գիրքը կը խօսէր գրեթէ բոլորին։ Զայն առնողը կը կարդայ առանց ընդմիջուելու։ Ու այդ առնողները պարզ մարդեր որքան որակաւոր բանուորներն էին մեր մօքին։

Ալեւոր գրագէտը, ինչպէս կարօտով բռնկած ու աչքերը բաց սա աշխարհէն մեկնելու ինքզինքը ճակատագրուած դաւանող երիտասարդը, եղբայր են իրարու զգացումի մը մէջ, որ մօտիկ ապագայի մը համար Սփիւռքը յատկանշող գերագոյն նկարագիրը պիտի կազմէ, ինչպէս մենք կը հաստատենք սա եղբայրութիւնը մեր գրական միւս սերունդներուն միջի ձգած արգիլունքներուն ետեւէն։ 1860ը

այսօր, հակառակ տաղանդները բաժնող թեւերուն ստոյգ տարբերութեան, նոյնիսկ հակադրութեան — իրարու հիմնովին անհաշտ, ներհակ անուններ են Զօրայեան և Ռուսինեան, Ոսկան և Օտեան, բայց այդքան հեռուէն կը նոյնանան իրենցմէ վեր զգացումի մը մէջ որ անոնց ապրումն էր հանդէպ իրենց ժողովուրդին վիճակներուն, կարիքներուն, երազներուն ու տառապանքին, ու այս ամէնուն սրբագրումին տագնապը — վերլուծողին առջեւ, հաշտ, հաճ, գրեթէ միօրինակ հոգեխառնութեան մը փաստովը կը դառնայ ուշագրաւ։ Նոյնն է պարագան Սփիւռքին համար ալ ուր այնքան հերքումներ, պայքարներ, բզկտումներ կը ճակատին իրարու։ Բայց երբ անցնին սա օրերը, մեր ժողովուրդը — Սփիւռքը անշուշտ — հաւաքուի իր պապերուն սահմաններէն ներս, նուիրէ ինքզինքը իր անմերժելի, անհերքելի, պատմական, ճշմարիտ ու արդար գերին, հողն ու արգանդը բեղմնաւոր ու առատ ընելու, միտքն ու հոգին սրբագնասուրբ կերպարանքներու ձեւին տակ կենագործելու իր դարաւոր պաշտօնագործութեան (fonctionnement) ու տէրը իր տունին, ինչքին, պատիւին, մանաւանդ ամուր կանգնած իր արժանապատուութեան ներսը՝ անհրաժեշտաբար պիտի վերադառնայ գիւտին, սպասին այն բոլոր իրաւ ուժերուն, ասոնց ազնուական կերպարանքներուն, որոնք իր արեան ու խելքին, կորովին ու ներքին հպարտութեանց սրբազան անօթները, ակօսները, տապանակները իբրեւ, պահպանեցին անդրանիկ բխումները, մեր հողերէն մեր մէջ ցանուած, մեր մշակոյթին, աս ու ան նուաճումներուն ընդմէջէն։ Այսինքն պիտի անդրադառնայ մեր ժողովուրդին ամբողջական խորհուրդին, հալեցնելով դարերուն կորանքները, քէները, կիրքերը, հակամարտութիւնները, սրբագրելով դասական վճիռը մեր պատմութեան էջերը խարան առ խարան սեւցնող, ու պիտի հասկնայ ոչ միայն մեր հին դարերը, միջինները, նորերը, այլեւ մեզ, Սփիւռքին կէս միլիոնը որ ահա կ՚ապրի, կրցածին չափ հաւատարիմ միշտ այդ պապերուն ձայնին, անհնարին դրկանքներու յօժար, որպէսզի կատարուի սպասը մեր միտքին, վառի կանթեղը մեր տաճարներուն, կրուի փուշ-պսակը մեր արուեստագէտին, այնքան մինակ, այնքան արհամարուած

ներսի ու դուրսի աստուածներէն, բայց երբեք յուսակորոյս։ Այդ երջանիկ օրերուն, անշուշտ պիտի ծագի միտքին ալ լոյսը որպէսզի բացուին Սփիւռքին ներկայ մթութիւնները, իյնան իրաւ լոյսին մերկացման բոլոր անոնք որ սուտ ու փուտ արցունքներով, ճառերով, հանրահանդէսներով կարծել կուտան թէ կը սպասարկեն հայրենիքին մինչ իրականութիւնը տարբեր է ամբողջովին։ Պիտի տեսնենք մեզ, հալածուածներս, ուրացուածներս, մոռցուածներս, առնութեան, բարիքի ախոյեանութեան ու քաղցր, պարկեշտ երազանքի սըլացք մը ինչպէս։ Ազգերու տարեգրութիւնները գրողները կը ստանձնեն, բայց զայն յօրինողները պարզ մարդերը եղան։ Ու պիտի ըլլայ, այդ անցեալը, հեռուն ու ինչպէս ու մանաւանդ մերձաւորը, մաքրագործուած իր ամօթանքէն, ու տըրտմութեան, ստորագգածութեան իր բարդոյթներէն (complexe)։ Այդ օրերուն սա քառորդ դարը հայ Սփիւռքին պիտի քաղցրանայ, պիտի քաղցրանայ մեր պատմութեան միւս սրտառուչ շրջաններուն չափովը, ինչպէս շրջան մը հայրենաբաղձ ու անկարող կարօտանքի, լացնելու աստիճան յուզիչ, իր ցաւերուն քղամիթը իրեն խորք ըրած ու ձգուած իր բախտին աշխարհի քառուղիներուն...։ Ու քիչ գիրք, այդ քառորդ դարէն, պիտի ըլլայ օգտակար այդ ապառնի վերլուծողներուն համար, իրաւ ապրումի փաստերու իրենց հետամտութեանց մէջ, որքան պզտիկ այդ Թուղթ առ Երեւանը, վասնզի անոր ամէն մէկ բառը հրիտակ մըն էր ապրումի, ըսի ատիկա վերերը։ Իմ կարգիս, Համապատկերին մէջ ուրիշ առիթներով ես բերեր եմ ուրիշ շրջաններէ ապրումներու վերբաղադրութիւններ։ Պէշիկթաշլեանի դասական ու խեղճ ու պատառ Գարունը, Աբովեանի Վաքանի Երգը, Գամառ Քաթիպայի Մայր Արաքսին, Շնորհալիի Նորահրաշ, Սայաթ Նովայի Մի խօսք ունեմ, Նարեկացիի Աղաչեմ Զանփոփոխելին, միայն քերթուածներ չեն, այլեւ շրջաններ իրտացնող լաին յիշատակարաններ։ Բացէք այս տողերէն ամէն մէկը, ոչ բանասիրական ներքինութեամբ, լեզուաբանական գիտցողութեամբ, այլ իրաւ թափանցումին կիրքովը ու պարկեշտութեամբը, յառնողը՝ մարդու մը ոսկական ապրումները չեն միայն, այլեւ այն շատ աւելի ընդարձակ իրականութիւնը որ կեանքն էր անոնց հեղինակներուն

ջիղերուն վրայ ինչպէս անոնց հեղինակներէն դուրս՝ բիւրերուն ալ ջիղերուն բոլոր հանգոյցներուն...։ Անշուշտ խելքը կ'ունենանք անցեալի սա վերապրումը չվերածել անցեալը պաշտելու սերտ ինքնապատրանքին։ Արփիարեանին կամ Պէշիկթաշլեանին, Շնորհալիին ու Սայաթ-Նովային նման ոչ ապրիլը, ոչ ալ գրելը ներելի միամտութիւններ են մեզի, այսօր։ Բայց այդ մարդոց ապրումները ուրանալն է որ կը դառնայ ահա լրբութիւն։ Ամէն սերունդ ինքը կը յօրինէ իր ոճը, բայց անոր հէնքը, նախատարրերը կ'առնէ զինքը կանխողէն, կանխողներէն, կ'ապրի այդ ոճը, իր հոգեղէն փորձառութեան կնիքը դնելով վրան, ու զայն առած կ'իջնէ հողը։ Ոչ մէկ միջոց որ այսօր մեզ մղէր գրելու Արփիարեանին նման։ Ոչ մէկ գովեստ, զիջում ուրեմն որեւէ ոճի։ Հոս, Ծառուկեանի ոճին, որ իր սերունդին ցաւն ու տաքութիւնը չէր կրնար չցոլացնել։ Այսպէս, իրենք իրենց և ոչ թէ իրենց բառական յարդարանքին համար կ'ապրուին (որ հոս կը նշանակէ կ'ըլլան մերը) կարգ մը քերթուածներ և կը մերժուին ուրիշներ։ Անցնելու մօտը (Սիպիլ) ունի մասեր որոնք այսօր ալ կը խօսին մեզի, բայց այնքան քիչ, խղդրուած անպէտին, սնոտիին ներքեւ։ Մայր Հայաստանին (Ա. Ջօպանեան) այսօր ալ ունի մասեր որոնք մեզ կը յուզեն, բայց դարձեալ այնքան քիչ, զանգուածին պատմական չէզոքութեան մէջ հազիւ պահող իրենց քաղցր հրապոյրը։ Երկու քերթուածներն ալ շրջանային հոգեխառնութիւններ կը թարգմանեն։ Սիպիլի մէջ 1900ի Պոլիսը, իր նրբախօյզ ու շաղփաղփուն ճաշակովը, հասարակ տեղիքը թարմացնելը, Ջօպանեանի մէջ 1900ի Սփիւռքը, իր անհուն յուսահատութեամբ ու նոյնքան անհուն յուսախաբութեամբը, ճիշդ ու ճիշդ նման զինքը հեղինակող երիտասարդ քերթողին ու անոր ընկերներուն։ Անցեր է կէս դար։ Սիպիլ մը այլեւս չ'ըմբռնուիր, այդ Պոլիսին սրբուելովը մեր հոգիներէն։ Ջօպանեան մը երկարաձգուած Սփիւռք մըն է դարձեալ։ Ալեւոր, յիշատակ գրագէտը, գրագէտնե՞րը։ Անշուշտ։ Ու անմիջապէս՝ պարման գրագէտնե՞րը։ Անոնք որ իջան հող. կարօտը իրենց բաց աչքերուն մէջ այդ հայրենիքէն, ու անոնք որ գերեզմանի ճամբան են բռնած, միշտ կարօտը բաց իրենց աչքերուն մէջ, հաւասարապէս յուզիչ են իրենց մեծ

տռամային սա լուծումովը։ Կուզան իրենց ժողովուրդին մէկ մասէն։ Ու տակաւի՛ն։ Ջարիքէն կոխուած, հոգէառը հալածող, կործանած ու յիմար երազո՛ղը, որ, իր հոգիին վերեւ ամենաչքեղ հիւսիսայգ մը ինչպէս կ'ապրի Հայոց Հայրենիքը, ոչ՝ իբրեւ ոսկորներու ընդունարան, ոչ՝ իբրեւ խաղաղութեան անայլայլի կայան, ու ոչ ալ մարդկօրէն սպասելի խաղաղ շինջումի ապաստարան մը ինչպէս, այլ նման եղերականութեամբը կիրքին, տագնապին, տարփանքին, որոնք կէս դար իրենց ամենօրեայ կրկնումովը այդ երազողը պահեցին իրենց կրակներուն մէջ։ Հզօր տարփանքնե՛րը մեծ արուեստագէտներուն, մինչեւ երկինքները զիրենք ճամբու մղող, գտնելու ինչ որ առտու մը երեւցեր էր իրենց մատաղ աչւըներուն ու թուեր, բայց շուքը ձգելով իբրեւ ծիրանի գօտի։ Հայոց հայրենիքը, ոչ հանդէս ելեկտրակայաններու, ոչ գերեզման մեր նախահարց, ոչ ալ արձակարան քաղաքական աս ու ան փորձարկութեանց (երազներուն կը վայելէ որոշ տարտամութիւն) այլ բազմադարեան ծարաւը իմ ժողովուրդին, ինքզինքը ըլլալու, ինքզինքը իրագործելու առանց արեան ու առանց արցունքի։ Կը տեսնէք թէ որքան քիչ բան էր ուզածը ալեւոր գրագէտին։ Ու տարօրինակ չէ՞ որ, իր ուղեղէն նոր արձակուած սլաքի պէս երիտասարդն ալ միշտ այդ հայոց հայրենիքէն ուզէ այնքա՛ն քիչ։ Թուղթ առ Երեւանը ու զայն կանխող Վկայութիւնը այդ հայրենիքէն ուրուատիպ թրթռումներ են քերթուած կամ վերլուծում ըլլալէ առաջ, երազ են ու մրմունջ, սարսուռ են և լռութիւն։

***

Ինծի կը ներեմ, սա ընդլայնումէն վերջ, այդ ապրումներուն ապրշում ու կախարդական թելը առնել երիտասարդ քերթողին գրիչէն, զայն անցնելու համար յոգնաբեկ ու ջախջախուած իմ ճախարակին։ Տառապիլը, երազելը, սիրելը, մեռնիլը մենաշնորհի չեն վերածուիր գովեստին կամ պարսաւին նման։ Կրնաք վախնալ որ կ'աղարտեմ Թուղթ առ Երեւանին սկզբնատիպ գրաւչութիւնը, համը։ Անկարելի բան մը չէ ասիկա։ Բայց կը ներուի մտածել հակառակին ալ, քանի որ վերլուծումը սանդղելէն չի տարբերիր, ամէն անգամ որ հասարակաց ապրումներու հանքն է որ կ'ըլլայ

շահագործման։ Հայոց Հայրենիքը ոչ դասախօս Սքովինն է, ոչ Անդրանիկ Ծառուկեանին և ոչ ալ անոր երեսը չըտեսած, մեռնելու ճակատագրուած յոգնաբեկ գրագէտին, որ ահա, տենդագին արագութեամբ մը, անդոհային վախով մը սա տողերը կը նետէ թուղթին։ Յետոյ, կայ իմ ըսելիքին ալ սեպհական նկարագիրը։ Պարզ մարդոց լեզուով — աստուածներուն բարբառը կը ձգեմ երիտասարդներուն, մուսաներ գարպասելը կը վայլէ անոնց որոնք ունին ատոր նախատրամադրութիւնը ինչպէս ժամանակը — ըսել, ինչ որ Թուղթը ըսեր էր իր հասակով։ Վայելչութիւն, շնորհ, բանաստեղծական նրբութիւններ, քաղցրութիւն ու շաղոտ թարմութիւն կ'ուզեմ որ չսպասէք ինձմէ։ Տարիքը իր պատշաճութիւնները, պարտքերը, դժբախտութիւնները ունի։

. . . .

Յապաղած (որովհետեւ իր ընկերները շատոնց գտած են խաղաղութիւնը հողին), և Սփիւռքին համար անօրինակ, օտար, (որովհետեւ իր ապրումները, առնք տարրացնելու իր եղանակները այնքան ապայժմ, հնոտի, անդրջրհեղեղեան կը թուին), ԵՐԿՐԱԿՈՅՍ ԳՐԱԳԷՏԸ — լաւ կ'ընէք անոր տալու ճերմակ մազերու փունջ-պսակ մը, գլուխը վար, հարուածներու վարժ էջք մը, կորսնելով անոր մարմինին սր-լացքը, սիրտին քովերէն ու տալով նորէն անոր հոգի մը սակայն ուր մանկութիւնն ու չափահասութիւնը իրենց խաղերը ունենային ազատ, ու խանդով — գալիք էջերուն վրայ նմոյշ մըն է հէքեաթին անցած մարդերուն, հեռո՜ւ, սո՜ւրբ, նշխարեալ, որոնք երեսուն տարիներ առաջ ինկան թշնամիին սուրին տակ։ Ձեզի կը ձգեմ սակայն սրբազան պարտքը ձեր մտքին առջեւ վերակազմելու այդ հանդէսը, սա տողերուն ետեւէն, վասնզի անոնց մեռնիլը բան մըն է որ կ'անցնի մեր ընկալչութիւնը, զայն կրելնուս ամէն բոպէ մեր հոգիին առջև իբրև բացուած պատարագ։ Դուք կը դժուարիք, կը դժկամիք ալ այդ զոհողութենէն։ Բայց ես ունիմ իմ ըսելիքները ու կ'անցնիմ անոնց։ Աւելորդ է հետաքրքրուիլ գինին որ Պոլսոյ որսէն ազատեց անոր գլուխը, երիցս մահապարտ, բայց անըմբռնելի — բաւին ունէք հին առումը — ու դրաւ մէկդի, ով գիտէ որ սատանային մէկ

ռազմախաղովը, անոր քաշել տալու համար ծանրակուռ մեղքերը, Սփիւռքին քաւարանէն իսկ անոր կրունկներուն շղթայելով իր ապայժմէութիւնը, օտարութիւնը, երկրէ երկիր, անհասկացողութենէ ուրիշ մը, Նախատինքէ Նախատինք։ Ասոնք լսելի տրտմութիւններ են անշուշտ, իր ճամբու սա հանգրուանին ուր այդ ապայժմէութիւնը, հեռութիւնը, օտարութիւնը, կը դաշնուին իր ճերմակ մենութեան, խաղաղութեան հետ։

Գիտնալու էք սակայն որ Անիկա Թուղթ առ Երեւանին երկնասարդ քերթողին քայլերովը չի քալեր բազմամբոխ պողոտաներէ, անոնց վրայէն հոսող մարդկեղէն ալիքին հեւքն ու համը հալածելով կամ անոնցմէ քշուելով։ Անիկա իր կեսն է, ասոր է իջած, սրտին հասնող ալաքովը ճակատագրին ու այդ գեղջին մէջ չի յանդգնիր հասարակաց պողոտաները թափառիլ, իր ընելիքները մէկ մէկ քաղելու։ Հասարակաց պողոտան՚ը որոնց վրայ կեանքին տեմպը արշաւային է, կայծակնային նոյնիսկ, երկու աշխարհներուն համար ալ, հաւասարապէս իրաւ։ Անիկա, մայթերուն բացութիւնն ալ կը ճանչնայ, մեր մեղքերով, վայելքներով յօրինուած պերճաղիճ ձգողութիւնը Նոր ոստաններուն, սա արեւելքին դաներէն ուր իր ցեղին խլեակները իրենց գերկանքներու կարաւանները կը վարեն, սպասելով ուշացած, չեկող ձայներու, հրաւէրներու․․․։ Տուէք անոր գիրքերով դասականացած «ալիֆը», որուն դերն ըլլար «իմաստութիւն մարդոց» յօրինել։ «Ժողովողը»ը այդ երկու եղրերը, ճերմակ մազերը և իմաստութիւնը թերեւս զոհը էր երբ կը թափառէր իր աւազաններուն մօտերը, իր հեշտանքի պարտէզներուն մէջ, յոգնած իր սիրտէն ու նեղուած շունչէն, մինչ իր առջեւէն թեթեւօտն կը թռէին պարման աղջիկները չափելով իր փառքը ու զայն «պակաս գտնելով» ու կը հեռանային անհուն դառնութիւն մը պուտ պուտ խառնելով Առակագիրին շնչած օդին, իրենց պարմանութեան այնքան թարմ բխումն՚ը որոնք այսպէս պիտի Նստին ուրիշներու զգայարանքներուն, համաձայն մեր ջիղերուն ընկալչութեան, ըլլալով համբոյր ու զովութիւն, կրակ ու գերեզման․․․։ Բնական կուգայ մեզի տարիքին կործանումը, ու չենք բանար այդ կործանումին պատկերը մեզմէ վախնալ-

նուս։ Ալեւոր գրագէտը պիտի չհամարձակէր նայիլ իր ներսը —մինչ կիսուած սիրտին սպառնալիքին տակ —։Անիկա գիտէ թէ, պողոտաները, արքենի կամ վայրավատին ցեղերու վրայ ամայքներով գոյաւոր, արգիլուած են իրեն, ու այդ բացութիւններուն, լիութիւններուն փոխարէն, իրեն կը մնայ իր չորս կանգուն լայնքով ու նոյնքան մը երկայնութեամբ իր սենեակը, — իր Բաւարանը, ուր գիրքն ու թուղթերը իրարու քիթի, կը մտածեն իրենց բոլոր յիմարութիւնները ցոյցի հանելու, խրտչեցնելու համար խստասիրտ մենաւորը։ Գիրքե՛րը, թուղթե՛րը երբ կը քնանան ու կ'արթննան, գրաւելու համար աշխարհին պատկերները անոր ուղեղն ի վար։ Ու ձեռագիրներուն մարտկոցները, որոնք կը տքան, կը տառապին ոչ միայն իրենց ներսը դիզուած կիրքին բեռներէն, այլ իրենց իսկ մարմիններուն ծանրութենէն։ Կը քալէ անիկա — մի մոռնաք իր չորս կանգուննոց աշխարհը — ուսին ոչ թէ «կապար», այլ լեռները իր ցաւերուն, կարօտներուն, սէրերուն։ Այս բառերուն ամէն մէկուն ետին դուք կը հրաւիրուիք ձերինները դնել ու աւելցնել այդ գումարին վրայ ինչ որ անոր անկապտելի սեփականութիւնը կազմեց, հայ գրողի, հայ ուսուցչի, հայ տարագիրի եռաշղթայ թիապարտութիւնը։ Անոր հոգին, որուն դաշտին լման երեսովը տառապանքին սև չուշանները կը բացուին կախարդական հովանոցակներու նման, անոր մեռելներուն վրայ շրջուած, այնքա՜ն շատ, այնքան իրաւ մեռելներ, որոնց իր միտքը ծնունդ էր տուած, պահած երբեմն տարիներով ու խղդա՜ծ, վասնզի չծնիլը երբեմն աւելի կ'արժէ քան ծնած ըլլալը։ Ոչ տարօրինակ է այս խօսքը ոչ ալ անբնական։ Դուք որ վեր էք երեսունէն ու կը կարդաք այս տողերը, քանի՛ անգամ այս կարօտը բանաձեւեցիք։ Ու անոր աչքերուն արիւնով սքօղուն ծովն ի վար առագաստ առագաստի՝ անոր երազներուն տարմերը..., որոնք ճերմկելու, բռնկելու տեղ, նորէն սեւնային...։ Ընթերցողը սակայն բարի կ'ըլլա՞յ օգնելու որպէսզի ինծի խնայուին աշխատանքները հայ գրողի հոգի մը թանձրացնելու։ Կը բանա՞ք սա տողերուն ետեւէն անոր գանկը ուր քանի մը գրականութիւն ու հեռատարած ու խորանիստ հանքեր մտածումներու ու ծովեր պատկերներու — մանրանկար կը մնան ծուարուն։ Բոլոր մշակոյթ-

ներուն ամէնէն իրաւ կնիքները։ Ու ցանկութիւններուն անհուն մարտկոցները...։ Ան ալ, դառագեղուելէ առաջ սա հաստակառոյց նկուղին խորը, քալեր է ճամբան—անվերադիր—հայ գրողին զոր, կը խորհիմ աւելորդ է մասնաւորել քանի որ զայն չքալողն ալ կը ճանչնայ արդէն։ Ու ան ալ ունի իր ետին փուշ-պսակ իր կէս դարը, այնքան նման մեր գըրողներուն, սորվեցնողներուն, իմաստի բանուորներուն ճակատագրովը ֆօփիրայր, ամրօրէն կնքուած, ինչպէս սրբազան գերեզման։ Որուն ըլլար աւելցած Սփիւռքին ալ նսեմութիւններուն իսկանիւթը, քանի որ մենք դժուար կը հանդուրժենք մեզի անհաղորդ տրտմութիւններուն ցուցադրանքը։ Անոր ալ Սփիւռքը հերկուած ըլլար պարտուած, գրեթէ յուսակորոյս, ամօթահար բազմութիւններուն կիրքերէն, ժանիք ժանիքու փերթ փերթ։ Պէտք կա՞յ յիշեցընելու որ ալեւոր գրագէտը, իր ժողովուրդին պէս ու հետ, առաւ իր հոգիին սրբութեանց վրայ խարանը իր պատմութեան գերագոյն ամօթին որ անոր քառորդ դարը կուպրի ծովի մը վերածեց, անդադար ծլելով անոր հոգիին խորերէն ու մեծնալով, մեծնալով։ Մեր պատմութեան ամէնէն մեծ տառաման զոր պարտաւորուած եղաւ ապրիլ, կրել, տանիլ իր հետ, հովերուն առջեւէն ու դիմանալ, քանի որ անէծքը կ'արգիլէր անոր մեռնիլ։ Ինչ ամօթի ծով է մեր հոգին։ Ոչ մէկ դարու, ազգային դասական մեղքը գտաւ սա լիութիւնը որ կը պարզուի, կը յղփանայ իրարու դէմ անզիջող ճակատած մեր ժողովուրդին բազմաթիւ հերձուածներով։ Քառորդ դար առաջ իրար ատելը վերլուծելի վիճակ մըն էր, հիմա իրար ուրանալը հոգեբանական տագնապ մը չէ, այլ անհրաժեշտութիւն։ Հիմա մարդիկ չեն իսկ տառապիր երբ իրենց ամէնէն նուիրական զգացումները սրբապղծուին, այնքան անիմաստ, աւելորդ խանդով նոյնիսկ, երգի մը, գաղափարի մը, խորհրդանիշ կտաւի մը, օրակարգի հանուած գաղափարներու բռնադրուած նոր բապուներով։ Հիմա մարդիկ կը շրջեն ոչ միայն դարաւոր արժէքներ, հոգեվիճակներ, այլ այդ շրջումին խաչակրութեան մէջ կը գերազանցեն թշնամիին իսկ կատաղութիւնը, երբ իրարու կը մերժեն Սփիւռքին սրբազան սպեղանին, ողջերը փրկելու հզօր նախատել կրնալու համար մեռեալներն ալ հայհոյանքով օրհնե-

լով։ Ալեւոր գրագէտը իր գլուխը կը զարնէ քարէ քար։
Հասկնալ կրնալու համար թէ ինչպէս այդ հասուն, խելացի,
առնուազն իրենց ժողովուրդին խորհուրդին գումարովը,
չափովը պարկեշտ, սա Սփիւռքին ընտրեալ խաւերը ու այդ
հայրենիքին նոյնքան իմաստուն, իրաւ, զոհաբերող ու միշտ
իրենց ժողովուրդին առաքինութեանց միջինին հաղորդ ու-
րիշ ընտրանին կը մտածեն մերժել իրենց արեան շառաւիղ-
ներուն, դժբախտ ծաղիկներուն հասարակաց հայրենիքը,
ասոր արժանաւորութեան այնքան պարզ, այնքան անսե-
թեւեթ — արեան ու լեզուի, ցաւի ու երազի հասարակաց
սրբութիւններուն տախտակները — արժանիքը փղշտացիօրէն,
սոփեստօրէն, անմարդկայնօրէն հանդամանելով։ Ալեւոր
գրագէտը լսած է այդ փաստարկութիւնները ու ամչնալու
տեղ — որ այնքան պարզ, իրաւ բաներ այնքան սեւ ու սուտ
կը ներկուէին, ճճի կիրքերու հեղումներով — լացած է ա-
նոնց անկարելի անգթութենէն։ Ու Սփիւռքը հոգեկան հա-
մաճարակ է հիմա, այդ թոյներուն ծաւալումովը ապարան-
քէն մինչեւ թիթեղաքաղաքներուն սնտուկէ տուները, մէկ
ու նոյն ժահրէն, — իրար ատելու, հալածելու, չքացնելու
ժահրէն՝ իբր թէ չունենայինք մեր կռնակին, ոտքերուն կա-
րաւները այդ ժահրին, կերպարանքին տակը մեր յաւիտե-
նական դահիճին։ Ու ալեւոր գրագէտին սրտի դաշտին ներս-
տէր է սեւ եղեամը ցաւին, անխափան ու անմերժելի։ Սու-
գին անվախճան շղարշը, որ կը փաթթէ այդ անմահօրէն
յուռթի հողերուն բոլոր ծիլերը, ծաղիկները։ Ու անոր իմա-
ցականութեան լայն արձակութեանց վրայ, աստղ առ աստղ,
ուլունք ուլունք կը վառին, կը դողան, կը փշրուին ու նո-
րէն կը լուցուին պղպջակները անդարման ցաւին, զոր գիտէ,
կը ճանչնայ, քանի մը հազար տարիներու ընտանութեամբ
մը արեան, ցաւը իր ժողովուրդին, առանց պիտակի ու ա-
ռանց շուրջառի։ Դուք ամէնքդ ալ ունիք անոր քաղցկեղը
փռուած բիւրաւոր ոստրըներով, ձեր արեան բոլոր ջուրե-
րուն երեսին։ Ու ալեւոր գրագէտին հոգին մռայլ, անսահ-
ման արձակարան իրարմէ հզօր, վայրագ, սպաննող զրկանք-
ներու, անգթութեանց, պատուհասի, լիրբններէն ինչպէս
օտարներէն։ (Գրողը կրկնապատեան կենդանին չէ աւան-
դութեան։ Անիկա կ'առնէ այդ ամէնը կրկնուած ուժգնու-

թեամբ մը, բրած ըլլալով իր ընկալչութիւնը աւելի մարդ, աւելի դիւրահաղորդ)։ Ու անոր բարոյական զգացողութեան վրայ — մեր այն աշխարհը որուն յօրինումը կը փառաբանենք այնքան մեծադղորդ բառերով, որուն պահպանումին համար կը մղենք անհուն պատերազմներ — կէս դար է ահա կ'ապրի, անողոք ու աննահանջ, քաղցկեղը Թուրքին, որ դահիճը չէ հէքեաթին այլ անըմբռնելի անարդարութիւնը, ժողովուրդներ մորթելու արարքին համար, մեծ ազգերու դասին, փառքին, դերին կանչուած, օրհնաբանուած, վայլող՝ պաշտպանութիւնը, հիացումը, այդ բարոյական զգացողութեան ասպետներուն։ Թո՛ւրքը երկու պատերազմներուն ետեւէն։ որ կը յաւակնի քաղաքակրթութիւնն իսկ ըլլալ, իր բերնով, ու իրաւ, քաղաքակիրթ բերաններուն ալ վկայութեամբը։ Որուն հասան սեւ օրերը արշալուսելու, կորուստները դարմանելու, որպէսզի այդպէս զօրացած անցնի իր դասական դերին, փոքր ժողովուրդները բնաջնջելու։ Ալեւոր գրագէտին բարոյական զգացողութեան վրայ աս քաղցկեղը, պատանութեան արշալոյսներուն, ջարդին անըմբռնելի սիմպոլովը նետուած անոր հոգեկան կուսութիւններուն։ Դուք, ինծի մօտ տարիքովներ, ի՛նչ տեսաք ձեր այդ անդրանկութեան գարուններէն եթէ ոչ անպատմելին, անասելին, անլսելին։ Ձեր ջիղերու հանգոյցներուն նետուած ամօթին սերմերը ու ձեր միտքին թեւերուն վրայ շեղբերը սուրին։ Ու ձեր մարմինին ամէնէն հեռու, խորունկ, սուրբ լռութիւններուն, անդունդներուն՝ ձայները, որոնք մորթըւող հօր մը, քրոջ մը վերջին րոպէները իբրեւ ինկան հոն ու կը մնա՜ն, կը մնան...։ Աս է Թուրքը, մեզմէ ամէն մէկուն համար։ Ու այսպէս է որ մեր անցեալը չի կրնար մեռնիլ, մեր բոլոր անուշիկ սուտերը, օրէնքները, փառքերը արհամարհելով...։ Ու չորս կանգուննոց սենեակին յատակը ալեւոր գրագէտին կ'արձակուի յաճախ իր պատերուն լեռներէն, դրութիւններէն կ'ըլլայ բաժան բաժան, համաձայն կեանքին՝ անոր ուղեղին ներսը, ու իր փշրանքներովը, շամանդաղներովը կը յօրինէ անոր մտքի աչքերուն համար անոր իրաւ աշխարհը, ան, զոր ամէն մէկերնիս շալկած, պիտի քալենք։ Ապրիլը մեռնիլ է անշուշտ։ Բայց մեր հէքեաթները երբեմն այդ բարիքն ալ — մեռնելու — կը

գլանան մեզի։ Ալեւոր գրագէտին անցեալն ու ներկան։ Այսինքն՝ գեղն ու քաղաքը․ ոչ անշուշտ իրենք իրենց մէջ ու համար, այլ սա Սփիւռքին զգայնութեանցը դիմաց արդար հայելի։ Բացէք ու դուք կը զարհուրիք թէ ինչպէս կրցած էք դուք ամէնքդ ձեր կարգին, ըլլալ այդ ամէնը։ Բացէք ու կ'ունենաք վէպեր, ահաւոր, ընդարձակ, աննուանապէս սըրտայոյզ, ոչ միայն գիւղին հաշւոյն, այլեւ մեզմէ իւրաքանչիւրին, քանի որ անոր էջերուն վրայ պառկող կսկիծը, ամօթը, կարօտանքը, ձերն ալ են, ծուարուն՝ խորը ձեր հոգիներուն, նման սերմերու, որոնք իրենց այդ խաւութեանց ներսը ի զօրութեան կը պահեն այնքան ընդարձակ գրութիւններ, խորհուրդներ, ձեզմէ, թերեւս, աստղերէն իսկ։ Ալեւոր գրագէտին Նկուղ-սենեակի յատակէն քարի ամէն կըտոր գերեզմանի դուռ մըն է, հիւղակ է ու պալատ․ կեանքի չերտ է ու տռամ։ Կարդացէք դանդաղ։ Դրէք գիրքը վար ու հետեւեցէք ձեր մէջ արթնցող ապրումներուն երամին։ Ձեմ պահանջեր որ այդ աննուանը յաւակնիք վերակազմել։ Կեանքին բարիքն ու չարիքն է ասիկա։ Արձակեցէք հիւղակը՝ մինակ՝ իր բաղադրիչներուն ու պիտի գտնէք որ բախտին մէջն էք յօրինելու ձեր ժողովրդին իսկ հոգին որ այդպէս պարզ շինուածքներէ է բուսեր։ Հողով թրծուած յատակէն, օրաններուն խատուտիկ երգովը մանկամարդ, ալի, տրտում, «սեւաւոր» մայրերու բերաններէն ու թուղթով լուսամուտներէն պուտիկ պուտիկ դուրս է կաթկթեր ըլլալուն համար, աղիշի շուքին, պուտուկը փչող մեծ մայրերուն անսպառ հաւատքը, երկրէն, մանաւանդ երկինքէն որ հոս աւելի իրաւ, աւելի ընդարձակ բառ մըն է քան գիտուններուն թելագրած աննուանը ու աստուածարաններուն լուսակերտած լուսոյ կայսրութիւնը։ Հայ հիւղակը՝ որ մեր ներկայ գրականութեան մէջ, մանաւանդ Սփիւռքին ծիրով, հազիւ կ'ուրուանայ, այնքան դարեր մեր ապրումներուն աննուաճելի ապարանքը ըլլալէ վերջ։ Վէպ մը ունիք այդ բառին ետեւէն, արձակելի անհամար զգայնութիւններով բերնէ բերան լիք ու առաւել քան յուզիչ, վասնզի ձեզի կը բերէ ոչ միայն զձեզ, այլեւ ձեր պապերը։ Կ'անցնիմ։ Արձակեցէք կապերը պալատին զոր ալեւոր գրագէտը նետեց քիչ վերը իր տողերուն մէկ անկիւնը։ Ու պիտի գըտ-

նէք որ այդ բառի կտորիկը որքան թանձր իրականութեանց է յայտարար, քանի որ մեր գրողներուն պատանութեան ու մանկութեան «պարտեզներ»ը միայն քերթուածի վերնագիր և նիւթ չեն, այլեւ կախարդական կառոյցներ։ Բախտաւոր ժողովուրդներու փառքէն, կողոպուտէն կոթողուած։ Իմ ծննդավայր քաղաքին մէջ այդ ապարանքները փաշաներու, սուլթաններուն, սուլթանուհիններուն՝ մինակ շէնքերու շքեղ յարդարանքներ չէին, այլեւ քաղաքակրթութիւն. այսինքն ներսը դառադեղուած աղջիկներու և կիներու արքայութիւն և դժոխք։ Այլեւ գիրենք եզրափակող պարտէզներու կախարդանքովը ուրիշ խորհուրդ, ուրիշ խենթութիւն։ Ուր թափառեր էր բոպիկութիւնը մանկութեան այժմու ալեւոր գրագէտին իշխանուհիները հալածելով, ու անոնց ոսկի մազերը փաթթած իր բազուկներուն աղեղին, զմայլանքի շուշաններու, նուռնուֆարներու նման անոնց կաթէն ալ ճերմակ մարմինները կոխած աւազաններու կապուտիկ անկողիններ...։ Հէքեաթ է ասիկա։ Ու դուք հազիւ թէ առիք անոր բիւրաւոր հրաշքներուն հեռաւոր նախահամը։ Հիմա, պալատը կառավարութիւններուն, մեծատարած հաստատութիւններուն մեղքերը կը տաղաւարէ կամ սուտ մարմիններու — որոնց յանձնուած ըլլար արդարութիւնը մորթելու պարտքը — գլխուն կեղծիքի ոսկի գմբէթներ կ'աշտարակէ։ Յիսուն տարի առաջ, ալեւոր գրագէտին ծննդավայր քաղաքին մէջ այդ պալատները արիւն էին ու հեշտութիւն, ոճիր էին, ու սրտառուչ մանկութեան՝ անմեղութիւն, զրկանքի կոթող, ինչպէս անհուն վայելքներու հանդիսարան: Ուր բանուորուհի իմ մայրը կը մտնէր հարուստներուն շղարշները լուալու, անոնց արիւնները մաքրելու ու ինծի նայելով լալու, կանչելով իր ողբին մէջէն հեռուն պառկող իմ հայրը...։ Ահա ձեզի իրաւ տռաման։ Մի ըսէք ինծի թէ ինչ է աղերսը այդ ապրումներուն Սփիւռքին հետ, ու զայն պատմելու իր դերը լրջութեամբ տանող Թուղթ առ Երևան անունով քերթուածի մը սկիզբը։ Ալեւոր գրագէտը ձեզի պէս կարգի, կանոնի, օրէնքի և պատշաճութեան մարդ մը չէ։ Անիկա կեանքն է, առանց պիտակի։ Ու ձեր ճակատը կը չափեմ եթէ երբեք կը յաւակնիք տոպրակի մէջ դնել ու կապել անոր բերանը, որպէսզի չյորդի անկէ։ Մտիկ ըրէք ու

էթէ յոգնիք, պահ մը գացէք ձեր խաղերուն, կիրքերուն, յիմարութիւններուն, զօրացուցէք ձեր ջիղերը ու դարձէք նորէն սա էջերուն։ Զի գինին ու ասոր ազնուական տեսակները, օղին ու ասոնցմէ աւելի թունդ խմիչքները կուգան նոյն սկզբնական ոգիէն բայց ձեր մէջ լինելու ատեն կը հագնին այնքան զգուշութիւն... Դաշտերը, պարտէզները։ Արդի Մշակոյթներու մեծ մեծ յիշատակարանները, գոհարատուփի նման զողտրիկ մատուռներ, դամբարաններ։ Ու յաղթանակի մը պէս զարհուրելի մզկիթներ...։ Որ մէկը, Տէր։ Պատառ մը քար, նկուղ-սենեակի յատակէն, երբ այսպէս խոշոր խոշոր վերածուի իր տարրերուն։ Ու մեր գրողներէն ոմանց հոգին կախարդական այս պալատն է ահա, այսպէս բիւրաւոր մօզայիքներով նկարազարդ։ Ու աւելոր գրագէտը, եռաշըղթայ բանտարկեալը, իր կիրքերուն, կարօտներուն, սէրերուն ամեհի ասպետութիւնը երբ կը վերածէ սա ողբերգութեան, սրտայոյզ է ձեր բոլորին չափով ու աւելիով։ Այսպէս է շինուած մեր հոգին։ Աւելոր գրագէտը է այս բոլորը, ակնթարթի մէջ, դաշտի մանուկ, գիւղի պալիկ, քաղքի պատանի, բարակ ու մաշած, միշտ եռաշղթայ, հալածուած հացէն ու երազէն, մինչեւ շրթները խորասոյզ արեան և գեղեցկութեան հէքեաթին, ինչպէս թռչուն մը հազարումէկ գիշերներէ, որուն թեւերը հով տային դարերէ ի վեր, այդ աւազաններուն մէջ քարի կերպարանքով քունի մտած իշխանուհիներուն, ու անոր կտուցիկը փշուր փշուր աղար մարմարին վերարկուն անոնց միսերուն վրայէն, վերցնէր կապը անոնց աչքերուն ու հոն դնէր բիբեր որոնք նայէին ու քաշէին իրենցմէ ներսը, թռչունը, բոլոր թռչունները ու անոնց նմանող որբուկ տղաքը, դէպի կուսութիւնները, ամայքները, դրախտները իրենց սիրտերուն։ Հէքեաթ է ասիկա, բայց ապրուած հէքեաթ, կը վստահեցնեմ ձեզ։ Ով իմ մանկութիւնը, ըսեր եմ տեղ մը, բոպիկ, անօթի, բայց օղոստափառ իշխանուհիներուն համբոյրներով ու թագաւորի ծոց պառկած կիներու զգուանքներով...։ Որքան խեղճ է թուղթը, որքան քիչ՝ մանաւանդ երբ անոր արտերուն մէջ մէկը ըլլայ ստիպուած պարպել գետերը, ջրվէժները իր ապրումներուն փրթուճ մէկ մասին...։ Բաւէ, յիմա՛ր, քալէ։ Ու մի տնտնար։ Բու պատա-

նութիւնդ չի պատմուիր… Եղիր երիտասարդ, որպէսզի քու
ժողովուրդիդ վրայ գործադրուած ոճիրը քեզ ընէ անորա-
կելի պատուհասը, բիւրաւոր հոգիներուն տառապանքը, գե-
րութիւնը, սրախողխող մահացումը, ծուէն ծուէն ըլլաս, ըն-
տիպուած փակելու, պահի գնելու քու արդէն ցաւով յագե-
ցած ջիղերուդ հանգոյցներուն, իբրեւ անհուն ուժերու խը-
տացում։ 1895, 1896, 1909, 1915, կը գրեմ ու կը տառապիմ
տիպուած ըլլալուս դարձեալ ձգելու անհուն բաներ։ Դուք,
որ ապրեցաք այդ տարիները, ու դուք՝ որ ուրիշներուն ապ-
րումները իմացաք անոնցմէ, վերցուցէք այդ դամբանաթի-
ւերը, թուականները ու նայեցէք, երկիւղած, անոնց տակը
պառկող տառամային։ Սփիւռքին Նսեմափառ, ուրացուած,
հալածուած ու Աստուծմէ իսկ մոռցուած, հնդիկներուն բա-
ռով՝ անճղելի ալեւոր գրագէտը, որ ահա կը պոռայ ամէ-
նուր, ձեր այգիներուն փառքին ու պալատներուն պերճան-
քին մէջ, ձեր ատելութեանց աշտարակներուն ու ձեր յի-
մարութեանց բուրգերուն ներսը, ձեր խղճմտանքը ծախած,
ձեր ժողովուրդին մեռելները մոռցած ու անոր ողջ մասին
ցանուցրիւ տառաման քաղաքական իմաստութեան քարոզա-
գըրքի վերածած։ Դուն որ կը կարդաս այս տողերը, ով ալ
ըլլաս, մի թօթուեր ուս, վասնզի զանոնք գրողը ոչ ոքէ ո-
չինչ կ՚ուզէ, ինքզինքը միայն ու միայն պարտական զգա-
լով հողէառին։ Ու ամէնէն քիչ ձեզմէ, որ մեր հայրե-
նիքին իմաստութեան դռները կը հսկէք ու հոն մտնող մար-
դոց կը պարտադրէք ձեր հանգանակը։ Որ կ՚անգիտանաք
լման փառքեր, լման գրականութիւն, լման ստեղծագոր-
ծութիւն, կայ հարիւր տարի ու մեզ անգիտելու ձեր անսըր-
տութեան կը ճարէք մագաղաթները ձեր խելքերուն։ Դուն
որ կը կարդաս այս տողերը, ով ալ ըլլաս, մեր Սփիւռքէն,
մի ամբարտաւանիր ու մի տառապիր։ Վասնզի դուն չես գի-
տեր որ արհամարհուած Ցաւերը չի դիմաւորեր երբեք ար-
համարհանքով քու բոլոր յիմարութիւնները, շնորհները,
փոքրութիւնները ու ազնուութիւնները, ու կ՚ընէ իր գիջու-
մը միայն ու միայն Բու հայութեան, որ հազար անգամ աւելի
կ՚արժէ քան քու նանրանքը, փառասիրութիւնը, յաւակ-
նոտ խելքդ, հանճարդ, ըլլաս գրող թէ մեծատուն, զառամ
այրի թէ մանկամարդ գեղուհին, մեծատարած հաչակով ո-

չընչութիւն մը թէ ամէն բանով տնանկ, անկանգնելի թշուառութիւն․ կուտամ քեզի քու շէնքիդ իրաւունքը, վայրկեան մը քեզ ընդունելով մէկը որ գեղեցկութիւնը ուզեց արժեւորել, անոր վրայ գուրգուրալով ու անով սիրտէ սիրտ կրակ տեղալով․․․ Կուտամ քեզի, մորթի տեղ սպիտակ կրակ, աչքի տեղ պուտ մը սեւ թանիչ։ Կը յօրինեմ քու մարմինիդ մութ, հեռու, դժուարամերձ հրապոյրը զոր ամպհովանիի մը նման կը բանես, կ'երթաս, ու պարզերուն բառով կնոջ մը աղուորութիւնը, ծանր, արձանային, խռովայոյզ այդ գանձին հաշւոյն ու անոր ճառագայթումին հաշւոյն, քեզ հանդիսաւորելու համար ոչ վէպերուն, քերթուածներուն աժան կախարդանքին զոր երգելէն մեռան դժբախտ բանաստեղծներ, այլ այն շատ իրաւ կերպարանքը որ կինն է, հէքեաթին անէծքովը ծնած, դէմքին վրայ կնիքը ճակատագրին, իր ներսէն ինքզինքը արձակած իր մարմինին նիւթին, հոգիին հովին բացած իր աչքերուն լեզուն, իր միսերուն նուագը, իր գրաւչութեան բոլոր էջերը լուսաւորելու չափ սորված արուեստին ալ հմայքները, իմաստնացած, քրմացած իր մանիկներն իսկ բիւրեղած ամբողջական յաղթանակին համար, ու արժէքի, խենթութեան հանելու համար շէնքը այդ դիւթութեան։ Օտար, քիչ մը ծերացած մշակոյթներու մէջ մարդիկ, քու մարմինիդ ապարանքին համար պիտի չվարանէին մեծ շռայլութիւններու, ամէն մէկը իր եղանակներով։ Քու հրայրքիդ, կիրքիդ, առքիդ պահերէն մէկը ուր կը քակուիս միսերէդ ու կ'ըլլաս պարող փունջը կլորութիւններուն, մարմարներուն ու կրակներուն, թերեւս արձանագործի մը կիրքին, հրայրքին ընդմէջէն պիտի առնէր պատկերը աստուածուհիի մը, խորհրդաւոր բայց մարդկային, որ երկինքէն գալուն տրտմութիւնը գնել աչխատէր իր կողերուն օրհնուած մայրութեամբը արդանդին բարձր բարիքովը։ Բայց որ պիտի տառապէր իր միսերուն վըրայ ընդունելու ցանկութեան դէջ, բութ սլաքները մարդոց խեղճ որդիներուն, որոնք հազիւ կը տարբերին իրարմէ քու միսերդ ջերմացնելու պատրանքին մէջ հաւասարապէս յիմար, արձանագործին չափ ու թերեւս ամուսինիդ չափ՝ որուն օրերը սեւ ըրիր, քեզ պահելու տագնապին միայն յատկացնելու ստիպուելով՝ զինքը ու գիշերները ըրիր դժոխք,

քու միսերդ խնայելով, անոնց մաշումը, տկարացումը, յոգնիլն ու ծերանալը կարելի եղածին չափ հեռու պահելու։ Մի վախնար որ անուն մը կուտամ քեզի։ Ատիկա դժբախտութիւն մը պիտի ըլլար, քեզմէ առաջ ուրիշներու... Երկրորդ մը քու արցունքդ պիտի առնէր քուրայի, անոր մէջ դնելու համար պակսած կրակը։ Պիտի վերածէր զայն արիւնի ու այդ կախարդական խիւսէն, ներկէն, պիտի կապէր նկարին վրայ, ինչպէս դաստառակի մը վրայ, դողդղագին անդրադարձը քու միսերուդ, միշտ իբրեւ խորունկ ձգողութեան չարաշուք հրաւէր, երբ ժպիտի մը վրայ պիտի քակէիր դարձեալ բոլոր լարերը քու իգութեան ու թօթուէիր այդ անտես անձրեւը խեղճ ու պատառ նկարիչին երեսներուն, զայն ձգելու համար ծունկերուդ, պաղատագին ու յիմար, ու քաշուէիր անդին, ինքզինքդ փակելու առեն լման մարմինդ հոլանելով։ Երրորդ մը, միշտ այդ օտար մշակոյթներուն մութ ապարանքներուն ներսը փռելով քու չէնքդ տիվաններու մետաքսին ու սնդուսին, մարմինդ հագուեցնելով արուեստին ու կիրքին բոլոր հոծ շնորհներովը, մետաղներուն թաց, պաղ պայծառութեամբը կարծես մեղմել ջանալով ճերմակ կրակը արձանիդ, մօտիկդ նստած, քեզի պիտի նետէր բառերուն կախարդ բաժակները որպէսզի խօսէիր, այսինքն անոնց մէջ դնէիր քու հրապոյրներուդ յուռութքները, պատմէիր բերանները որոնք խմեցին քու երեսներէդ, ծծեցին քու ռնգունքներդ, ու քու սարերուդ վրայ իրենց գլուխները, մոռցան արթննալէ...։ Ու ձայնիդ ճամբով, բառերուդ ետեւէն, ժպիտովը մթին ձգողութեանդ, քեզ հիւսելով, յօրինելով նոր հիւսիսայգ մը ինչպէս, հիւսելով մարմինիդ, զոր պիտի լքէիր, քու կարգիդ քու խաղերէդ տարուած. քու կիրքէդ հրուած որպէսզի ըլլայիր հերոսուհին վէպի մը ուր գեղեցկութիւնն ու ոճիրը, փոքրութիւնն ու անսահման նուիրումը, մանկունակ անուշութիւնն ու գազան անգթութիւնը, շնորհներուդ դժոխքը ու մարդկային կին ծնալու անկարելի դժբախտութիւնը, բոլոր ցանկութիւններուն լարերէն քու քաշուիլը ու բոլոր կիրքերուն վառարանները քու երկարումը ու քու ներսիդ քեզ մղող խենդութիւնները ու քու քայլերուդ հետեւող հեշտանքին ալիքները կազմէին չգրուած վէպը, գիրքը։ Մար-

դիկ զայն կարդային ու փնտռէին քեզ ոչ հին վէպերու հերոսուհիները ինչպէս, անասնական հետաքրքրութեան մը անձնատուր, ինչպէս կ'ընեն այնքան յաճախ բանալիով վէպերը քակելու իրենց ճիգին մէջ, յագուրդ տալու համար միայն ու միայն անպտուղ հետաքրքրութեան, այլ իբրեւ իրաւ մէկը, օր մը պատկեր՝ փողոցի մը անկիւնը, վառը երեսիդ երբ կ'երթաս քու սիրահարիդ ժամադրութեան, թատրոնի մը մէջ, ձեռքերուդ պահած երեսներուդ տժգունութիւնը զոր կիրքը կը բանի երբեմն մեր անդունդներուն ներսը, անձայն բայց անդիմադրելի, հանդէսներու՝ ուր կը բերես քու տրամութիւնը, անյագ արհամարհանքը, ու խեղճ պատրանքները խաբուած կնիկի։ Պատկերը որուն կը կը նայիս խաղաղուն աչքերով ու թրթռուն ոգնասիւնով։ Վէպի մը հերոսուհին։ Զորբորդ մը, հարուստ մը, իշխան կամ միլիոնատէր, միշտ արեւմտեան մշակոյթներուն արքենի պալատներուն մէջ, պիտի առնէր մենաշնորհ մը, քու մարմինէդ, ինչպէս ադամանդի հանքէ մը, պիտի դնէր իր գինանշանները քու գեղեցկութեանդ բոլոր galerie-ներուն, պիտի պատսպարէր, հսկումով, փոյթով, լրտեսութեամբ անդունդները քու իգութեանդ, պիտի հագուեցնէր քեզ ինչպէս հին դարերու թագուհի մը, ու պիտի հանէր ցոյցի քու շքեղ շէնքը, իր սրահներուն բոլոր գահոյքները յարդարելով քեզի պերճ ու անմատչելի, ցանկալի ու տրտում, ու քու զարդախուցը ընէր ամէնէն զարշ լոգարանը մարդոց կարելի ու անկարելի մեղքերուն։ Ու այսպէս։ Վայելքէ վայելք։ Ու պալատէ պալատ։ Ու անդունդէ անդունդ։ Տարիքէ տարիք։ Ցեղէ ցեղ, ինչպէս պարտքն է ըլլալ բոլոր բարձրորակ, հազուացեղ, բացառիկ գեղեցկութիւններուն, որոնց յիշատակը կը պառկի պատմութեան դիւաններուն, պալատէն կամ ախոռէն իրենց ճամբան առնող ու վազող, վազող, ռունգերդ ամուր լարած, ծծելու համար առնութիւնը ամբողջ աշխարհին։ Մինչեւ որ մաշէր մարմարը միսերուդ։ Թումէլին, մոխրանային, կրակները երեսներուդ։ Ճաթէին ռումբերը ստինքներուդ։ Ապակիի փայլ առնէր ու սառէր սեւ ծովը աչքերուդ։ Դառնայիր աւերակը քու հրաշքիդ։ Ու այդպէս խարխուլ, կործանած, զարնէիր դուռը կուսանոցի մը։ Թափէիր մայրապետի մը ղողնոցին ադամանդ-

ներդ ու ոսկրներդ, զինք այլեւս լքած քու միսերուն։ Ու գնէիր անոր ոտքերուն խեղճ, ճեղքուած թաղարը քու սիրտին որ այդ ամբողջ հրաշախաղին մէջ, տարիներով, չանցուց գիշեր մը իրաւ յուզումին և չունեցաւ սարսուռ ու տրոփ իրաւ յուզումին որ համբոյրն է, լքումն է, գալարագին փարումն է, մեր զգայնութիւնը մարդկայնացընող...։ Գիտեմ որ Պալզաք մը, Տոսթայեւսքի մը պէտք են քու սա ողբերգութիւնը նուաճելու համար, ո՛վ աղուոր կնիկ։ Բայց դուն մեր մէջ արգիլուած ես, այդ մորթափոխութիւններէն, հոգեփոխութիւններէն։ Սփիւռքը ոչ Մոսկուա է և ոչ ալ Փարիզ։ Չէ նոյնիսկ Պոլիս, որպէսզի Թուրքին անասնութիւնն ալ ունենայիր կռնակիդ։ Գիտեմ որ չի սպառիր հէքեաթը, ուր կին մը և օձ մը կ'ապրին։ Դուն մեր մէջ արգիլուած ես այդ ամէնէն բացի կամքովը ճակատագրին որ քեզի պիտի առնէ ինչպէս ձորակի մը ծաղիկը, պռկունքէն իսկ չհերկուած, պիտի տանի դնել քեզ տուն մը չորս պատերուն ներս, թերեւս քու տարիքովդ, քու գեղեցկութիւնդ պեղելու մէջ քեզմէ աւելի կրքոտ, խենդ տըղու մը, կամ քու կրկին տարիքովդ, ջուրը քաշած, նստած, խելօք մարդու սեպհականութեան։ Չեմ հետեւիր բախտիդ որ ասկէ անդին քեզ կ'ընէ հայ վէպին հերոսուհին։ Գիտեմ միայն որ պիտի տառապիս պարզուկ, խենդ, անկուշտ տըղուն այդքան յորդ սրտէն, որուն շատ պիտի գտնես հանքերը քու գեղեցկութեանդ, ու պիտի լաս բախտիդ։ Նայելով ուրիշներուն որոնց քով քու մարմինդ անորակելի հրաշք մը ինչպէս միշտ պիտի չմոռնաս արժեւորելէ։ Ու դարձեալ գիտեմ, թէ ուրիշ պարագայի պիտի ուրախանաս որ քու Աստուած ամուսինդ պիտի գտնես քու բացարձակ, ամբողջական գերիդ, խաղալիքը, որ քու ձայնիդ պիտի մնայ կապուած, իբր մռռալով հանելով, երբ կը դառնաս տունին մէջ, պիտի սպասայ քու կամքդ, հրամանդ, ու պիտի դառնայ շուք մը, կրունկներուդ ետեւէն, որպէսզի պահես ինքզինքդ անոր։ Ու պիտի ներես որ անիկա կողոպտէ աշխարհը իր փորձ միջոցներով, քեզի բերելու, քու ծոցիդ դիզելու, կարելի ու անկարելի, ներելի ու ցանկալի բոլոր քաղցրութիւնները, համերը, գեղեցկութիւնները, բեհեզին ու սնդուսին, ադամանդին ու ոսկիին գաւառներէն, որպէսզի միսերուդ մինակութիւնը, բեռը, ցուրտը ծանրանան ու դառնան պահպա-

նակ՝ մեղմեն անոնց ներքին կրակը ու դուն վերածուիս սիր-
տին տեղը մնացած պուպրիկին, զոր կը զարդարեն, կը
խնկարկեն բայց կը լքեն իր փայտեայ անկողինին, առան-
ձին ու անկշիռ։ Հասունցած մարդը պիտի ուզէ տալ քեզի
զաւակներ, որոնց համար քու կողերդ եղան այնքան առա-
ձիգ բայց քու արգանդը մնաց անընտել։ Կրնաս այդ դժ-
բախտութիւնն ալ ոսկեզօծել ու շքեղ տունին մէջ պտտցնել
մարմար մարմինդ, աննուանապէս առանձին, վայելքին հա-
մար զոյց, ու պչրանքի շատ ծանր, շատ խնամուած գիտու-
թիւն մը ստեղծել, ժպիտիդ, հովիդ, նայուածքիդ մէջ քեզ
տալով — տալ կարծելով — ու ներսէդ քեզ զգալով անհու-
նապէս ցուրտ, թրթռման անկարող, արուէն նեղուող բայց
զայն հալածելու պատրանք մը ազաւնիի մը նման դրած
ուսերուդ, պտտիլ, պտտիլ, պտտիլ, մարդոց մէջ ստեղծե-
լու ինչ որ գիտես թէ կը պակսի քեզի։ Հասունցած մարդը
օր մը քեզ պիտի համբուրէ քու փափաքիդ վրայ, տունին
մէջ տղայ մը առնելու, օտարի ծնունդ, պիտի զոհուի քու
դժբախտութեանդ վրայ, քեզ պիտի մտադրէ մինչեւ լուսին
իսկ տանիլ, քու սառած արգանդը իր կախարդանքէն ար-
ձակելու երազով ու պիտի վրիպի թափանցելու քու անո-
րակելի տառապանքը, ու հաշտուած իր ճակտի գիրին,
ինքզինքը մեղադրելով որ քու ճամբադ կտրեց, քեզ կա-
պելով իր դրամին, կամաց կամաց պիտի անտեսէ իր ներ-
կայութիւնը, քեզ աւելի ազատ ձգելու համար, քու ա-
ռանձնութիւնդ վայելքներուն, վտանգներուն, քեզմէ իր
յոգնութիւնը այսպէս ծածկել. ջանալով, մինչ դուն, պալա-
տէդ դուրս, փէշերուդ դարձող կիրքերէն խռովայոյզ, բայց
տաքնալու անկարող, պիտի յանձնես ինքզինքդ տունին
փափուկ կատուներուն ու շուներուն լեզուներուն, պիտի
զզուիս քեզմէ ու փետտես մազերդ, օրը քանի մը հեղ պա-
տուհան վազելով ինքզինքդ վար թափելու, ու ատոր ալ
անկարող, պիտի անցնիս հայելիներուդ դէմ, քու մարմինդ
սիրելու, ու չկշտանալով քու մերկութենէն, ինչպէս քեզ
պատուանդող բազուկներուն, քեզ ուտող շրթներուն կսկը-
ծագին ծորումներէն, պիտի մտածես ծանր, արկածախնդրա-
կան վէպին, որուն հերոսուհիները գիրքերէն ընտանի են
քեզ։ Պիտի գայ օրն ալ, ուր պիտի բանաս զոյց ականջներդ

լուած, մոռցուած, թաղուած բառերուն, բերանէն քեզ սիրողներուն, քեզի համար մեռնողներուն, քեզ արհամարհող բայց այդ իսկ արարքին մէջ իրենց անյատակ պապակը քու մարմինէն թելադրող, բառ ու մրմունջ, պատկեր ու տառապանք, երբ կ'առնէիր այդ տղաքը սրահներուդ, առագաստիդ, ծոցիդ՝ ու կուլայիր, չեկած հեշտանքէն անհունապէս տառապող։ Արձագանգներուն իշխանուհին, ինչպէս հէքեաթին մէջ։ Քու ամէն մէկ շարժումդ։ Մազերուդ փունջէն ու թարթիչներուդ սանտրին ատամներէն։ Հոտերէն որոնք քու մարմինիդ տառապանքը իբրեւ, պիտի փաթթեն, ինչպէս անգայտ շղարշ մը, քու քայլերը։ Ու պիտի բաշխըլիս լռին ինքնատուութեամբ մը ցանկութեան ատամներուն — այնքան դժուար է հաշտուիլ չորութեան, ստերջութեան — ու պիտի երթաս պառկելու ուրիշներու ծոցը, անոնցմէ ալ զզուելու այնքան արագ որքան եղած չեն քեզ անոնց մղող զսպանակները։ Ու պիտի չորնաս, վերածուիս անհուսպ երազի, կարօտի, ըղձանքի ու խենթութեան, ու գինովութեան անձրեւի մինչ, լռին այդ ձայներուն, սըսըփումին ընդմէջէն, քու շրթները, քու ծոցը, քու խորքն ու խորհուրդը պիտի անձնանան, պայծառանան քեզ ընելով քու իրական սիրահարը։ Բայց դուն լսած ես որ կիները գեղեցիկ չծնան, թուղթի վրայ իրենք զիրենք այդպէս տեսնելու, հայելիներու մէջ իրենք զիրենք սիրելու, կամ ուրիշ կիներու յանձնելու իրենց մարմինները, և կամ արուեստի առարկայ հանդերձելու... Քեզի չունիմ յաւակնութիւնը քու դերը, իրականը, և կամ՝ աւելին, որ, չես կասկածիր սակայն թէ արիւն է ու ողբերգութիւն, նոյնքան իրաւ, անխուսափելի, աղէտաւոր որքան քու գեղեցկութիւնը, և որոնք կապուած են քու կրունկներուդ ու քու հոգեղէն շուքդ իբրեւ պիտի քալեն քեզի հետ, հարկ չկայ ըսելու թէ ուր, քանի որ գիտենք մեր յանգումները դեռ մեր ճամբու սկիզբին։ Այս տողերուն վրայ դուն երազ մը չես, միտքէ յօրինուած ուրուական մը։ Դուն խորհուրդ ալ չես։ Քեզ առած եմ Սփիւռքի կայաններէն, նայեր եմ աչքիդ, չափեր մարմինդ ու զարդարեր սա հարսնիքին որպէսզի դառնաս մէկ զաւակը քու ժողովուրդին վկայութեանց։ Դուն իրաւ ես, ու երբ կը կարդաս սա տողերը, նայելու համար քու ընկերիդ,

պարզ-բարդ, համեստ-մեծահարուստ, զարգացած-անմշակ, երիտասարդ-չափահաս, տարիքէն բոլորովին թեժ, կամ անկէ կոխոտուած մը—որ քեզ չհասկնալու իր տառապանքին վարժուած է ալ, անոր հանգամանքներէն օգնութիւն սպասելու ծածուկ փափաքով։ Կ'այցուի՞ս ուրիշ ալ բաներէ... Ինչ կարիք, քեզ տառապանքի առակ ընելու փորձի մը, քու տրտմութիւններուդ, կորանքիդ, մեղքերուդ, անկումներուդ, զզուանքներուդ ու յուսախաբութեանցդ ալպոմները բանի բանալով քու հոգիիդ աչքերուն։ Այս բոլորը կրնան հանգիստ ձգուիլ, պատանքի դրուիլ քու տարփանքներդ պարմանութենէ մինչեւ սրահակալ քու թագուհիութիւնը — ստերչ կամ մահապատակ — կամ՝ քու մայրութիւնդ, հիւղակի մը խորը, կայան-քաղաքի մը մէկ կուշտին, օրրաններու փառքովը պատմուճանուած։ Քու երազները։ Դառնութիւնները։ Ու քու չէնքէն վար ինկած տռամները։ Այս բոլորը ուրիշ տեղ վերլուծելի խոռութիւններ են քու առեղծուածէն, ու առայժմ դուրս իմ հասողութենէն։ Գիտցիր միայն, թէ այս ամէնը գրուած են քառակուսի կտոր մը քարի վրայ, մէկը՝ ալեւոր գրագէտին նկուղը յատակող շատերէն։ Ու մի հարցներ թէ ի՞նչ է քու տեղը սա վերլուծումին մէջ որ կը ջանայ իր ժողովուրդին մէկ հոգեպահր թանձրացնելու, անկէ վկայութիւն մը ըլլալու, Թուղթի մը առիթով։ Կ'աճապարես։ Դուն պալատի կամ հիւղակի ապրանք մը չէիր ծնած։ Ու կուտամ քու փափաքած բացատրութիւնը. սա էջերուն վրայ տեղդ, գերդ քեզի դարձնող, ինչպէս անոնց վրայ քեզի դարձան քու գեղեցկութիւնն ու հրապոյրը։ Դուն ըլլալէ առաջ սա կախարդանքը, գինովութիւնը, տագնապանքը, հեշտանքի փակ կենդանին ու արցունք ու ողբերգութիւն — կան որ մեռան աչքերուդ համար — էրկանդ ու սիրողներուդ, աղջնակն ես անկարելի գրաւչութեամբ, ով գիտէ որ գիւղին կամ քաղաքին մէջ իր աչքերը բացող Աստուծոյ լոյսին։ Ու դեռ իր ոտքերէն հագիւ արձակուած, անպատմելի առտու մը ինքզինքը գտաւ մօրկանը ծոցը, կենդանիի մը քամակին, քշուելու դէպի հարաւին դաշտերը, անապատները, անգետեղելի տեսիլքներու, պատահարներու ընդմէջէն։ Չեմ բանար նորէն այդ աշխարհիդ անդոհը — թէեւ իմ գրութեան թագուն զսպա-

նակը բեռան ներքեւն է այդ սարսափներուն — ատոր համար իմ ժամանակը չունենալով։ Ու հազիւ կը կասկածիս թէ կեանքը աւելի շատ, աւելի ծանր է քան գրողի մը մտապատկերման ուժը․․․։ Քանի քանի անգամ զատեցին քեզ մօրմէդ, եղբայրներէդ։ Ու քանի անգամ քեզ գոհար մը ինչպէս փախցնող, գողցողներուն ձեռքէն ճակատագիրդ ազատագրեց ու բաշխեց մօրկանդ անհուն տառապանքին, որ կը զննէր անապատին անբաւութիւնը, մօր սրտին միայն վայել հաւատքով ու հրաշքով, կարաւանները, ուղտերուն վրայ սաւաններու մէջ պլլուած անապատականները, վրանները, որոնց ներքեւ սեւ ու գորշ մխերը կը ծխան թափառականներուն։ Ու եղան զգոյշ, իմաստուն, քու հայրն ու մայրը։ Սեւցուցին երեսներուդ ձիւնը, թանձրացած ծուխը տարածելով անոնց հրաշքներուն վրայ։ Խուզեցին գլխէդ պռթկացող մազերուդ անուշիկ ոլաները, մետաքսը ու թաւիշը աղուամազերուդ աւազով պղտորեցին։ Պլլեցին քեզ մուրացկանի ցնցոտիներուն, ծածկելու համար մանկական բայց այնքան ալ աստուածային հրապոյրը քու չէնքին։ Դուն աղջնակն ես որ անցար արեան ծովէն, ինչպէս բռնկած շուշան մը, քու ցեղին երակներէն հոսող այդ հեղուկ կրակէն առնելով, այնքան դժուար պաղող քու հուրքը որ պիտի հասուննայ, տարուէ տարի, քու աչքերուդ սեւ անդունդին խորը ու պիտի ըլլայ խորհուրդը որմէ խօսեցայ։ Դուն աղջիկն ես որ տեսար ճամբաները, ծածկուած մեռելներով՝ ազգական, ծանօթ․․․։ Դուն պարմանն ես, որ դժոխքներէն սա խստութեամբ խանձուած հոգիովդ, մտար կեանքին կախարդական պարտէզները, հոն, ուր հէքեաթը կը բուսցնէ գիտութեան նոյնքան կախարդական ծառը, որուն շուքէն իսկ աղջիկը կը ծնի խորհրդաւոր ու մռայլ հրաշք, կի՛նը, քսանէն առաջ։ Դուն, Սփիւռքին երիտասարդուհին, որ թաղեց իր եղբայրներէն քանի մը հատը, մայրը, հայրը։ Ու կանչուեցաւ կին չեղած մայր ըլլալու փոքրերու, եղբայրներու։ Ու սրտիդ բոլոր ճամբաներուն դառնութիւն, տրտմութիւն, ամօթ ու անպատում փոքրութիւն՝ երբ ինքզինքդ կը զգայիր պաշարուած բոլոր ցանկութիւններուն բազուկներէն։ Մեռելներուդ հետ իսկ հաշտուելու անկարող։ Անպաշտպան որս, բոլորին ա-

խորժակներուն։ Ու միւս ծանր տաղնապները, ծնունդ այնքան ծանր զրկանքներու, տարագրութեան դժոխքէն մթերուած, — ցաւեր, հազ, արիւն, նրբացում, — որոնք բոլորը կը լրջանան քսանի դռներուն, քեզ մեղմով քշելով դէպի կայանները մահուան, երբ անծանօթ բայց յստակ սըլաքներ կը խոցոտեն կուրծքիդ խորքերը, չարաշուք կարմիրը կը վարդանայ այտերուդ մարմարին ու աչուըներուդ սեւ կրակը կը շողայ բոցի ձեւով. քու մարմինդ առնելով թեթեւ կրակին մէջ մսուրին հիւանդութեան որ դերեզմանով միայն կ'առողջանայ...(ոչ կը յօրինեմ, ոչ ալ կ'երազեմ։ Տեսեր ու թաղեր եմ զանոնք...) Ու եղբայրներդ հաց կ'ուզէին։ Աշխատեցար, գործատան մէջ, դպրոցի մէջ, հալածուած բոլորէն. պէտք չկայ բացատրելու ինչուն։ Կամ մօտէլները անութիդ՝ մտար տուներ, հարուստ կիներու մարմինները շքեղօրէն բազմապատկելու, արուեստիդ. ճաշակիդ հնարքներով ու անցար ալ անոնց այրերուն ցանկութեանց փչաթելէն, պահելով ծաղիկդ բայց վրայ տալով տերեւներդ։ Կամ խաղցուցիր մատներդ մեքենաներու վրայ, պաշտօնատանց մէջ, որպէսզի անոնց ճերմակ շողիւնները խաղան երեսիդ՝ դալկութեան հետ, հոն ալ աճեցնելով ծանր կիրքերը ծանր պաշտօնատարներու։ Եւ կամ մտար հիւանդանոց, ու մատաղ մահերուն, ու դաժան հոգեվարքներու կսկիծն ու ու զարհուրանքը պուտ պուտ առիր, իւրացուցիր հոգիիդ բոլոր հիւսկէններէն ներս, սրտիդ պատերուն ու զգայարանքներուդ ոստայնին։ Ահա թէ ինչու հոս ես, իմ էջերուս վրայ, ուր, երբ կախարդական ժապաւէնէ մը կ'անցնին քեզմէ որանները ուսամբարձ, քու զրկանքներուդ, յուսախաբութիւններուդ, երազներուդ ու սէրերուդ, սա անպատում տրտմութեանց անպատում ականներէն հնձուած... Կրնաս ըլլալ, հիմա, քսանամենի։ Կրնաս ըլլալ միշտ, հիմա՝ երեսնամենի։ Տասը տարին կնոջ մը կեանքին վրայ առտուան մը պէս կ'իյնայ, քսանին ու երեսունին ընդմէջէն։ Որն ալ ըլլաս, սա տողերը գրուած պահուն, քեզ կը նկատեմ մէկը որ անցած է վտանգէն, հառաչանքի կամուրջէն, վերակազմած է ամրոցները իր շէնքին, մայր և կամ ամուլ, ըսկիզբն է դրած փոյթին, գեղեցկութիւնը հասունցնելու ու հագնելու Սփիւռքը, որ քու շնորհներուն, բոլորիս ուժերուն,

բիւրաւոր երիտասարդներուն ապիմաստ տարտղնումն է օտարին, քու ցեղեցկութեանդ ափափումը իրենց միակ նպատակ ունեցող, իր հողերէն օգտուելու առհաւական ախորժակներով, մեր ուժերուն չահարկումով իր ամայքները, ողեղութիւնները հարստեցնելու, մեր երիտասարդութեան ուղեղն ու զնդերը իր կիներուն, արտերուն, մեքենաներուն համար արժեւորելու...։ Կը հասկնա՞ս։ Ու կ'ըսեմ քեզի.— Դուն ըլլայէ առաջ խաղաղ կամ ալեկոծ սա պայծառութիւնը, սա հրայրքը, ծաղիկն ես քու ժողովուրդիդ ամէնէն ծանր կորանքներէն մէկուն, քանի որ կուգաս անապատէն, թիթեղաստանէն, վրանաստանէն ու արեւելքի ամէնէն արիւնոտ պողոտաներէն, այդ ամենուն պալարը, պայթարանքը հոգիիդ վրայ, ատոնք բիւրեղացնելու, մարդորոտ փոխելու, քեզմէ չհասկցուած դերով մընալ պարտական ըլլալով քու ցեղիդ։ Պատկերը զոր կը կրես, իր ամէն մէկ գիծը, ամէն մէկ գոյնը առած է մարդոց որդիներուն որեւէ ատեն գրուած ամէնէն սեւ, տխուր անկումներէն(*)։ Ահա թէ ինչու քեզի կ'իյնայ պարտք, կարդալու սա տողերը ոչ թէ ինքզինքդ գիտնալու անոնց մէջ, այլ

(*) Սովորութիւն է տարագրութիւնը տեսնել կոտորածի ու կրակի չառաայլին ու ջարդին ընդմէջէն։ Անշուշտ չեն հերքուիր դանակն ու հրդեհը։ Բայց մոռցուած է հոգեվարքը անկէ անցնողներուն։ Մեր ըն-մխիւքը այնքան յագ է մեր նիւթական տագնապանքով, որ ոչ գըրողը, ոչ կրօնականը, ոչ ալ մեր ժողովուրդի գոյութեան ճարտարապետները, ատեն գտած են զբաղելու մեր հոգիին վրայ կատարուած աւելի մեծ, սեւ կոտորածով։ Կը նայիմ նորերուն, ու անոնց անըմբըռնելի կարծրասրտութիւնը երբ կը ջանամ վերլուծել, ինծի կուգան անոնց մանկութեան եւ պատանութեան հարազատ, ուղղափառ դըժոխքները, ու ան միւս անորակելի դժոխքը, որ արեւմտեան մշակոյթը, առաջին մեծ պատերազմը շահող բանակներուն այնքան սրտառուչ գոհողութիւնը մեր հաշւոյն կազմակերպեց, մեզ լքելով մեր դահիճներուն վայելքին։ Ահա Սփիւռքին ամէնէն ծանր տագնապը։ Այնքան մօտիկ ազատութեան, զայն շօշափելէ վերջ նոյնիսկ, մենք մեզ կը գտնենք, նետուած չորս հովերուն, մեր երկրէն, մեր բարեկամներէն ու սատկելու համար ամայք հանուած գրաստներու պատկերին տակ։ Մեր հարցը լուծելու, ամերիկեան, անգլիական, գաղիական, ռուսական — կարճ բառով մը՝ քրիստոնէական ամենաբուժ միջոցը.— մեր բնաջնջումը, մեր մէջը, մեզմով, առանց բանակի ու առանց հրդեհի, մեր հոգիին մէջ ներարկելով թոյները մեզ մեզմէ գանելի զարմնող...։ Որքան սեւ ապրեցան մեր տղաքը։ Կ'ըն-

գիտակցելու տագնապին որ քու սերունդը, ասոր վրայով լման Սփիւռքը կ'ընէ տարբեր քու ժողովուրդիդ միջինէն։ Մի վախնար որ կը պզտիկնաս, զքեզ կապուած զգալու մէջ քու ժառանգութիւններուդ, հաւատալով անոնց արժէքին։ Դուն դեռ չես փոխած անունդ, մականունդ։ Օտար լեզու մը խօսելու արարքին ալ չես վերածած մայրենին արհամարհելու ընթացիկ ամբարշտութեան։ Ու մի վախնար որ քու գանձերուդ անարժան են քու ժառանգորդներդ։ Եղար այդքան սրտառուչ, թերեւս անոր համար, որ մահուան մէջ բացիր աչքերդ, անդունդներու բերնէն հաւաքեցիր գրաւչութիւնդ ու գետամոյն եղբայրներու, քոյրերու լացէն քաղեցիր կախարդանքը քու բառերուն։ Եղար այնքան անուշ, վասնզի ամէն րոպէ կոտրելու, կործանելու վտանգ մը քու մէջ հոգի դարձաւ, այնքան այդ ամէնը գրտար չուրջդ կատարուող, հեռացող, երկին դարձող ու այդ-դունիմ։ Որքան սեւ ապրելու վրայ է հիմա անոնց մարմինէն ետք, հոգին։ Ահա թէ ինչու երբ այնքան պարզ է մեզ, մեծերուս համար, գինը մեր գլուխներուն, Սփիւռքը ըլլայ չուար այդ գինին, իրական գինին չուրջը, ու կասկածի ոչ միայն իրմէն, այլ մեզմէ, քանի որ կը լսէ ու կ'ապրի այնքան խայտառակ օրակարգներ։ Չէ՞ որ ընթացիկ իմաստութեան զօրաւոր քարոզ է հիմա հունտէն չորցնել մէկ մասը Սփիւռքին... — սպառնալիք՝ որուն անդրադարձ արտայայտութիւնն է Թուղթ առ Երեւանի — լրջութեամբ մր, խորութեամբ մր, կատաղութեամբ մր՝ ամենախոր տառապանքներու թարգմանութիւն։ Բայց այդ զգացումները մեր եղբարա՞ցը դէմ, երբ մեր յաւիտենական թշնամին արդէն խաղաղ մարսեր է ոճիրը ու կը զուարճանայ մեր սա իրարու դէմ դիւցազնօրէն ճամարտակուած հերոսութեններէն։ Ան է միայն արժանին հունտէն չորցուելու, ո՛վ մեծիմաստ դասախօսներ, և ոչ թէ ձեր արիւնին սրբազան ծնունդները, որոնք իրենց ճակատագիրը կրելու դառնութեանց վրայ, ահա ստիպուած են աւելցնելու ուրիշ խուսափելի տրտմութիւններ։ Ա՛ն է մեր ցեղին ներկան, մանաւանդ ապագան տամոկլեան սուրի մր տակ պահողը։ Ձեր դասախօսի հոգեբանութիւնը, ձեր վերանորոգ քարոզները։ Ձեր վերածնունդին փառքերը։ Ասոնք չեմ արհամարհեր անշուշտ։ Ու ալ դադրած եմ տառապելէ ձեր քերթուածներուն անհարկելի միջակութենէն։ Ու չեմ զարմանար ձեր խոշոր հպարտութեանց վրայ, քանի որ կայաններ ունիք ռատիոյի, ջրանցքներ ունիք ամայքներ կանչըւորող։ Բայց ինչպէ՞ս չէք հասկնար թէ ձեր գումարին կէսին մօտեցող մարդերու բանակ մը անգիտելու ամբարշտութիւնը մեր մէջ կը մշակէք մեզ իրարու դէմ հանելով, իբր թէ մեր պառակտումները, կորանքները չբաւէին մեզի։ Ու անխուսափելին։ Խրամատը՝ եղ-

պէս տարիներով։ Ու այսպէս կազմաւորուած գրութեամբ մը ջիղերու, նայեցար, խօսեցար, սիրեցիր, խուլ, կպչուն, սրսփուն սարսուռին մէջը մեռնողներուն անդարձ մրմունջին, անդարձ արցունքին ու աւազաթաղ, ջրամոյն, հրավառ շիջումներուն։ Ասոր համար է որ Սփիւռքը մեր մեղքերէն ու արժէքներէն իր բաժինը ունի մեր ամէնուն մէջ, մանաւանդ քեզմէ։ Իր պահանջները իմաստունէն, որքան անմիջակ ուղեղէն, գեղուհիէն ինչպէս գեղջկուհիէն։ Ու այդ Սփիւռքը թերեւս այդ իսկ պահանջներուն խուլ, հազիւ ընդգզալի ճնշումովը, չի ներեր ալեւոր գրագէտին նոյնիսկ հեռանիստ հանգիստը, անհուն իր յոգնութիւնը, տաժանքը գումարող, ու կ'ընէ անոր ուսերուն ծանրակիր բեռներ, երիտասարդներն իսկ գգետնող, անոր սիրտին նոր նոր, երիտասարդներէն հազիւ նուաճելի արշաւներ պարտադրելով, արդէն կթոտ անոր սրունքներուն, զայն պահե-

---

բայրը եղբօրմէն ոչ թէ զատող, այլ օտարի, թշնամիի վերածող։ Հայրենիքի մենաշնորհը զոր կը շահագործեն այնքան աւելորդ անգրթութեամբ մը։ Իրաւ, իրաւ կ'ըսեմ ձեզի որ բացի դաւաճաններէն — ու թիւը անոնց տասնեակը չ'անցնիր, որով, գուցէ՝ որեւէ ժողովուրդի պատկանելիութենէն — Սփիւռքի մէջ չկայ հայ մը որ տարբեր մտածէ այդ հայրենիքին իմաստը ըմբռնելուն մէջ։ Ոչ ոք կ'ամբաստանեմ։ Հայրենիքէն դարձողներ մեզի շշուկով իմացուցին թէ հոն մեր մտածումներէն տարբեր մտքի գրութիւններ կ'իշխէին։ Անշուշտ քաղաքական և տնտեսական իմաստասիրութիւններ չեն ծածկուիր այդ ակնարկութեանց ետին։ Այլ այն պարզ իրողութիւնը որ մեզի, մեծերուս — տարիքով — համար անըմբռնելի, երիտասարդներու մօտ դարձեր է սանկ ու նանկ բան մը, եթէ չէ վերածւեր կանանչ ատելութեան։ Այդ իրողութիւնը Սփիւռքը ձգելն էր իր ճակատագրին, զայն անգիտելու համար պատրուակներ ոսկեզօծելէ վերջ։ Կուսակցական հակամարտութիւնները մեզմէ չեն գար, այլ գինն են այդ չքեղ անտարբերութեան։ Խորունկ է անշուշտ վէրքը։ Բայց անոր տարողութեան վրայ չահարկելն է նորութիւն։ 1880ին, Թուրքին ընդդէմ, ու թերեւս ընդդէմ ուրիշ ալ սպառնալիքներու, արեւելահայերը կարօտագին կ'օգնէին մեզի։ 1850ին այդ օգնութիւնը մենք արձանագրեր ենք։ Արեւելահայերը 1917էն վերջ երբ ստիպուած են մեզ լքելու, կը հասկնանք զիրենք։ Չենք հասկնար, այդ լքումին մեզ պատասխանատու նկատելու սոփեստութիւնը։ Ու չենք հասկնար, թէ Սփիւռքը ինչո՞ւ այսքան պարզ սա վիճակը, իր կարգին, կ'օգտագործէ ակումբի մը մէջ հանդէս մը, դպրոցի մը մէջ դասի աթոռ մը, լրագրի մէջ փայլուն յօդուածի մը փառքերը ապահովելու նանրագին, մեղապարտ, յետին մտածումներով։ Կարգա-

լով դեռ կրկէսին, պայքարելու պայքարը իր ժողովուրդին, տանելու հերոսական, հերակլեան աշխատանքը, գրելու ամէն բոպէ, սեղանին առջեւ աչքերը փակելու ստոյգ, անհերքելի տաղնապով, սաստէ պատերը գանկին երբ ասոնք տքալ, ցաւիլ առնեն, վանէ չլմորած աչքերէն սեւ ու ճերմակ տարմերը աստղերուն որոնք ազդանշաններն են արեան գերճնշումին ու փայլակները կարելի, վերահաս փոթորիկին, կոտրտելու իր պահեստը — սիրտէն — բժիշկներէն միայն հասկնալի, նուաճելի զգուշութեամբ, ու հաւատալու իր աստղին՝ իր ժողովուրդին ողբերգութիւնը իր կրցած ձեւով բեւեռելու։ Զի ինչ որ ապրեցան քու արենակիցներդ, աշխարհ անատակ է ստուերովի իսկ մտապատկերելու։ Որքա՜ն շատ են իմ ըսելիքներս քեզի, ու որքան քիչ՝ հոս թուղթի ինկածը։ Կը ձգեմ քեզ, օր մը, վէպի մը մէջ ամբողջութեամբ նուաճելու համար քու տառաման ու

ցէք մեր մամուլը եւ ըսէք թէ ինչու այս մեքենան այնքան ծանր ռումբեր կ'արձակէ եղբօրը գոյութեան, պատիւին ու մտածման դրութիւններուն դէմ։ Չէ՞ր կարելի հասարակաց եղբայրութիւնը, իրաւ առքին մէջ մեր հայրենիքին, զգացո՛ւմ, որուն համար մեր երիտասարդութիւնը կէս դար է. ահա արիւնը, խելքը, կորովը չախարկեց, ու այդ նուիրումին համար այսօր արժանի կը համարուի հունէն չորցուելու։ Հայաստանի համալսարանին մէջ դասախօսները չե՞ն տարբերիր Սփիւռքի ակումբներուն, թերթերուն, հանդէսներուն փոքր փառասիրութիւններէն։ Թուղթ առ Երեւանը անշուշտ քաղաքական քերթուած մը չէ, ինչպէս Լեւոնի Վ.իշտը, ինչ որ համազօր պիտի գար տաղաչափեալ խմբագրականի։ Այդ Թուղթին ուժը սա խորականութիւնը, եղբայրը եղբօր դէմ գործածելու անազնուութիւնը, զանգուածներու հարազատ զգայնութեան անհաղորդ զգայնութիւն մը մեր օրերուն ալ կարելիութիւն մը ըլլալուն ցաւը արձանագրող ներքին բխում մըն է։ Այդ Թուղթին ետին կուսակցակա՞նը։ Այս ալ մեզի տրուեցաւ չափել, քերթուածին արթնցուցած հակազդեցութիւններով, կուսակցական ինչպէս և ոչ-կուսակցական մտայնութիւններէ ներս։ Բան մը իրաւ էր սակայն, ատիկա՝ համահայութեան կարելիութիւնը, բոլոր խորանքներէն, նեղմտութիւններէն, խրամներէն վերջ։ Չեմ ըրած քաղաքականութիւն, այլ հիմնական անարդարութեան դէմ անսրբագրելի համոզումէ մը արգիլուած։ Պիտի նայինք համաձայն մեր շրջանակին, ասոր շահերուն, գաղափարաբանութեան։ Պիտի պաշտենք կիրքերը մեր կազմակերպութեան ու հարկադրաբար պիտի բախինք ուրիշներու կազմած արդարութեան։ Բայց Սփիւռքը զանգուածն է, ուրկէ ներս կազմակերպութիւնները երակներ են։

կ'անցնիմ ուրիշներու։ Ու դուք, ուրիշներ այս անգամ, աւելի տարիքով ու աւելի տառապանքով, համաձայն ձեզի յօրինուած նիւթեղէնին ու հոգեղէնին, կարդացէք սա տողերը Թուղթ առ Երեւանէն առաջ կամ վերջ։ Ձեզմէ ամէն մէկը կըտոր մըն է, միութիւն մըն է ամէն ժամանակներու գերագոյն տռամէն, — գրող, երիտասարդ, մայր, մեծ մայր, չափահաս, կամ ալիքով պսակաւոր։ Ամբողջ դասերը, առանց ամբարտաւանութեան ու գրամին, ուսումին, փառքին ապասերող ակնոցներուն։ Ու ամբողջ սիրտերը, ըսել կ'ուզեմ, իրաւ ու աննախապաշար։ Երկլի ցղուն գրածը մի արժեզրկէք։ Այլ բացէք ձեր ընկալչութեան բոլոր պահպանակները։ Պիտի գտնէք որ Թուղթէն ամէն մէկ տող, ըսի անգամ մը, պատմութիւն մըն է հեռու, խոր ու անհաւասարելի տրտմութեամբ մեղրացած։ Ու Թուղթէն առաջ կամ վերջ, գառագեղուած գրագէտը գրէք, ձեր մտքովը, նկուղին յատակը աղիւսակող քարերուն իւրաքանչիւրին, ուր կ'եռայ ակը անոր անհուն ցաւերուն, կը բացուին ծովերը անոր երազներուն, կը բարձրանան կաթողիկէները անոր յոյսերուն, մեր իրաւ բանաստեղծներէն մէկուն այնքան տաքուկ պատկերով ինկած սեւեռման.— Ցիշատակը Դուրեանի Լճակին, իր օրին ռոմանթիք տարազ, բայց Սփիւռքին Թխապարտ գրագէտին համար անփոխարինելի անուշութիւնն է, ցաւի, երազի մէջ ծնած, հասունցած ու անդարձ գացած ապրումներուն։ Չի մենք այն ժողովուրդն ենք, որուն ամէնէն արժանաւոր ստեղծումները արեան մէջէն ծծեցին իրենց անմար կրակը, քաղցրութիւնը, տուին իրենց ծաղիկը։ Դրէք, դրէք տակաւին աղիւսաքարի իւրաքանչիւրին, մանրանըկար թռիչքները միշտ ձեր ժողովուրդին, իբրեւ լոր ու աղաւնի, որոնց վրայ իյնար աւազակ թռչուններ, լափէր ու պատռէր մէջտեղէն, առանց հասցնելու անոնց հունտը։ Դրէք գրկանքը, դարձեալ ցեղային լայնքով, այնքան անտարացելի իր ընդաձակութեանը մէջ։ Ժողովուրդ Հայոց։ Հէներու ու գազաններու գութին ձգուած։ Ու ձգուած մանաւանդ բութ անհասկացողութեանը քու իսկ պորտէն փրթած զաւակներուդ մէկ մասին։ Քեզ ինչպէս գովել։ Դուն կը նայիս հալածանքին որ ճարտարապետուած է այնքան մեծաշուք անգթութեամբ մը, բոլոր դարերուդ հանգոյցներուն,

ու կը շարունակես քու դերը զոր չփոթած են, լացով, ողբով, երբ դուն տրտում զուարթութիւնն ես։ Հերիք է որ պակսին դահիճները գլխէդ։ Դուն խաչելութեան վաւերական տռամա, տռանց Աւետարաններու նպաստին իսկ, պիտի կրնայիր վերակազմել մարդկութեան ամէնէն մեծ ողբերգութիւնը, սա կարճ դարուն մէջ քանի մը վարագոյր անցընելով անասնութենէն, արիւնէն ու մահէն։ Ալեւոր գրագէտը, որ կը ճանչնայ մշակոյթները, գրականութիւնները, զանոնք պայմանող ազդակներն ու իրենց կշիռը, ափ ի բերան կը մնայ յաճախ, թէ աստուածային ո՞ր պաշտպանութիւնն է միջամտեր, որպէսզի Արեւմտահայ Գրականութիւն անունով հէքեաթը ինքզինքը իրագործէ, այնքան անկարելի պայմաններու գրոհին ընդդէմ, այնքան իրարմէ հեռու մահադաշտերու վրայ, համանման ճակատագրին մէջ սուրէն, անօթութենէն, անտարբերութենէն մորթուող աշխատաւորներու զումարտակներով, որը՝ ցաւին պողպտա ու անմաշ ատամներուն տակ մատաղ մատաղ հերձուած, որը՝ ծանր անհասկացողութեան արդիւնք, ուրացման մէջ քարացած, մեծ մասը Թուրքին դանակին տակ։ Արեւմտահայ Գրականութիւնը, այսպէս դիտուած, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ մեր ժողովուրդի նահատակութեան փսեմ հանդէսը, ուր հաւատքի, կորովի, կամքի տարրին խառնուէր իմաստութեան, գեղեցկութեան, մեծ բառով մը արուեստին ալ սխրանքը։ Բայց սա տողերը, իրենց կարգին, մի դաւանիք հանդէս մը, որուն մէջ ալեւոր գրագէտը ձեր ժողովուրդին մշակութային արժէքները տարբաղադրէր ու վերբաղադրէր, ձեզի ճարելու համար սփոփանքի, հպարտութեան իրաւ որքան չփացուած տախտակներ։ Ձեր պապերուն գերագոյն առաքինութիւնը չնանրանալը եղած է, գիտէ՞ք արդեօք, այսինքն՝ իր ըրածը չարժեւորել աւելի անդին քան արժէքը, իր չէնքը չգովել աւելի անդին քան ասոր գինը։ Ձեր պապերը, ձեւի խենդեր, այդ հոգեվիճակը կապեցին կաղապարի, ըսեր եմ ուրիշ տեղեր, ամէնէն պարզուկ կերպարանքներով, մեր մշակոյթին ամէնէն սրտառուչ յաջողանքներովը, որոնց եռին նանրամտութիւն է անհա չեղածը գտած ըլլալով փառաւորուիլ։ Ձեր պապերը կամքի, դիմանալու, տառապանքին մէջ քաղցրանալու գիտութիւնը միայն ան-

ցուցին մարդկայինէն անդին, վասնզի գիտէին որ կեանքի գերագոյն պահանջն էր անիկա մեր պայմաններուն։ Ուրեմն կը ձգեմ արուեստը, գեղեցկութիւնը, աժան ինքնագովութիւնը, հայ մեծ մշակոյթով մը փետրաւորելու սիրամարգութիւնը ուրիշներու, ու ձեզ կը կանչեմ, որ տեսնէք գըրագէտին — ալեւոր — աչքերով բաներ, մեր տղաքը, նորերը, նորագոյնները, որոնք անապատէն եկան, տժգոյն, կրակ, պողպատ, առանց միսի կտորի, սիրտի տեղ կտոր մը քար իրենց լանջքին, ու մտան անուշնալու երէցներուն ցաւին, դառնութեան քուրաներուն ու եղան, կրկին, իրենց ժողովուրդը։ Ու դարձեալ մեր տղաքը, ուրիշներ որոնք կարծես արժեւորելու համար վերի վկայութիւնները, իրենց աչքերուն անցուցին ակնոցը չեմ ըսեր լրջութեան, ապերախտութեան, այլ կ'ըսեմ յուսահատութեան ու իրենց հոգիին ընկալուչ պաստառին վրայ առին սեւ ձիւթը ամբարտաւանութեան, մէկէն ի մէկ գտնելով այսպէս ցեղային դրութեան մէջ մթերուած մեր մեղքերուն արմատները ու դարձան իրենց մօրը դէմ, անշուշտ այդ մայրը սիրելու արարքին, եռանդին մէջ ծածկել կարծելով իրենց ներքին իրականութիւնը։ Սփիւռքի տղաքը մէկ կէտէ, մէկ ատելութիւն պարտաւոր էին օրինաւորել (ամէն մարդ բնազդաբար կը զգայ այդ ատելութիւնը) և ոչ թէ իր եղբօրը դէմ դառնութիւն մշակելու վարձկան իմաստութիւնը օրակարգի, պետական քաղաքականութեան բարձրացնել։ Կ'ընես, ընթերցող, ով ալ ըլլաս, անհրաժեշտ ջոկումը, ու չես ըլլար անմարդկային՝ մէկ ջուրով լուալու մեր երիտասարդութիւնը, գրող, գործող, աշխատաւոր։ Ու հրաժարելու չես յանուն սս ու ան հաշիւներու, հրահանգներու, դէպքերը ճըշդելէ, դէմքերը կշռելէ։ Թուղթ առ Երեւանը գիտես թէ ո՛ր դառնութենէն կը ծծէ իր անուշութիւնը։ Ու իր կիրքին մէջ չափ առաջ անցնող դասախօս մը — կա՛րծես կիրքը պայման մըն է այդ դասակարգին համար, ամէն ժողովուրդներու մօտ — երբ կարծեց ստեղծուած ըլլալ իր եղբայրները շուներու վերածելով, ու չգոհանալով այսքանէն, անցնելու աւելի անդին ալ՝ն մարդկայինը, սպաննելով հունտը, հետքը ջնջելու այդ շուներուն, դուն ծափ չզարկեր անշուշտ, քանի որ լսած էիր որ, այդ շուները քու ժողովուրդիդ ա-

մէնէն անուշիկ զաւակներէն էին մինչ կ՚ապրէին, մեր սպասին այնքան բոլորանուէր, այնքան սխրալիօրէն աղուոր, մեր արեան շուշանները իբրեւ, որոնք մեր ցաւին լեռները ջանացին կտրատել, մեր քամբախտ դաշտերը, սպանդէն ու հալածանքէն մեր ամայացած գեղերը ընել հանդէս մը առատութեան ու կեանքի։ Որոնք իջան մահուան պողոտաները, անյայտ բայց առանց վախի, ու ամուր, արի, հաւատաւոր՝ մեռան, ինչպէս մեռեր էին մեր պատմութեան հին, սրբազան հերոսները։ Անշուշտ։ Կեանք է անունը քու ապրածիդ։ Ու դուն լսած ըլլալու ես սեւ սիրտ ալ ծաղրանքը, որ այդ մահերը կ՚անպատուէր, որպէսզի արժանաւորէր իր հաշիւները... բայց ամփոփուէ։ Քեզ չեմ կանչեր ռոմանթիք, աժան հայրենասիրութեան։ Կը կանչեմ որ ընես կշիռը, քու միակ անկապտելի իրականութեանդ, — քու արեւիդ, երբ մէկը դատ մը ուզէր գայն այսօր քեզմէ, դժբախտ, դժուար, գրեթէ անյոյս դատ մը։ Շա՜տ՝ բարուրանքին տեսակները, այսօր, քեզ զգուշութեան կանչող։ Ու «չուն» պատիւով յարգուած այդ երիտասարդները չեղան քեզի պէս ու գիտես թէ ուր և ինչպէս փակեցին իրենց աչքերը, իրենց միակ անկապտելի իրականութիւնը, իրենց կեանքը անթարթ մեկնելով։ Այդպէս վսեմ, այդպէս սրբազան երազի մէջ իրենց արեւները մարելու քաջութիւնը միայն պիտի բաւէր խռովելու, ամօքելու կարծրութիւնը, ամէն քար սիրտերուն, ամէն ամբարիշտ միտքերուն և ոչ թէ մեր տեսածին նման՝ արթնցնելու անմարդկային նմանութիւններու անլուր սոփեստութիւնը, չնականութիւնը, կրկնակի դառնացին, քանի որ միտքով ալ պսակաւոր կը ներկայանան մեզի։ Ու չուն անշուշտ մեր գիւղացին, որուն յիշատակը ջնջուած է քեզմէ, քու քաւարանեան քառորդ դարուն վրայ հողէն զուրկ, հալածուած, քեզ պահող կեանքին իբրեւ պարտադրութիւնը, բայց որ Պոլսոյ մէջ իր փառքը — իր դնդերները, ուժը, հաւատքը ու ցեղային խորհուրդը — իր քամակին քանի մը հարիւր օխանոց հակերուն ամէն մէկուն գագաթէն դրօշաբարձ կը հանէր ու այսօր անցած է պատմութեան։ Գիւղացին՝ որ կեցաւ այդ «չուներուն» կողքին ու մեռաւ, անոնց պէս վսեմ ու անբացատրելի։ Ու այդպէս է որ պիտի գրուի մեր պատմութիւնը։

Այս նահատակներուն անունով է, որ իրենց ժողովուրդի կեանքին նախանձախնդիր մունետիկներու բերանով մեր գըրողները, մեր մարտիկները, մեր երիտասարդութիւնը պիտի վերածուի չուներու վոհմակի մը։ «Ջնջել հետքն իսկ էդ ցների»։ Բայց թող պատասխանէ Թուղթ առ Երեւանը այդ սպառնալիքին.

Ջնջել հե՞տքն իսկ մեր.
Բայց ի՞նչ է արդէն կեանքը մեզ համար,—
Զարչարանքի բո՛ւռ.
Ու ճակատագրի քառուղիներում
Կեանքը մեզ համար՝
Անարիւն կռիւ ու լռին մաշո՛ւմ.
Խփել է արդէն մեր կարկամ ուսին
Բռունցքը բախտի.
Ու նորի՞ց բռունցք, ու նորի՞ց արիւն,
Եւ այն էլ, այն էլ Երկրի՞ց Հայրենի...

. . . .

Կորցրել ենք արդէն մեր հոգին պայծառ,
Երազները վառ,
Հայրենի հողի շունչը խնկաբոյր,
Մեր օջախների բարքերը մաքուր,
Եղել ենք ահա,
Անկուշտ գայլերին պատրաստի նոխազ.
Գալիս են նրանք, գայլերն այդ ծպտած,
Խօսում դրախտից, երկնքից անհաս,
Եւ քաղցրաշողոմ ժպիտով անուշ,
Բառերով քնքոյշ՝
Պոկում մեր մարմնից փերթեր անխնայ.
Խօսում են խաչից և խաչի անուամբ
Մի հեղ էլ խաչում մեզ խաչի վրայ...

. . . .

Ու որպէս եղբա՛յր գալիս են ոմանք,
Եւ եղբայրութեան խօսքերով վսեմ,
Աչքերում ժպիտ, սրտներում հեգնանք՝
Զինում են եղբայրն ի՛ր իսկ եղբօր դէմ...։

ու չարունակելով սա սրտակեղէք, սա ահաւոր խոստովանութիւնը բանալ՝

Օ Գէորգ Աբով, հեռաւոր եղբայր,
Լսե՞լ ես արդեօք

Թէ ծովերից դէն, աշխարհում անծայր,
Ունես բիւրաւոր եղբայրներ անոք,
Լսե՞լ ես նրանց պայքարի մասին
Ապրելու համար, մեռնելու համար...
Լսե՞լ ես նրանց բոլոր սրտի մասին
Եւ նրանց սիրոյն՝ լեռայ հաւասար.
Լսե՞լ ապա նաև այն մասին
Թէ ամէն մի հայ, սիրով մի խնդուն
Լինի նա Հնչակ, լինի Պոլշեւիկ,
Եւ կամ Դաշնակ Շուն՝
Կը նետէ՛ր բոլոր օրերը գալիք
Բախտի նժարին,
Եթէ փոխարէն, նժարում միւս
Գէթ լինէր մի օր, օ՜, մի՛ օր, մի՛ օր՝
Հայրենի երկրում մեր խորհրդային...

Սփիւռքի ալեւոր գրագէտը ու Սփիւռքի երիտասարդ բանաստեղծը ուրեմն ունին սա տռաման օրը քանի մը հեգ, իրենց հոգետունին։ Կը զրկուին, ընթերցող, դարձեալ Թուղթ առ Երեւանին որպէսզի ամբողջական ըլլայ հաղորդութիւնդ մեր տառապանքին։ Մեծ, գովուած Տանթէն երկու էջ յատկացուցած է, թելադրելու տանջանքը հօրը, որ հարկադրուած է իր զաւկին միսը ուտելու։ Երկու հազար էջը քի՛չ՝ հայոց խոնարհ, ալեւոր գրագէտին, որ ընկերներուն, եղբայրներուն, քոյրերուն ու մայրերուն, հայրերուն ու մանուկներուն խողխողումը կ՚ապրի, առանձին առանձին, ամէն մէկուն հետ դնելով իր սիրտը, մահուան դէմ ճիտ ճիտի։ Վերակազմել ալեւորին ինչպէս երիտասարդին այս պահերը, քրքրել եւս անոնց հոգիներուն անմար խարոյկը այդ պատարագին, ամէն անգամին համար։ Ու ահա թէ ինչու այդ ամէնուն հանդէպ նոյնիսկ թեթեւ, նոյնիսկ ոչ-սրբապիղծ, նոյնիսկ չեզոք անտարբերութիւնը երկու գրողներն ալ նետէ անկարելի տանջանքին (Վկայութիւնը արտայայտութիւնն է այդ տանջանքին)։ Ու ինչ դժբախտութիւն որ ժամանակն իսկ հերքէ ինքզինքը, ցաւերը մեղմելու, թաղելու իր դերին դաւաճանէ, ու քառորդ դարու տագնապ, ծուխ, փոշի, մոխիր ու ներքին ուրիշ տռամներ, մահն իսկ ողջունած ըլլալու բացառիկ ճակատագիրներ՝ մնան անբաւական այդ հրդեհէն կայծ մը իսկ մեռցնելու....։ Ալեւոր գրագէտը կը քալէ ահա, իր զառադեղ-նկուղին մէջ այդ պատկերներու,

յուշքերու, կսկծանքին տիեզերքը, ամէն րոպէ փշրելով ու վերաշինելով։ Ու Թուղթ առ Երևանը ձեռքին, անիկա, մըղուած անոր էջերէն փչող անուշ, սրտայոյզ, լացնելու չափ մարդկային, դժբախտ, հայեցի հովէն, կ'երազէ ԵՐԿԻՐԻՆ ուր իր արիւնէն մարդիկ չունին վախ իրենցմէ, գիրար անարգելու, շուներու վերածելու տկարութիւններէն, փոքրոգութիւններէն ազատագրուած։ Ու չունին վախ դուրսէն, դուք կը հասկնաք՝ Թուրքէն, որուն հետ կապուած ահը, ամօթանքը, կորանքը, իրենց ամբողջ կապար կշիռովը կը ճման քանդակ՝ մեր նոր պատմութեան բոլոր ճամբաներուն, տուներուն, անկիւնադարձներուն։ Կ'երազէ երկրին, ուր անշրջափակ, անահ պարտէզներու մէջ մեր հարսները, պըտըլիկ, կակաչուկ աղջնակները — սարահարթի ծաղիկներ — դարձեալ չեն վախնար իրենց հասցուցած վարդերը քաղելու, կամ քաղաքներու հրապարակին՝ իրենց այտերուն արիւնով հիւսուած վարդերը, իրենց կոկ, , տարօրէն նուրբ, բայց անհունապէս ընդքարշիչ հրապոյրները, իրենց գովուած գեղեցկութիւնները, փառքով, պատիւով, զգաստ սրբութեամբ մը կրելու, իրենց ոսկի ձայները մեր ադամանդ քերթուածներուն — աշուղները և ժողովրդական բանաստեղծութիւնները — ընդմէջէն, իբր սրբազան երգեհոններէ, շնորհով որքան քաղցր, հեզ գինովութեամբ արձակման, Հայաստանցի քերթողներուն սիրական տարազովը՝ վառմաճ ճաճելու: Ուր մեր գեղերուն միշտ պաշտպանուած բակերուն, մեր պալիկները, աղջիկները, տղաքն ու ծանր հայրերը իրարու կը հիւսեն իրենց արդիւնաւոր ձեռքերը, կը մտնեն բոլոր—պարին առքին ու հմայքին մէջ, ու կը դառնան, գինով երգէն ու եղանակէն, կշռոյթէն ու կիրքէն, խենդ բայց զգաստ, լուրջ բայց ազատ, մինչ տուներու սեմին, պառաւները, անդամալոյծները ուրախութեան արցունքներով ծափ կը կշռեն, իրենց չորցած զգայարանքներուն մէջէն ինքնաբերաբար հանելով ցեղին սրբազան դաշնակութիւնը, արեան և գեղեցկութեան, գինովութեան ու բարիքին, բուխ սրտին ու քաղցր հոգածութեան անմահ թելադրանքները . . . ։ Ընթերցո՛ղ, կը զգա՞ս այս ամենուն, այսինքն սա խեղճուպատառ բառերուն իմ հագցնել ստիպուած ծով մը ապրումներուն թէկուզ ստուերը։ Որքա՛ն դժբախտ բան է

գրող ըլլալը, ըսեր եմ, այնքան անգամներ, այս կարգի խիտ կեանքերու դիմաց։ Իմ ողորմելի բառերը ունենալուս, երբ հեղեղ է անոնց ետեւէն վազածը... Ու Թուղթ առ Երեւանը ձեռքին, յոգնած իր քայլերը քարէ ի քար փոխելով, ալեւոր գրագէտը տակաւին կ'երազէ Հայոց Հայրենիքին աննըման դաշտերուն, լեռներու ոտքին փռուած սուրբ սեղան, ուր դարեր ու դարեր մեր հասկերը գերի աճեցան, անէծքին տակը գուցէ իմ պապերուն որոնք այդ հասկերուն ոսկին պարտաւոր էին կրել օտարին ամպարները։ Ուր գերութեան դժնիկը ու բռնադիր մահուան մոլեխինդը պաշտօն առին իբր խորհրդանիշ պատուհասներ, խեղդելու իրաւ բերքն ու բարիքը ընդերքներուն, միշտ այդ երկրին, հիմա ծով ցորենի, իւղի և մեղրի, գինւոյ և կաթի, ինչպէս ծո՛վ՝ առինքնող գոյներու, սրտապատառ հեշտութեան, ներդաշնակ շաղապատումներու, գմբէթներու ու սլացիկ սիւներու աչուըններուն, վայելումին, հպարտացման դիմաց բոլոր անոնց որոնք գիտեն հողը փոխակերպել քերթուածի, ու գիրք մը վերածել լեռնաշղթայի, այսինքն իմաստութիւնը օգտագործել տարրերը զսպելու, կառավարելու։ Ալեւոր գրագէտը միշտ կ'երազէ քաղաքներուն, որո՛նց հրապարակներէն, փողոցներէն, բազմարուեստեալ կայաններէն ըլլային ընդմիշտ չքացած խարաղանն ու փաթթոցը, լուսին-մահիկներուն սպառնալիքը ու մինարէներու սլաքները երկինք նայէին փոխանակ մեր վրայ թոյն թափելու։ Մեր տուները չէն մեզմով, կուշտ մեզմով։ Ու միտքին ու դընդերին, սրտին ու մատներուն ծորումները, ստեղծուածները ակօս ակօս դէպի բոլոր բացութիւնները, խորշերը, անկիւնները մեր աշխարհին։ Մեր արուեստը իր զանազան կերպարանքներով, վերստին ծաղկեցնելու սփռաշեշտ չնորհները մեր տաճարներուն ուր թափէին մեր մտքին ամէնէն յանդուգն սլաքները, մարմարի, մետաքսի, կտաւի, ու բառի ձեւերով։ Ու մեր գրականութիւնը իր ազատ որոնումներով, իրագործումներով։ Ու մեր լեզուն, ոսկի ժապաւէն՝ մեր դարերը, մեր տարբերակ հողխառնութիւնները — արդիւնք մեր հովիտներուն, լեռներուն այնքան անկոխ, այլամերժ կեցուածքներուն — իրարու ճարմանգող, որ բացուէր իր զաւակներուն անխարդախ սիրոյն, արդար հիացման, իր

տանջուած մարմինին վրայէն մեզի պատմելով մեր յաղթանակներն ինչպէս պարտութիւնները դիմաւորող իմաստութիւնը, տասնըհինգ դարերու արձակութեան վերեւ, ոսկի ոտքերով կամուրջ մը ինչպէս։ Ու մեր իսկ խորհուրդը, օտար բառով մը՝ միսթիքը, մեր բոլոր պատմութեան էջերուն վրայ խաւարակուլ լուսինի նման բառ մը մթին, բայց հագած կերպարանքները մեր արքաներուն, զօրավարներուն, հայրապետներուն, սուրբ երէցներուն ու նահատակներուն, պարզուկ մարդերուն, կուշտ շինականին ու ազատ հարսին, բեղմնաւոր մօրկան ու քաղցր մանչուն, — որոնց վրայ ալեւոր գրագէտը կը նայի այսօր, ինչպէս կտոր հրաշքներու, ոմանք իրենց մագաղաթեայ գերեզմաններէն ներշնչման աղբիւր, ուրիշներ կեանքի հրաւէր, այնքան աղէտներէ վերջ երբ կը կառուցանեն մեր հայրենիքը, այնպէս գեղեցիկ, այնպէս նորացող ու նորածաղիկ։ Ու աւելի անգին քան այս միսթիքը։ Ոգին, — դուք ազատ էք ասոր տալու ձեր մեծ տարազներուն աւելորդ պերճանքը, եւրոպական ողողող մշակոյթի մը կրկներեւոյթ բայց հասկնալի պատրանքի մը ընդմէջէն, — եւ զայն պահելով իր իրաւ, համեստ, իրապէս ցեղային, ազնուութեան ու քաղցրութեան, սխրանքին, դաշնակութեան ու մարդկայնութեան զուսպ կանոնին, կարգին մէջ, ու խորհելով միշտ իմ պապերուն, միշտ այդ հողերուն վրայ իրենց պորտը նետած, որոնք այնքան անուշ աչքերով նայեցան անձեռակերտ հրաշքին որ Արարատն էր մեր երկրի սրտին, կախուած երկինքէն, ոտքերը հալած բայց այնքան իրաւ, նման իր հէքեաթներուն։ Որոնք ուրագն ուսերնուն, իջան քարերուն արգանդը ու իրենց արուեստին աննման զաւակները հանեցին արեւին, դրին քով քովի. որպէսզի բարձրանան մեր կաթողիկէները, այնքան սրտայոյզ ու այնքա՜ն աղուոր։ Որոնք դատեցան, տքնեցան, գերի կամ ազատ, որպէսզի այդ սրբազան հողերուն ձայնը անմար պահեն իրենց արեան ծովերուն խորը, դարէ ի դար հայթայթելու համար մասը պատարագին, նըշխարը հոգեղէն կեանքին...։ Ու մեր իմաստը, դարերով սքօղ, բայց այնքան հասուն՝ սա մեր օրերուն, ինքզինքը արձակելու իր կապանքներէն, ինքզինքը բաշխելու համար մեր զաւակներուն որոնք իրենց պատմութեան ամօթը հաս-

կընալու մէջ իսկ պիտի ըլլան արժանաւոր բանուորները նոր հպարտութեան։ Մեր Երկի՛րը։ Ու հացը նստէր մաքուր ու կարմիր ամէնուն սեղանին, հոգ չէ թէ քիչ ճոխ, բայց բաւական՝ մեր տղոց միսերը կաթի, թաւիշի, վարդի փոխելու, իրենց բառովը վառման ճանելու, աճման արձակելու, դաշտերն ի վար, ու սարերն ի վեր, հէքեաթին մարգարիտները որսալու ցորեանին ծովերէն ու առիւծները՝ հաստամեստերուն սիրտերէն։ Մեր կաթն ու կարագը մինային մեր պալիկներուն անուշիկ բերաններուն։ Ու մեր հողերուն արիւնը, — մեր գոյները՝ քարի ծաղկի, միսի ձեւերով, միշտ մեր լեռներէն ու հովտակներէն, մեր աւաններէն ու անապատներէն, լիճերու լեզակէն ու ջրվէժներու ադամանդէն։ Մեր ցեղային, հողեղէն ալ մոյնքը, մեր բառերուն ու եղանակներուն հիւսքին։ Այտերուն վրայ մեր աղջիկներուն։ Նայուածքին մէջը մեր սուրբ մայրերուն, սուրբ հանիներուն՝ երբ կը թաղեն ամուսին, զաւակ. կ՚անցնին որբերու խնամքին ու երեսունէն վար կր միրժեն էրիկը, հայրը. իրենց առջի սիրոյ պտուղներուն խնայելու համար հօրուի մը թէկուզ թեթեւ շուքը անոնց անսփոփ ցաւին վրայ։ Հէյ ջա՛ն Երեւան։ Կը հասկնա՞ս այս անհուն ապրումներուն մարդկայնութիւնը։ Ու կը հասկնա՞ս մանաւանդ իմաստը քու ժողովուրդիդ, ալեւոր գրագէտին ու երիտասարդ քերթողին աչուըներուն ու հոգիին բոլոր դարպասներուն փռուած սրբազան դիւցազներգութիւնը, (զոր կարդացին բոլորը, առանց գիր ճանչնալու) սրբազան հանդիսարան, ուր կը նայէին իբր իրենց տուներուն, արտերուն անդրադարձ կրկներեւոյթները, բնտաներար, աչքերը մեծին, պըզտիկին։ Զայն, այդ իմաստը հագնէին, ապրէին, վայլեցընէին առանց իմաստասիրական տեսութեանց բռնաշապիկին։ Ու ալեւոր գրագէտը, իր նկուղի խորքին, միշտ Թուղթ առ Երեւանը ձեռքին, վերակազմէր, ճարտարապետէր Հայոց Աշխարհ մը ուրկէ ըլլային ընդմիշտ վտարուած դարաւոր անարգանքը, մեր գերութիւնը, մեզ այնքան նկուն, զուցէ այնքան անխելք ընող՝ մեր պատմութեան մէջ անդարման դասուած, դատուած մեր անհամերաշխութիւնը։ Մեր երկիրը ուր մեր երիտասարդութիւնը, ունկնդիր իր արեան հարազատ մղումներուն և ոչ թէ իմաստակ դասախօսներու ա-

նիմաստ հանգանակներուն, փոխանակ եղբայրը ատելու հը-րաւիրելու, գրոհը սիրէր դէպի գրաւումը դարերով մեզմէ կողոպտուած գանձերուն, ազատագրէր հարէմներու մէջ սեւնալու հրուած իր արեան հարազատ ծաղիկները, ապրէր, լի ու ազատ, ոչ միայն ինքզինքը, մարմնով, միտքով, այս բառերուն զուգորդ հազարաւոր ազդմունքներուն լիագու-մար փառքին մէջ, այլեւ ապրէր սրբազան առաջադրու-թեամբ, ընդմիշտ սրբագրելու, լուծելու, հունտն իսկ ջըն-ջելու մեր պատմութեան տռամային, ան որ կը պառկի ահա իր Սփիւռք, թէ իբրեւ աշխարհ թէ իբրեւ անվախճան դը-ժոխք, երկրագունդի չորս ծագերուն։ Մեր երիտասար-դութիւնը, մեր երկրին սրբազան ծաղիկը ու անոր ուժին կենդանի անօթը, խորհէր այդ Սփիւռքին գորովով, մարդ-կօրէն, եղբայրօրէն եւ ոչ թէ դժխեմ դասախօսներու քինա-խնդիր, անխելք, մանաւանդ արտամարդկային ծիալեկտակա-յովը։ Խօսէր խորունկ կարեկցութեան, հպարտութեան ըզ-գացումներով, ու համոզուէր թէ «ծագէ ի ծագ» եւ «Սփիւռքէ Սփիւռք» հազարներ ու բիւրեր, իրենց անձկութիւնը կը կրեն միայն ու միայն մեր երկրին երազէն ամպհովանուած։

Ու վերջ չունի այս թուումը։

Ու դուք չէք գիտեր թէ որքան քիչ է իմ սեղմեցու-ցածը սա էջերուն։

Դարձնել ուրեմն մտածումին եւ ապրումին թելը, դար-ձեալ Թուղթ առ Երեւանին երիտասարդ հեղինակին։ Ընթեր-ցողը դրկել բնագրին տակ, արագ, դիւրահաղորդ, փաղա-դիչ ապրումներուն որոնք տարիքին ալ թարմութեամբը, չաղոմր օծուած ըլլալու բարիքով են բախտաւոր։ Հրաւիրել որ հայրենիքը այդ քերթուածին մէջ տեսնէ միայն ու միայն ԻՐՄԷ անհուն կարօտը իր տարագիր զաւակներուն եւ ուրիշ ոչինչ։ Հրաւիրել որ Սփիւռքը ապրի այդ քերթուածին մէջ իր ամէնէն նուիրական երազներուն ծարաւը։ Ու պահէ մա-նաւանդ, ամուր՝ քանդակած իր հոգետունին՝ պատգամը երիտասարդ քերթողին, — պատմութիւնը Հայոց Հայրենիքին, ընդդէմ ամէն արգելքի, հալածանքի, անարգանքի, օրհներ-գը այդ հայրենիքին, անոր փառաւորումը ներսէն ու դուր-սէն բարբարոս սադրանքներուն ընդդէմ։ Ու երկայնամտօ-րէն հաւատալ մեր աստուածներուն, որպէսզի բոլոր սպա-

սումը «ստուերի մէջ նստողներուն» օր մը պսակուի հայրենիքին փառքովը, օր մը հաղորդուի անոր հովին, թէկուզ գերեզմանի մը ձեւով։

Որքան դիւրին, սա ճամբով, լայն ապրումներու հասնիլ։ Կը կեցնեմ իմ վերլուծումը որ, երիտասարդ քերթողին բերնով կը վերածուի Սփիւռքի գերագոյն ձայնին,

— Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Լինեմ ես քընած թէ լինեմ արթուն,
Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Զարկերը սրտիս տրոփ առ տրոփ,
Հէյ ջա՜ն Երեւան՝
Կ'երգեն քեզ համար միայն օրհնութիւն...։

Միայն օրհնութի՜ւն, միայն օրհնութի՜ւն
Եւ սէ՜ր ու կարօտ,
Սէ՜ր և օրհնութիւն՝ հէյ ջա՜ն Երեւան...

այսինքն՝ այն ամբողջապէս մարդկային, հայեցի, մեր բոլորին ամենախոր զգացումները համադրող պատկերը, որ ահա բառ է դարձեր, թարմ, տաք, դեռ արեան համն ու գոյը վրան, սրտէ եկած, փրթած կտոր մը, սրբութեան նման։

Թող Սփիւռքը իր խայտաբղէտ կարաւանին մէջ, անկեղծութեան իրաւ բոպէներու, անդրադառնայ Թուղթ առ Երեւանին հիմնական արժէքին, — գրականէն բոլորովին ազատ, հեռու, նոյնիսկ անտրամադիր այլ հոգիով — անոր անկեղծութեան արժանիքին։ Թող կարկամին բերաններր անոնց, որ այդ ձայնին մէջ հաշիւ, կուսակցութիւն, պրոպականտ (*) կը տեսնեն։ Անիկա Սփիւռքն է իր անկարող կա-

(*) Խօսեցայ գիրքին արթնցուցած հակազդեցութեններէն, առաւելապէս կուսակցական գետնի վրայ։ Այդ մասին կը մնամ վերապահ, վասնզի բան մը ստոյգ է ինծի, գրական կեանք մտնելէս ասդին—ատիկա տիրական անընդունակութիւնն է կուսակցական տիալէկտիկային՝ ինքզինքէն վեր ելլելու։ Գիրքը ծնունդ տուաւ ուղղափառութեան, հերետիկոսութեան հնաւանդ պայքարին։ Կ'անցնիմ։ Ծնունդ տուաւ ուրիշ այլ տրտմութիւններու։ Մարդիկ Գերմաններուն կողքին Երեւանին դէմ կռուող Դրօներու լուսանկարներ հրապարակ նետեցին, պատասխանելու համար սիրոյ սա կոչին։ Իմ կեցուածքը, Սփիւռքի հոգեխառնութեան դիմաց, պարզ է բաւական։ Դասախօս Աբովին կոչը՝ ուրիշ փոքրութիւն, բայց միշտ հասկնալի։ Կարեւորը, այսինքն Բարիզեան թեւին — Սփիւռքի գրականութեան — ընկալչութիւնը պիտի կազ-

րոտին, անսպառ յոյսին ու անմխիթար ցաւին կամարնե-
րովը կանգուն, հայրենիքին հեռաւոր, հզօր ձգողութենէն
այսպէս նետուած վեր։

Ու թող Հայրենիքը — ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ, ո՛չ այն
չակերտաւոր, մենաշնորհի վերածուած, քաղաքական երկ-
պառակութեան, պայքարներու գահաւորակ դարձած, գըժ-
տութեան խնձոր, Սփիւռքին արդէն արիւնաքամ ուժերը
այնքան աւելորդ պերճանքով մը, անգթութեամբ մը վատ-
նող, այլ այն սրբազան, անշամանդաղ Երազը, որուն յաճա-
խանքին մէջէն մեր ժողովուրդը քալեց, կոխկռտեց իր
պատմութեան բոլոր մղձաւանջները, և որուն սպասին մէջ
ինկան այս ժողովուրդին ամէնէն արի, ամէնէն մեծ ու ամէ-
նէն բարի սիրտերը, միտքը, հոգիները։ Հայոց Հայրենիքը,
մա՜յր իր բոլոր զաւակներուն — Թուղթ առ Երեւանին տայ
իր ոսկի անկեղծութեան արժէքը։ Թող այդ հայրենիքին
իմացական ընտրանին չայլակերպէ այդ տողերուն տակ կա-

մէր այդ գիրքին դէմ։ Չեմ ձգեր տարակոյսի կարգ մը քերթող-
ներու խորունկ տառապանքը, Բարիզէն, Սփիւռքէն։ Ըսի թէ տե-
սայ զիրենք իրենց տառապանքին մէջ խորասոյզ, ու իրենց ուրա-
ցումներուն մէջ իրենք զիրենք արդար դատանող։ Բայց չեմ կրնար
չձգել տարակոյսի տակ, մինչ այդ տողը գրեթէ վարձուած համակրան-
քը Հայաստանեան քերթողութեան համար, որ, եկած է ատենը ըսե-
լու, Սփիւռքին հիացումէն կամ ուրացումէն անկախաբար, արդէն
ինկած է արժեզրկման։ Ն. Զարեանի եղոյթը սկիզբ մըն է։ Կ'անցնիմ
մտածելու մեղադրանքին զոր պիտի բանաձեւէ Թուղթ առ Երեւանի-
դէմ Բարիզեան թեւը Սփիւռքի քերթողներուն, Ծառուկեանի ջեր-
մութիւնը, ցեղուն արագութիւնը յայտարարելով շրջուած հռետորու-
թիւն։ Ասիկա սպասելի, մեղմ դատապարտութիւն մըն է սակայն,
քանի որ հաւանական ուրիշ տրտմութիւն մը դարձեալ կրնայ մա-
տուցուիլ մեզի ամբողջական ուրացման մը ձեւին տակ, գրական
մանէօվր մը, որմէ այնքան հաճոյք կը զգան սինիզմը, քաշքշուքը,
սրամտութիւնը, բամբասանքը, քսութիւնը, աղուոր բառերու տակ
պատսպարելու վարպետները, երբ կոնակնին ալ գիտցած են տալ
կուսակցութեան մը։ Արդ, հռետորութիւն էր Ս. Մեսրոպը, — պատկեր։
Հռետորութիւն է Թուղթ առ Երեւանը — անկեղծութիւն ու կարօտ։
Առաջին գիրքը գիմացաւ քառորդ դարու ուրացումներուն, ոչ ան-
շուշտ միայն իր պատկերներուն հանքովը։ Հանգիտօրէն արտօնուած
եմ մտածելու երկրորդ գիրքին ալ կեանքին, քանի որ անկեղծու-
թիւնը, իր քերթողական արժանիքը, վար չի մնար պատկեր դարբ-
նելու զուտ իմացական, երեւակայելու ուժին բարիքէն։

բոտը՝ հոսհոսական կեղծիքի, անոնց հաղորդականութիւնը
զգայ ոչ իբր գրական աճպարարութիւն, յաջողուածք,
իմաստութիւն, բոլորը վերածելի օրչուած ճռետորութեան,
որուն այնքան մօտիկն է Թուրքը, և որմէ զերծ է իր խոր-
քին մէջ բարեբախտաբար։ Զգացումներուն թափը, ուժգը-
նութիւնը, կրակը՝ այդ տողերէն կը հալեցնեն նման ամէն
նկարագիր։

* * *

Ալեւոր գրագէտը տեղ մը ըսած է որ Սփիւռքի գրագէ-
տին գերագոյն, աղեխարշ տագնապը չի գար իր առանձնու-
թենէն (արուեստը տիեզերք մըն է, իրմով լեցնելու, բազ-
մամփոփելու համար իր սպասարկուները), իր լքումէն (որուն
կը վարժուի մարդ, մանաւանդ հայ գրագէտը, երբ կը խոր-
հի թէ իր ժողովուրդը ինչ կրցաւ պահել իր անրաւ գեղեց-
կութիւններէն, հարստութենէն, որպէսզի իր գրողներով ըզ-
բաղելու իր անընդունակութիւնը մեր օրերուն ջանար դար-
մանել), փառքը կրելու իր անկարողութենէն (մեր հէքեաթ-
ները երբեմն կրակէ սաղաւարտով կը պսակեն մեր փառա-
սէր նախարարները), ոչ ալ ճեռանկար ճանգիստին իրեն զրր-
ւած չըլլալու իր բախտէն (իր ընկերները մեռան սուրի տակ)։
Այդ տագնա՞պը, ուրեմն,

—Անիկա ձեռակերտն է խուլ, անսփոփ, անխուսափելի
ցաւի մը որ կարճ օրը հեղ մը կը թօթուէ անոր հոգիին այն-
քան ընդարձակ տաճարը, անոր հսկումն ու քունը կը փոխէ
զահանդական մղձաւանջի, անոր ներքին նայուածքին փը-
ռելով

— Մարմինան, այնքան աւազ, այնքան տժգոյն, այն
քան լուռ, անայց ու չորցած, ինչպէս է գետը Նեղոսի հո-
վիտին, հոն ուր կը պակսին իր ջուրերը։

— Փրկիչը, այնքան անդաշն, այնքան լքուն, հեզ, ան-
կանաչ ու անյոյս, գերեզմանատուն մը ըլլալու այնքան
անկարող։ Երուսաղէմը իր բոլոր փառքը կը կապէ իր հոգե-
ւոր զինուորներուն։

— Բեր-Լաշէզը, այնքան քաղքենի, պուպրիկ, արուես-
տակեալ, սուտ, ուր մեռելներուն արձանները կը շարունա-
կեն պատմել կեղծիքը նոր Բաբելոնին։

Չեմ եղած Սփիւռքին ուրիշ հանգստավայրերուն մէջ։ Իմ տեսածներուն այս ահաւոր ճնշո՛ւմը, երբ իմ միտքին կը բացուի իմ գեղին անուշիկ գերեզմանը, իմ ծննդավայր քաղաքին դարձեալ հոծ, կանաչի, յոյսի մէջ խղդուած գերեզմանատունը, հօրս կուշտին...։

Կը հասկցուի՞մ արդեօք, սա սուգիս մէջ։
Սփիւռքի գրողին
— Գերեզման մը,
Երա՞զ
— Արարատի շուքին,
Նոյնիսկ առանց քարի։ Ու առանց նշանի, գիրի։
Բայց տաք հո՛ղը վրաս՝ իմ պապերուն արեան հանքերուն։

Գ.

Թուղթ առ Երեւանը վկայութիւն մը չէ միայն Սփիւռքի հոգեխառնութենէն։ Անիկա, նոյն ատեն առեւտրի գործ մըն է։ Ու երբ այդ ենթակայ գրական քննադատութիւն կոչւած քիչ մը կամապաշտ, նոյնիսկ բարբարոս միջամտութեան մը։

Թէ ամէն սերունդ իր գեղագիտութիւնը, հանգանակները, իր հոգեկան կերպարանքին արտաքնացումը կ'ընէ ինքը իր գլխուն, անգիտակիցեն լայնօրէն պաշտպանուած, ու այդ յօրինումին թաքուն օրէնքները, ճարտարապետութիւնը կ'առբերէ իր անմիջականին, իր մօտիկ անցեալին ու իր հեռաւոր անցեալին փորձառութեանց համագումար մթերքէն, իրողութիւն մըն է, որ չեմ ձգեր քննութեան։ Ժամանակը, այսինքն ապրումներու շարք մը՝ մեծ ազդակ է անշուշտ այդ իրողութեան ցիրուցան միաւորները խմբաւորելու։ Նոյն ժամանակէն կուգան, մէկ կողմէն՝ Վահան Թէքէեան, Սիամանթօ, Վարուժան, Տիրան Չրաքեան, Ռ. Որբերեան, Եղիշէ Եպիսկոպոս Դուրեան, Վ. Մալէզեան, Միքայէլ Կիւրճեան, յիշելու համար ժամանակին մէջ հանգամանաւոր արւեստագէտներ, միւս կողմէն Միսաք Մեծարենց, Գ. Խանճեան, Հ. Ուղուրլեան, Լեւոն Քիրիշճեան, Մերուժան Պարսամեան, Անայիս, Զ. Գալէմքէրեան, Եւտերպէ, Հայկանուշ

Մառք անուններով պատուուած գործեր, արձակ ու ոտա-նաւոր։ Երբ գրականութեան պատմիչը պիտի ուզէր մեր քնարերգութիւնը կշռել 1896–1910 շրջանին վրայ, ինքզին-քը պիտի գտնէր կատարեալ քաոսի մը առջեւ։ Մերուժան Պարսամեան, Հրանդ Նազարեանց, Ա. Նաւարեան, Միսաք Մեծարենց, մանաւանդ Արտաշէս Ցարութիւնեան բարձրա-հռչակ բանաստեղծներ են։ Ո՞ւր է գեղագիտական հանգոյցը այդ սերունդի բանաստեղծական հասկացողութեան։ — Ա-պահովաբար... Տիկին Սիպիլի մէջ։ Ու տագնապը։ Ի՞նչպէս կարելի եղած է Միսաք Մեծարենց մը, երբ Թէքէեանի, Վա-րուժանի, Սիամանթոյի համար Եւրոպա մը ունինք իբր կազ-մաւորման կրկէս։ Բայց տագնապէն առաջ ու վեր՝ իրո-ղութիւնը ինքը իր մէջ։ Մեր իրաւ, կէս-իրաւ, ոչ-իրաւ բանաստեղծներուն բոլորին ալ հասարակաց են մէկէ աւելի նկարագիր։ Չեմ բացուիր, ասոնք առանձնացնելու, զանա-զան տեղեր ըրած ըլլալուս այս աշխատանքը։ Հոս, իմ ը-նելիքը, Ծառուկեանի հատորին առթիւ խօսիլն է Սփիւռքի ճիգին վրայ, Քնարականին մէջ։

Ուրիշ, նոր լոյս տեսած հատորիկ մը (Սփիւռքը եւ իրաւ Բանաստեղծութիւնը) կը մեկնէր այդ ճիգին վրայ շուքեր գտնելու մտադրութենէ մը, ըսել կ'ուզեմ՝ իրաւ բա-նաստեղծի մը (Վ. Թէքէեան) ազդեցութեան ծիրը, բա-րիքն ու չարիքը ճշդել, յաջողուածքը ու վրիպանքը լու-սաւորել նոյնիսկ տաղանդաւոր տղոց։ Անշուշտ պիտի ներ-ուի ինծի ընթերցողը դրկել այդ հատորիկին ու հոն ցուց-ուած հարցերուն թարմացումը խնայել ինծի։

Երբ այնքան ծանր է իմ կշիռը՝ Թուղթ առ Երեւանը ար-դասաւորող հոգեխառնութեան համար, զայն իրագործող արուեստին մասին իմ ըսելիքը կը պահանջէ զգաստ չափեր։ Ասիկա չի գար ստորագնահատման զգացումէ մը։ Ու չեմ այցուած խղճահարութենէ ալ, պզտիկ գրքի մը վրայ Քնա-րական իրողութիւնը խորհրդանիշ թելադրող դատաստան-ներ բանաձեւելու։ Առակներու գիրք մը (դուք թերեւս կ'անգիտանաք որ գիրքերու Նուիրապետութեան մէջ առակը կը դասուի կրտսեր սեռերու կարգին) Ֆրանսացի քննադատէ մը առած է լման հատոր մը (La Fontaine et ses fables, H. Taine)։ Թուղթ առ Երեւանը քնարական յաջողուածք մըն է

(ունիք աւոր բաւարար լուսաբանութիւնը այս աշխատութեան Ա. Մասին մէջ)։ Ու մեղադրանքը՝ բանաձեւուած իմ չափերուն դէմ (Սփիւռքէն որեւէ քերթուած սկսելէ վերջ աւարտել չկրնալու) այս իսկ փաստով հերքուած, պիտի մտածէր արագ դատող մը։ Այդ Սփիւռքը ունէր իմ ընդհանրացումը փիրաւորող ուրիշ ալ յաջողուածքներ։ Սահակեանի Զօրավանէր, Սարաֆեանի Անջրպետի մը Գրաւումը, Թօփալեանի Արեւագալը, Ծառուկեանի Առագաստները, Մ. Իշխանի Տուներու Երգը, Վ. Վահեանի Արեւ-Անձրեւը, Եղիվարդի Խորտակման Գիշերները, Գըլըճեանի Երգեր Ուրացմանը, յիշելու համար ամէնէն հանգամանաւորները, պահ մը մոռնալով Զարիֆեանի, Զարեանի, Յ. Անտոնեանի, Կառվարենցի, Ահարոնի դիւանները, լոյս տեսած Սփիւռքէն առաջ, բայց Աղէտէն վերջ։ Սփիւռքը աղէտն է անշուշտ երկարաձգուած բայց անկէ տարբեր. աւելի է բանով մը որ դիւրաւ չի բացատրուիր։ 1920ին մեր երիտասարդութիւնը, գրական ճակատի մէջ միութիւն մըն էր Պոլիս։ 1930ին, այսինքն Սփիւռքի սկզբնաւորութեան, այդ ճակատը ոչ միայն քայքայուած է, այլ այդ երիտասարդութիւնը պատնէշներու ետեւէն կը հարուածէ աջ ու ձախ, իր երէկուան պայքարի ընկերը, իր տասը տարի առաջուան ուսուցիչները, իր մանկութեան ժամանակ իր ժողովուրդին գրական սպասը ընող գրագէտները։ Այս է ահա Սփիւռքը։ 1940ին այդ հալածանքը կը վերածուի սոփեստութեան, յիմարութեան։ Մարդիկ չհաւնելու համար չեն հաւնիր։ Պահ մը մոռնալով վերջին անունները (Անտոնեան, Կառվարենց, Ահարոն) երբ իմ ուշադրութիւնը սեւեռեմ առաջին խումբի անուններով իմ մէջ ստեղծուած տագնապին, կը գտնեմ որ այդ անուններուն գրուածը տարբեր բան մըն է դարձեալ։ Տագնապն է անիկա իրաւ բանաստեղծութեան, որ չի սեղմուիր մեզի ծանօթ ընթացիկ ըմբռնումին մէջ։

Ոչ մէկ սահման կ'առաջարկեմ երկու նոյն թուող հիմնովին տարբեր սա յղացքները լուսաբանող, վասնզի առաւել քան ստոյգ է որ Եղիշէ Եպիսկոպոս Դուրեանէ մը, առնելու համար ամէնուն հիացումին իջած կարկառուն անուն մը, Սրբազան Քնար կոչուած չորս հինգ հարիւր մեծադիր էջերով դիւանին մէջ, մէկէ աւելի են անխառն քնարական

յաջողուածքները, մինչ ինքը, Սրբազան Քնարը սանկ ու նանկ հաւաքածոյ մըն է ոտանաւորի ճարտար ոսկերիչի մը, որ սահմանուած է մօտ օրէն, կրկնելու ճակատագիրը Թէրզեանին, Ալիշանին, Պէրպէրեանին տաղարաններուն, անշուշտ ատոնցմէ աւելի բարի հանգամանքով մըն ալ, քանի որ Սրբազանին դիւանին մէջ մէկէ աւելի են ամբողջութեամբ իրագործուած (որ համազօր է անթերին) բանաստեղծութիւններ։ Բայց որքան ընդհանուր՝ միւս կերպարանքը, այդ քերթողութեան։ Նոյն ոտանաւորին մէջ, օրինակ, Էմմաուսի Ճամբորդները, Եղիշէ Դուրեան իրաւ բանաստեղծ մըն է, ըլլալու համար ճարտար բայց կէս-իրաւ բանաստեղծ մը յիսուն ուրիշ տողերու վրայ։ Նոյնն է պարագան Մայր Հայաստանին քերթուածին։ Հակառակ իր ծանր համբաւին, այդ քերթուածը չի պատկանիր իրաւ բանաստեղծութեան, ամբողջութեամբ, վասնզի անոր մէջ Արշակ Չօպանեան ունի տասնըհինգ-քսան տող իրաւ բանաստեղծութիւն և ուրիշ յիսուն մը տողեր կէս-բանաստեղծութիւն։ Մանրամաղ վերլուծում մը պիտի ըլլար անհրաժեշտ այս վարկածները ընդունելի ընելու։ Չունիմ միջոց ու ժամանակ, բառերը գործածելով առանց իմաստասիրական յաւակնութեան։ Ստիպուած եմ ընթերցողը ղրկել յիշատակուած բանաստեղծութիւններուն։ Ուշադիր ընթերցողը դժուարութեան մէջ չէ հաստատելու, որ երկու քերթուածներուն մէջ ալ կան տողեր, քառեակներ, որոնք կը դպին ոչ միայն իր մտքին, այլեւ կը յուզեն իր ներսը անծանօթ ապրումներ, պատկեր, կրակ, յոյզ, որոնք առաջին անգամ կը մատուցուին իր ընկալչութեան։ Աս գիտակցութիւնը ահա առնուիլն է սրբազան հեղանուտին մէջ, իրաւ բանաստեղծութեան։ Հոն ուր այս ստեղծումը պակաս է երկու բազմերախտ աշխատաւորներուն, ընթերցողը պիտի կարդայ խօսք, միտք, դատաստան, պատմութիւն, բայց պիտի չառնուի սրբազան հեղանուտին մէջը ստեղծուածին նորութեան, շաղին, անակնկալին։ Ու առնելով նմանութեան եզր մը հասարակաց գիտութիւններէն մէկէն, կ'ըսեմ. ոչ մէկ բացատրութիւն կարող պիտի ըլլար ելեքտրական հոսանքին խակութիւնը ըմբռնելի ընելու հեռուէն դիտողի մը, լսողի մը։ Պարզ շփում մը (contact) հոսանքին հետ, փայլակ մը կոճակի վրայ իջ-

նող մատէ մը կարծես պոռթկացող։ Ու թափանցումը կ'իրականանայ։

Այդ իրաւ բանաստեղծութեան զգայնութիւնն է ահա որ փնտռեր էի Սփիւռքին տաղարաններուն մէջ։ Փշրանքներ, անկէ, նոյնիսկ մեծկակ, ցնցիչ բռնելու չափ ուշագրաւ կտորներ ես գտած եմ անոնց ներսը։ Ասիկա պարզ ու պարկեշտ խոստովանութիւն(*) մըն է։ Բայց պարտաւոր էք տալ ինծի հատորը ուր ընծայուէր առիթը, հպարտութիւնը՝ իրաւ բանաստեղծ մը ողջունելու, ինչպէս տրուեցաւ այդ պատեհութիւնը, իմ գիտակցութեանս զանազան շըրջաններուն, Մեծարենցներու, Վարուժաններու, Թէքէեաններու, ու չափը սեղմելով քիչ մը՝ Զարիֆեաններու երեւումներուն։ Դուք մի զբաղիք այս անուններով մեզի հասած տաղարաններուն փոփոխական բախտով։ Հրաշալի Յարութիւնը Մեհեանին մէջ ըրաւ իրաւափառ ամբարձումը, հրապարակին տիրական լռութեան հակառակ։ 1914ին Վարուժան և Սիամանթօ երկապետութիւնը քաղաքական բարեխառնութեան հետեւանքն էր։ 1908ին Բիւզանդ Քէչեան, Երուանդ Տէր Անդրէասեան, այսինքն հիմնովին անբանաստեղծ մարդեր ու Արամ Անտոնեան, որուն համար ոտանաւորը առնուազն հեղնութեան պատրուակ էր, ողջունեցին Մեծարենցը իբրեւ իրաւ բանաստեղծ, մինչ ժամանակին վարկաւոր քերթողները ոչ միայն ուրացան Նոր Տա-

(*) Գիտեմ որ իմ տողերը կանչուած են ծանր անդրադարձներ ունենալու ընթերցողներու այն խումբին վրայ, որոնք մեր Նոր բանաստեղծներու ու անոնց մօտէն համակիր գրագէտներու փաղանգը կը՞ կազմեն։ Եթէ երբեք անոնք չեն գտներ իրենց անունները, գիրքերը յիշատակուած, թող ներեն ինծի իմ պակասը՝ ժամանակէ եւ միջոցէ։ Լրագրի մէջ գրական քննադատութիւն ընելու իմ օրերը անդարձ հեռացած են ինծմէ։ Համագրումի խոկ միջոցը քիչ։ Այս խոստովանութիւնը բա՞ւ, որպէսզի յիշուողները չուրին և չյիշուողները չխիթան։ Իմ կշիռները, մնաց որ, ուրիշ ժամանակէ մը ծարուած, շատ ալ չեն գիւր իրենց փառասիրութեանց։ Կը փնտռեմ, ուրեմն այն գործերը, որոնց ետին անհատը, բայց մանաւանդ անկէ վեր՝ ցեղայինը գիւ մղէին գիջումի, անկախաբար իրենց գեղեցկագիտական արժանիքներէն։ Իրաւ բանաստեղծներ չեմ սահմաներ։ Կա՞յ Սփիւռքին մէջ մէկը որ առնուազն Զարիֆեան մը իբրեւ ինքզինքը պարտադրէր իմ չափերուն։ Կը զբաղիմ ուրեմն այն հեղինակներով, որոնք գէշ-աղէկ մօտիկը կը կենան իմ ցանկութեանց։

դերը, իրենց մրջնաբերդին մէջ (Մասիս, 1907-1908), *այլեւ գայն պատուեցին, գիտէք թէ ինչ անասելի բառերով։ Ունինք տխուր, գրեթէ գձուձ յիշատակն ալ անզուգական քերթողուհիին, որ* Մասիսի *խմբակին խունկն ու պաշտամունքը կորսնցնելու վախովը մերժեց իր խոստացած յառաջաբանը* Ծիածանին *որ իր մուտքը ըրաւ մեր քերթողութեան սրբարանէն ներս Արամ Անտոնեանի խարտաւիլակութեամբ։ Ասոնք, գրականութեան պատմութեան մանրավէպեր են, միեւնոյն ատեն մտայնութեանց և բախտի փաստեր։ Քանի մը տարի առաջ երիտասարդ գրող մը Սարոյեան մը կ'ուզէր մեր գրականութեան վրայ։ Ես պիտի ուզէի, մեր նոր քերթողութեան վրայ, ըսի վերը, առնուազն Ջարիֆեան մը։*

Յետոյ ունիմ ուրիշ ալ նկատողութիւններ։ 1922*ին* Բիւրեղներ *(Յ. Անտոնեան)*, Օրերի Պսակը *(Կոստան Զարեան)*, Եւողեան Տաւիղ *(Գ. Կառվարենց)։ Այս տաղարանները կ'օգտագործեմ քնարական ճիգէ մը իբրեւ իրագործումներ։ Նոյն թուականին դարձեալ* Տրտմութեան եւ Խաղաղութեան Երգերը*։ Ուրեմն հայ քնարական միտքը կը գործէ մօտ քառորդ դարէ ի վեր, Պոլսէն վերջ (յիշուած տաղարանները Պոլսէն են լոյս տեսած) Սփիւռքին բազմարդէտ կեդրոններուն մէջ* (1924*ին Գահիրէէն տուաւ* Լոյս Զուարթը *որուն հողեյատակը քաւարաննեան Պոլսին է դարձեալ.* (1920—1922), *աւելորդ է անշուշտ դիտել տալ, իր մշակման միջոցներուն մէջ ենթարկուելով այն միջավայրերուն որոնք խեղճ ու պատառ, արգահատագին ապաստան մը տուին մեր հալածական ժողովուրդին, ու ասոր հետ մեր տաղանդներուն։ Դուք գիտէք անունները այդ կեդրոններուն։ Ու տրամութիւն է ստիպուած ըլլալ ըսելու, որ այդ կեդրոններէն, ուր մեր իմացական ճիգը միջինէն վեր արդիւնքը արձանագրեց գրական ուրիշ սեռերէ (վէպ, թատրոն, նոյնիսկ քննադատութիւն), չյայտնաբերեց ոչ մէկ քնարական ինքնատիպ դէմք որ մեզ նուաճէր, մղելով զիջումի, մեր մեծ յիշատակներուն սիրոյն, մեր մեծ բանաստեղծներուն մահին, ու մեզ դնէր մեր բանաստեղծութեան աւանդութեանցը մէջ։ Հոգ չէ որ այդ դէմքը մեզի չթելադրէր փառքն ու գեղեցկութիւնը մեռնողներուն։ Պիտի գոհանայինք, եթէ երբեք նոր բա-*

նաստեղծներու մօտ զգալու ըլլայինք կարող այն լրջութիւնը, բանաստեղծականին հանդէպ երկիւղած սէրը, յարգանքը որոնք իրաւ են աղէտը կանխող սերունդին նոյնիսկ երկրորդ գիծէ քնարահարներուն մօտ։ Իմա՞ստը սա հաւաստումին։

Բայց ատոր հասնելէ առաջ ուրիշ իրողութիւններ.

Կայ հզօր փաստը մեր վէպին որ Սփիւռքի նոյն պայմաններուն մէջ փորձեց ծանր արկածախնդրութիւններ ու արձանագրեց մէկէ աւելի յաղթանակներ։ Իրաւ է թէ քերթըւած և վէպ չեն ուղղուիր նոյն clientèleին։ Բայց որոշ պատրաստութիւն, հասկացողութիւն, ճաշակ էր հարկաւոր մարսելու համար Մեր Կեանքը, Նահանջը Առանց Երգին։ Մարդիկ այսօր դադրած են դատափետելէ Համաստեղը (Օշականի վէպը դեռ կը պահէ էնտէքսին կնիքը իր վրայ, դրուած ամբոխէն, ինչպէս իմացական ամբոխէն) ոչ անշուշտ Սպիտակ Ձիաւորը փառքի առաջնորդելով, այլ Գիւղը, Անձրեւը հատորներուն տարողութիւնը ազատագրելով գրական նորոյթին սնոտիքէն։ Բարիզի տղաքը, յանուն ֆրանսական փայլուն ջնարակին, իմաստի կարելիութիւններով, իմացական տարրերով հարուստ վէպի մը բարիքին, ոճային յաջողութիւններու, ու տիպարային նորակերպ, ինքնատիպ, միջազգային կողմերով օժտուած կառոյցներու, երբ արհամարհեցին գեղջուկ խորքով ու թէեւ անսովոր բայց դարձեալ գեղջուկ ձեւով պատմուածքները Թլկատինցիի աշակերտին, ըրին ատիկա զգացումներու անձնատուր, որոնց լաւ է որ չմօտենամ, այնքան գրողի ազնուական յղացքը կ'արատաւորուի այդ պլազէ, սինիք, մանաւանդ նախանձաբեկ հոգիներուն կողմէ պարզուած սա փոքրութիւններով։ Կը խորհիմ թէ աւելի մօտիկ պիտի ըլլայի պարկեշտ իրականութեան եթէ այդ ուրացումը վերածէի ուրիշ պատկերի, որ այդ տղոց գրոհն էր հիներուն վրայ, ու նորերէն անոնց վըրայ որոնք հինին կը սպասարկէին, սրտառուչ ու միամիտ, ազատելու համար արդէն կործանած հասարակութիւն մը, որ մէկ սերունդ վերջ սահմանուած էր հետախաղաղ անհետացման, ինչ որ հնարաւոր էր։ Հաւա՛ըը այդ նորութեան մունետիկներուն, որոնք չէին անդրադառնար որ իրենց փառաբանած արդիականը տարի մը վերջ արդէն զառամ ան-

ցեալն էր։ Ու Զարոյեանի, Սարաֆեանի վէպերը որոնք այդ նորութեան փողերանոցներէն կը յաւակնէին դուրս պոռթկալ, հակառակ բարձր, հզօր պաշտպանութիւններու, արդէն դիակներ են։ Համաստեղի պատմուածքները, թէկուզ քիչ, անբաւարար՝ հայ հաւաքական հաստատութեան մաս կը կազմեն։ Մարդիկ իրենց հիացումէն դեռ չեն կշտացած Շահնուրի վէպին համար ուր հայ զգայնութիւնը և ֆրանսական միտքը կը բաղեղահիւսուին նրբամաղ վերլուծումներու, ծանր կիրքի մը գոլին ընդմէջէն։ Շահնուրի վէպն ալ շահ մըն է, հարստութիւն մը։ Ու մարդիկ մեր լեզուին գոմական վերագիրները անբաւարար կը գտնեն փառաբանելու համար վէպը Կոստան Զարեանի, որ թէեւ վիպելու արուեստին դէմ կը գործէ գրեթէ ամէն էջի, բայց փաթթուած է կախարդ պատմուճանին մէջը իր նրբահիւս, պատկերաշող ոճին, բաւ՝ մարմնին բոլոր նուաղումները, խօթութիւնները սքօղելու։ Ու, աւա՜ղ, կան տակաւին դափնեպսակ ճակատները Վալադեաններու որուն Տիկին Մարօ հասարակաբանութիւնը զուգակշռուեցաւ Ֆլոպէռի Տիկին Պօվարիին հետ (կ՚ըմբռնէ՞ք անհաւոր չարիքը, աղէտը՝ քննադատութիւն որակուած սոփեստութեան, յիմարանքին)։ Ողբացեալ Պերճուհին, իր վէպը կարծես պաշտպանելու համար փախաւ սա դատապարտութեան ու անխելքութեան հովիտէն որ դարձեալ հայ քննադատութիւնն է։ Կ՚ուզէ՞ք տակաւին։ Հայրենիք մեծատարած հանդէսին մէջ, պատմուածքին իշխանը Լեւոն Մեսրոպ անունով commis-voyageur մըն է։ Ասոնք իրողութիւններ են իրենց իմաստը ունեցող։ Ու այդ իմաստը ան՝ որ մեր վէպը այդ անուններէն (ու լռուածներէն) ժառանգած է անառարկելի յաջողուածքներ, ինչպէս անծածկելի վրիպանքներ։ Հոս տեղը նեղ է ինծի ջոկումը իրագործելու։ Սփիւռքին վէպին վրայ essais մը պիտի նշանակէր ատիկա։ Բաւ է միայն յայտարարել որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ (1850–1915), իր միջակութենէն հազիւ ազատագրուած սեռ մը, վէպը, Սփիւռքի կարգ մը տաղանդներուն ճիգովը ու յանդգնութեամբը, շրջեց նուիրականացած դասաւորումը սեռերու, պատւոյ տեղը գրաւելով հոն, ուր մինչեւ մեր օրերը քնարերգութիւնը կը բազմէր բարձրագահ, իր շատ մեծ, շատ իրաւ անուններուն փառքին,

պատկառանքին մէջ։

Ու խնքնաբեր, կը բանաձեւի հարցումը.

— Ո՞ւր էք ձգած Սփիւռքին քնարերգութիւնը։

Կը պատասխանեմ.

Հոն է ան, սեղանիս վրայ, հատորի մտած իր երեք տասնեակէ աւելի ներկայացուցիչ նմոյշներով։ Այդ ծանր, փառախնդիր, երբեմն անկեղծ, աւելի յաճախ տղայական դիւաններուն ինծի պարգած պատկերը, պատկերն է Սփիւռքին, կը հասկցուի, քնարական ճիգին ու ասոր հետ, ասկէ դուրս ուրիշ ալ զգայութիւններու։ Կ'ըսեմ այսպէս, վասնզի աշխարհի չորս ծագերէն բուսնող այդ տաղարանները դըժւար ճակատագիրը կ'ապրին, իրենց պաշտպան սուրբերէն բոլորովին լքուած ասպետներու։ Հեռու Ամերիկայէն Երգեր Ուրացմանը, ու մօտիկ, Միջին Արեւելքէն Զօրավանէր ապրումներէ կը խօսին որոնք հարկադրաբար քիչ միջին տարբեր պիտի պարունակէին այս տաղարանները իրարու ընծայող, աւելի փնտռուած տարազով մը՝ հասարակ յայտարարի վերածող։ Սփիւռքին քերթողութիւնը, այս ճակատագրական հարուածին տակ, ստիպուած է անձնանալ։ Անհուն Ամերիկան, իր տարտղնումովը ուրիշ արգելք՝ որպէսզի քերթողական զգայնութիւն մը հասուննայ, ու իր ձեւը ճարելով գայ մեզի։ Արեւմտահայ գրականութեան կեդրոնական նկարագիրը մեր բանաստեղծութիւնը քիչ շատ համատարր պիտի դասաւորէր։

Սուրիան իր հոծ հայութեամբը, հայրենիքին աւելի մօտիկ գտնուելու իր առաւելութեամբը կը կրկնէ Պոլսին պայմանները գրեթէ։ Տարագրութիւնը հոն է մղած իր խըր-եակները։ Ու սիրտերը աւելի տաք։ Զգայարանքները աւելի հարազատ։ Ահա թէ ինչու Սփիւռքին քնարական բար-ձրագոյն ճիգը մեզի գայ անկէ։

Թուղթ առ Երեւանը, անշուշտ անբաւարար տակաւին վէպին վերադասութեամբը կազմաւորուած նուիրապետութիւնը շրջելու, բայց կ'ընէ իր կրցած բարիքը։ փառասիրութեան

Անաւագուած, աժեմին ու չաժեմին ենթարկուած, մանամկրտալին, կարկինին քմայքներուն

ւանդ հիմնովին անպատասխանատու, իրենց ըրածին անգիտակ ասպետներու ձեռքով ծիծաղելի դարձած բանաստեղծութեան մը վրայ Թուղթ առ Երեւանը առնուազն սաստ մըն է, չարաշահութիւնը համարձակ պոռացող, Տիրոջը տունը տուն վաճառի ու նանրանքի վերածողներու երեսին։ Անշուշտ իմաստուն էք գտնելու այս տողերուն բուն իմաստը, որ Թուղթին ներքին պարունակութիւնը թելադրել մը չէ, այլ նշանակել գոյութիւնը գրելու ձեւի մը, անկախ, արդար, տաք, աւանդութեանը մէջ մեր ոտանաւորին զոր Սփիւռքը աչքէ կորուսած էր, իր քերթողներուն շատ հեռուները բացուելուն։

Յստա՞կ են այս խօսքերը․

Կ'ենթադրեմ։

Մեսիան՝ Դաւթի տունէն։

Բանաստեղծութիւնն ալ հոծ հայութեան մը սիրտէն։ Ու դուք գիտէք թէ ո՞ւր է այդ սիրտը (*) Սփիւռքին։

Ու այս հաւաստումներուն որոշ են հետեւանքները․

ա) — Կայ դասակ մը քերթողներու, այդ Սփիւռքէն, որոնք գիտակցութիւնը ունին իրենց ըրածին, կը յարգեն իրենց գերը, զայն ջանալով հանել հայ բանաստեղծութեան ընդհ. աւանդութիւններուն մակարդակին, կ'ապրին իրենք զիրենք, բայց չեն մերժեր ապրումները իրենց ժողովուրդին, առնուազն ասոր սպասարկելու արարքը կը սիրեն վեր պահել նանրանքէ, ցուցամոլութենէ ու զիրար հերքելու իրենց փոյթին մէջ կը մնան զգաստ, կը պահեն չափը, զիրար անարգելու ամօթը իրենց ու իրենց ժողովուրդին խնայելով։ Ասոնց

(*) Բանաստեղծ մը յաճախ վեր է տեղէն ու պայմանէն։ Բայց բանաստեղծութիւնը բանաստեղծը չէ։ Բանաստեղծութիւնը կը սնանի կեանքով ու այս վերջինը որչափ հոծ, յորդ, խոր թաւալի, այնքան պատեհութիւն ունի թաղուած հոգեմասերու հետ շփումի գալու։ Բանաստեղծութիւնը թէքնիք չէ, ձեւ չէ։ Է ամէնէն առաջ զգացում։ Ու մենք զգացումներու հեղեղին կը հանդիպինք մարդոց խըտութիւններուն ակօսովը։ Նոյն տաղանդները — իբր տեսակարար խըտութիւն ու արժէք — դրէք տարբեր խտութեամբ կեանքերու հանդէսին մէջ, դուք պիտի գտնէք անոնցմէ որոշ տարբերութիւններ։ Յորդ կեանքին սպասարկու Տառուկեանը պիտի մղուի ծանր ապրումներուն նուաճումին։ Ծանծաղ կեանքի պիտնէր մը, Բ. Թօփալեան, պիտի զառածի դէպի անհատական ապրումներուն թէկուզ իրաւ բայց ոչ հաղորդական հանդէսը։

տաղանդը դուրս է կասկածէ։ Գործը՝ որոշ նշանակութեան մը հասած։ Տարիքը, թէքնիքի մէջ փորձառութիւնը, ըղդայնութեան իրենց ոստայններուն ցանցի տակ, կարօտի մէջ, յոյսին ետեւէն նրբանալը, ազնուանալը երբեմն կը պաշտպանեն իրենց անկատարելութիւնը։ Այս խումբէն անուններ են, Ա. Գըլըճեան, Բ. Թօփալեան, Ն. Սարաֆեան, Ա. Ծառուկեան, Մ. Իշխան, Եղիշէ Վարդապետ Տէրտէրեան (ըլլալով Զարեանը, Ահարոնը, Յ. Անտոնեանը, Գ. Կառվարենցը, որոնց հատորները Սփիւռքը կը կանխեն հոգեյատակով, թէեւ ծննդեան վկայագիրը առած են Սփիւռքին մէջ)։ Այս անուններուն ետին իրաւ բանաստեղծնե՞րը։ Ըսեր եմ որ այդ կենդանին բախտի ծնունդ է։ 1895–1910 Արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը սխալ պիտի ըլլար ուսումնասիրել Մեծարենցին, Վարուժանին, Թէքէեանին տաղարաններուն մէջ, այն գլխաւոր փաստին համար որ այդ բանաստեղծութեան հարազատ պատկերը կ'ապրէր Սիպիլէն գլխաւորուած դըպրոցին մէջ։ Հոն են բոլոր նրբութեանց ետեւէն հեւասպառ արշաւողները, միս, սերմ, ժանեակ ու ներկ ծախողները։ Սիթեւեթը։ Կեղծիքը։ Ու նրբենի տաղաչափութիւնը։ Ասոնք նկարագիրներ են 1910-ին։ Երբ, այս խումբին վրայէն ընենք մէկդի ծանր սպառնալիքը իրաւ բանաստեղծութեան, անդին կ'ունենանք մեր ուզածը, այսինքն հանդէսը պայմաններուն, իրագործումներ ու նուաճումներ, որոնք Սփիւռքը կը պատմեն, պիտի պատմեն կարելի հարազատութեամբ։ Ու, կարիք կա՞յ ճշդելու, այդ դերին մէջ Անդրանիկ Ծառուկեան, իր Առագաստներով, մանաւանդ Թուղթ առ Երեւանով կը ներկայանայ ամէնէն հանդամանաւոր անունը։ Զորավարը, Մակընթացութիւնը, Տուներու Երգը, Արեւ-Անձրեւը հասարակաց ունին միայն ու միայն արտայայտութեան գործիքը եւ իրարու հակադիր զգայութիւններու անհասկանալի — արտաքնապէս — մեղքը։ Բայց Առագաստները, Մագաղինէն Մեղրամոմէն այդ լեզուէն դուրս իրարու կ'արեւելուին մանաւանդ զգայութիւններու հեռարձակ ճառագայթումներով։ Իմ փորձը չ'արտօներ զիս բանալ այս նկատողութեանց ծիրը աւելի անդին քան ան որ անհրաժեշտ էր ինծի Թուղթ առ Երեւանին գրական արժէքը բարացուցելու առաջադրութեանս։ Այս խումբը մեր Նոր

քերթողներուն կը համախմբէ կարելի նուաճումներ, կը թե-լադրէ քաղցրագոյն յոյզերը։ Ծառուկեան այս խումբին մէջ կը ներկայանայ յառաջապահի յստակ դերով, որ մասնաւոր արժէք մը չէ անշուշտ, սանկ բացառիկ տաղանդ մը մեր նկատառման պարտադրող։ Բայց կեդրոնախոյս, ինքներդակ, դաժան հոգեբանութեան մէջ իր ընկերներուն, ամէնէն աւելի մօտ կը մնայ արեւմտահայ քնարերգութեան աւանդութիւններուն։ Ահա թէ ուր է Թուղթ առ Երեւանին անդրանիկ արժանիքը։

Բ).— Ունինք երկրորդ դասակ մը Սփիւռքէն, քերթողներու, որոնց համար մեղք մը չէ մոռնալ թէ կը պատկանին իրենց լեզուին մէջ արեւմտահայ գրական աւանդութեանց, բայց որոնց զգայնութիւնը չէ գտած առաջիններուն տիպաբային տարողութիւնը։ Գըլըճեան մը բիրտ ու բարբարոս, Թօփալեան մը՝ նուրբ ու հեռախոյզ, Եղիվարդ մը՝ խուզարկու ու նորոգիչ, Սահակեան մը՝ ժուժկալ ու պարկեշտ, յիշելու համար ամէնէն հանգամանաւորները, Սփիւռքի քընարերգութեան մէջ, թերեւս կը կրկնեն դերը՝ իրաւ բանաստեղծներու ընդդէմ երկրորդ գիծէ սա քերթողներուն, որոնց նկարագիրները կ՚ուզեմ ճշդել սա բարակրաֆին մէջ։ Ասոնք, քիչ մը ինծի կը յիշեցնեն Ոբբերեանները, Ցարութիւնեանները, Մալէզեանները, Սիպիլները, երբ այս անունները հանէք Վարուժաններուն, Մեծարենցներուն, Թէքէեաններուն դիմաց։ Այս խումբէն գլխաւոր անուններ, Վահէ-Վահեան, Գ. Զէքիճեան, Արիս Շաքլեան, Արմէն Անոյշ, Շէն-Մահ, Արշամ Տատրեան, Ոստանիկ, ու հաւանաբար մոռցըւածներ (բոլոր մոռցուած անուններէն կը խնդրեմ իրենց ներողութիւնը, անոր համար որ իմ աշխատանքը կը կատարեմ ամբողջութեամբ յիշողութեան վրայ, մանաւանդ վայրկեաններու հաշիւով)։ Ամերիկան իր Լուտերով, Եղիա Գասպարեանով, Վ. Սոֆեանով դարձեալ կը պատկանին այս խումբին։ Քառորդ դար առաջ գեղեցիկ խոստում մը իրրեւ սկսող Կ. Սիտալը, որուն հէքեաթները ողջունած էր Պոլիսը որոշ խանդավառութեամբ, ըրած է անորակելի ճամբայ մը։ Վարուժանեան դիւցազնավէպին վրայ calque իր Վրէժն ու Ջրէժը կ՚այլանդակուի Կաւսի Բաջէր անունին տակ հաստ-

րակ տաղաչափութեան։ Տաղանդի տեսակարար կշի՞ռը։ Ըսեր եմ որ այդ տաղանդը այսօր քիչերու կը պակսի, նոյնիսկ աւելի խոնարհ խումբի մը պատկանողներուն, երբ զայն, տաղանդը կը հասկնանք ոտանաւոր կառուցանելու ճարտար ստացում մը և ոչ թէ խառնուածքի պարտադրանք։ Սփիւռքի քնարական ճիգին վրայ այս խումբը բեռ մը չդառնալէ զատ, որոշ ալ յաւելում մըն է։ Ուրիշ խնդիր՝ այդ անուններէն իւրաքանչիւրին ետին հաստատելի իրաւ ու անկեղծ տարրին քանակը որ թէեւ անբաւարար՝ դէմք մը բարձրացնելու առաջին գիծի քերթողներու աստիճանին, իր կարգին կը պաշտպանէ այդ անունները։ Չենք կրնար մոռնալ Վ. Մալէզեանը, Ռ. Սեւակը, Վահրամ Թաթուլը, ոչ որովհետեւ իրենց ոտանաւորը ինքզինքը կը պարտադրէ, այլ անոր համար որ բանաստեղծական այդ իրաւ տարրը երեք անուններէն իւրաքանչիւրին մէջ զգալի է աս ու ան ձեւով։ Տակաւին կան Զրաքեանի, Մ. Կիւրճեանի ոտանաւորները, որ բանաստեղծէ մը չեն գար, բայց չեն մերժելի, նախ այդ անուններուն իսկ վարկովը պաշտպանուած, երկրորդաբար, գրական շատ խիստ մտահոգութիւններէ իրենց փաստերուն ճնշումովը։ Ունինք Ժագ Յակոբեանը և Եդուարդ Պօյաճեանը, որոնցմէ առաջինը տակաւ կ'անդրադառնայ իրեն պակսած զգացական ջերմութեան ու կը ձգտի իր տողերը ազատագրել բառին փայլէն ու աղմուկէն, որոնցմէ միւսը՝ նորագոյն ձեւերու, յանդգնութիւններու իր թափին մէջ արդէն անցած է Սփիւռքին գրական անդաստանը, գլուխն առած, փնտռելու բան մը զոր ինքն ալ չի գիտեր։ Անշուշտ փնտռող մը միշտ աւելի կ'արժէ քան պանդոյր մակողողը։ Վ. Վահեան մը կը հաւատայ թէ կը սիրէ իր Հայաստանը, որ հոս կը նշանակէ այդ սէրը (Հայաստանին) պատրուակ գործածել միջակ զգացումներու շուրջառ հագցնելու։ Մենք չունինք Սփիւռքէն տղան որ այդ հայրենիքը չսիրէր իրեն չափ ու իրմէ աւելի։ Թուղթ առ Երեւանը այս խումբին մեզի տուածին մէջ ալ իր տեղը ունի բարիքէ։ Առնուազն խորունկ հայրենասիրութեան անմերժելի փաստ մըն է անիկա, մանաւանդ ամէն հաշիւէ, նկատումէ դուրս։

գ) Ունինք Սփիւռքին ոտանաւորի բանուորները, ինչպէս ունէինք Լեւոն Բիրիշճեանը, Մ. Ուղուրլեանը, Ա. Նա-

ւարեանը, Մերուժան Պարսամեանը, Հ. Նազարեանցը։ Հոս անուն չեմ տար Սփիւռքէն։

Այսպէս, Սփիւռքի յիսունի մօտ քնարահարներու գործը երբ կը վերածեմ իր խոշոր քանի մը եզրերուն, մտքէս չեմ անցուցած հաստատել նոր նուիրապետութիւններ։ Աշխարհը դէմ է փառքի, աթոռի, գահի։ Ու քերթողները, նոր կարգին մէջ, որ տակաւ ինքզինքը կը հաստատէ, արժէքներու շուկան խորունկ շրջումով մը նորոգելով, պարզ բանուորներն են մարդկայինին։ Ներկայ փորձը առաջին խումբին պատկանող գործի մը վերլուծումը չի փառասիրեր, հանգամանօրէն։ Անիկա, այսինքն Սփիւռքին միութիւններովը հանգամանօրէն զբաղելու պարտքը իրենց կը ձըգեմ, քանի որ իմ ուժերս անբաւական են այդ ծանր աշխատանքին։ Սփիւռքը շատ մը բաներ ըլլալուն չափովը անբանաստեղծութիւնն ալ է, եթէ երբեք քերթուածը կ՚ընդունիք ծանր ապրումներու հանդէս մը, ուր տեղ առնէին անհատին չափ, համայնական ապրումները։ Մեծ իմաստութեան կարիք չկայ հաստատելու համար որ Ն. Սարաֆեան, Բ. Թօփալեան, Ն. Պէշիկթաշլեան (որուն քերթուածները հեղինակին իսկ չարաշահութեամբը [դէպի վէպը և երգիծանքը] լքուած բաներու անուշութիւնը կը հագնին քիչ քիչ մեր մտքին մէջ) Եղիշէ Այվազեան որ բառերու վրայ խաղարկութիւն մը կը հաւատայ ծածկել աժան մտածումին Քաղիմաքիայով, մէկ կողմէն ունին իրենց անձին արդարացումը, իրենց քերթուածներուն ծնունդին, միւս կողմէն իրենց ժամանակին անտարբերութիւնը կը յաւակնին օրակարգի բարձրացնել, մեզմէ դարձեալ ծածկելու ճիգի մը մէջ իրենց խորագոյն եսերուն թրթռումները։ Թուղթ առ Երեւանը քերթուած մըն է ուր անհատն ու համայնականը իրար կը պաշտպանեն։

Անոր հեղինակը 1939ին Առագաստներ անունով տաղարանի մը վերջին էջին մէկ անկիւնիկը գրած է խոստովանանք-ծանօթագրութիւնը.

«Այս գիրքը ծրագրուած էր հրատարակել իր ներկայ էջերուն կրկին ծաւալով։ Պարագաները ստիպեցին միացեալ մասը ձեռագիր պահել, աւելի բախտաւոր ժամանակի մը մէջ հրատարակելու յոյսով»։

Այդ «բախտաւոր ժամանակը» 1945ը չէր կրնար ըլլալ սակայն, քանի որ միջանկեալ ժամանակին մէջ Սփիւռքին ոգին ենթարկուած է ծանր աղաւաղումներու, ներքին ծխրիւմի։ Երկրորդ պատերազմին պարգած ահաւոր ապաբարոյութիւնը, մանաւանդ յաղթանակը շահող ազգերուն մօտ գտած սեւ, խռովիչ անարդարութեան մը հեռանկար սարսափը՝ մեզ անգամ մըն ալ կործանելու չափ զօրաւոր, երբ աշխարհի ամէնէն վայրագ ժողովուրդը կ՚արժանանայ այնքան սիրտ ծակող յարգանքի մը, մեր օրերը կ՚ընեն հիմնովին անընդունակ՝ անհատական ապրումներու գիջումի մը։ Ու ստոյգ է դարձեալ որ Թուղթ առ Երեւանը կուգայ Առագաստներէն, ոչ միայն իբր հոգեյատակ, այլ իբր ճարտարապետում։ Ըսել կ՚ուզեմ Թուղթ առ Երեւանին գրական նկարագիրները ունէին իրենց ամբողջութիւնը տարիներ առաջ։ Առագաստները տաք քերթուածներու հաւաքածոյ մը, ձեւի որոշ յանդգնութեամբ, 1910ի մարդոց արձակ, փաղաղիչ խանդին վրայ Սփիւռքի կէս մոխիրովը ծանրացած։ Ու ժամանակը երբեմն ապերախտ տաղնա՞պ (կան մեր մէջ բանաստեղծներ որոնք լման քառասնամ մը սպասարկած են մուսաներուն, բայց ողբերգական ճակատագրով մը չազատուելով պարմանութեան խակութիւններէն, անաւարտութիւններէն, ամրախարխուխ պատանին մնալով նաեւ ծերութեան դռներուն), երբեմն՝ չարիք նոյնիսկ (Սիամանթոյի Դիւցազնօրէնը չքեղ պոռթկում մըն է, պարմանութեան բոլոր անակնկալովը, կիրքովը, որ տակաւ պիտի խաղալի, դուք թարգմանեցէք՝ տկարանայ, հասնելու համար Հայրենի Հրաւէրներուն բառական աղմուկին) Ս. Մեսրոպը կարապի երգը այդ դժուար ու դժնդակ բանաստեղծին, ուրիշ չքեղ պոռթկում մըն է, առկայծում մը թերեւս։ Երկու քերթուածները իրարմէ զատող ժամանակը կ՚արձանագրեմ Սիամանթոյի պարտքին։ Հրաշալի Յարութիւնին և Տաղարանին ընդմէջ ժամանակը դարձեալ ծանր խողութիւն մըն է։ Գիտենք որ առաջին հաւաքածոն չքեղ գլուխ-գործոց մըն է ու երկրորդը սրտում, մեղմ վրիպանք մը։ 5-6 տարին որ կը մնէ Ծառուկեանի երկու հատորներուն միջեւ, անընական՝ գըրական լուրե շրջափոխութեան մը համար։

Վկայութիւնն այս երրորդ բաժանումը չունի Թուղթ

առ Երեւանին խորքի նկարագիրներով որոնք մատուցուեցան ձեր նկատառման կանխող երկու բաժիններով։ Ձեւի քննութիւն մը բախտաւոր չի կրնար ըլլալ, քանի որ Ծառուկեան 1910ի մարդոց poétiqueն է որ կը փառասիրէ, Վարուժանի փարթամ քերթողականին ընդմէջէն, գտնելու Սփիւռքի տղուն ապրումները տաղաւարող գրելու եղանակ մը որ հետապնդէր որոշ ինքնացում, բայց մնար զգոյշ Վահէ-Վահեանի բօնսիթէն, Սարաֆեանի ժանտաջրեալ պատկերակերտութենէն, Զարեանի շողարձակ բայց անյօդ պոռթկումներէն, յիշելու համար իր սերունդին քանի մը հանգամանաւոր արտայայտութեան կերպերը։ Այս պարագան, գիտակցուած կամ ոչ, Առագաստները կ'ընէր համակրելի գիւան մը, մասնաւորաբար անոնց մօտ որոնք դեռ կը պահէին շեշտերը 1910ի հեռաւորութեան, ու կը զատուէր Սփիւռքին անհեռատար, ամբողջութեամբ Թէքէեանի ուղեղային քերթողութեան սպասարկու ոճէն որ հոս դրականութիւն կը նշանակէ և ոչ թէ անոր գործիքը։ Յետոյ Թուղթ առ Երեւանը, անգիտակցէն ելող պոռթկում մըն է, քերթուած ըլլալէ առաջ։ Կրնար կշռաւոր արձակով ալ գրուիլ։ Ծնած է տարերային թափով։ Ու կը բերէ իր վրայ ուրիշ ալ տարօրինակութիւն մը, տոկա գրուած ըլլալն է արեւելահայերէնով որուն փաստը կ'արժեւորեմ ուրիշ ալ մտահոգութեամբ։ Բանաստեղծութիւն մը արեան ձայն մըն է, ու կը գրուի արիւնով, թոքերով, ջիղերով։ Ծառուկեանի գրչին տակ արեւելահայերէնը գրաբար մը չէ, ոչ ալ լատիներէն քերթուած մը, գրուած տասնըհինգերորդ դարուն ֆրանսացի աբբայի մը կողմէ։ Ու արեւելահայ քնարերգութիւնը հազիւ Տէրեանին, ու քիչիկ մըն ալ Զարենցին մօտ ձեւի տագնապէ մը կը տագնապի։ Ահա թէ ինչու ըլլամ ստիպուած գրական ընդհանրութեանց դառնալու ու գոհանալու անոնց մէկ քանիին քննութեամբը Թուղթ առ Երեւանին մէջ։

Անոնցմէ մէկն է

ա) ջերմութիւնը որ թէեւ կը տպաւորէ ընթերցողը իբրեւ շատ որոշ, պարտադրող նկարագիր մը, ուրիշ նկարագիրներու մէջէն առանձնապէս ուշադրաւ, կարծես պաշտպանելու համար պարագայականին կարելի տուներէն, նուաղումէն, Թուղթ առ Երեւանը, բայց իմ նկատառման մէջ կը բարձրա-

նայ, ուրիշ արժէքի։ Ցիշեցի թէ Ծառուկեան գրած է Եղերաբախտ Քերթողներ անունին տակ մեր բանաստեղծութեան ամէնէն իրաւ անուններուն շուրջը քննադատական վերլուծում ըլլալէ աւելի հոգեկան արտածորում մը թելադրող տաք, փարակիչ էջեր։ Այս փաստը զգացեր էի առեններն, սա կրեթէ վստախստարակ ջերմութեան, որ մեր բառերը ներսէն կը կարմրցնէ ու մեր ոճը բռնկած բանի մը պէս կը թեւաւորէ։ Առիկա խառնուածքը չէ։ Գրողի խառնուածքը նախապայման մըն է գրելու արհեստաւորը որոշադրող։ Բայց ձեզի կուտամ ուրիշ ալ անուններ, եղերաբախտ քերթողներէն դուրս։ Երբ Վազգէն Շուշանեան հրատարակեց Ամրան Գիշերները, գրեցի Գուրգէն Մխիթարեանին թէ Դուրեանին ցաւը կը զգայի այդ տղուն նախադասութեան մէջ։ Մխիթարեանին պատասխանը ապահովիչ էր, իր անդիտութեան ու անճշդութեան մէջ։ Անիկա չէր կրնար կասկածիլ որ սրտի հիւանդութիւնները երիտասարդներու վրայ կը տեւէին, ուրիշ գործարաններու իրերօգնութեան սկզբունքներով (բըժիշկները կը հասկնան դիտողութեան կշիռը) անորոշ տեւողութեամբ, մինչեւ որ այդ ուրիշ գործարանները, իրենց կարգին սպառէին իրենց պահեստը։ Վաղամեռ Շուշանեանը բացառիկ այդ գոյին մէջէն քալեց իր ճակատագրին։ Ջերմութիւնը, գրողի մը մօտ, չարաչուք է ու Ծառուկեան մանկէն անցած է, գիտենք ասիկա։ Նոյն ջերմութիւնը Շահնուրի գործին մէջ, որ իր կարգին մահուան հետ կը զօտեմարտի կայ քսան տարի։ Ու չէ՞ք կարծեր որ Սիամանթոյէն դուրս (որ այդ մահը պատսպարեց իր թոքերուն ներսը), մանաւանդ Վարուժանին, Սեւակին տաքութիւնները կրնան նպաստ մը բերել իմ վարկածին։ Առէք Աբովեանը, Ռաֆֆին, որոնց տաղանդը կը զատուի Շիրվանզադէէն, թերեւս այդ մահուան խուլ, պահ դրուած, բայց մշտագործօն տարրով մը։ Չեմ ըսեր թէ ներքին մահացու ու դանդաղաքայլ հիւանդութիւն մը անհրաժեշտ է որպէսզի մեր ոճը տաքնայ անոր սպառիչ տաքութեամբը։ Բայց կ'ըսեմ թէ այդ տաքութեան պակասը, բոլոր իրաւ, առողջ, հաւասարակըշիռ մեր տաղանդներուն մօտ կը յայտնուի արտայայտութեան ուրիշ երանգներով։ Թէքէեան պիտի մեռնի ինքզինքը սպառած, մարմինէն առաջ, իր քերթողութեան երակին

ալ սպառումովը։ Ու պէտք կա՞յ ըսելու որ անոր բանաստեղծութեան մէջ ջերմութիւնը բոլորովին խուլ, ներքին անհաղորդ զգայութիւն մըն է։ Այս զիջումը աւելորդ չեմ նկատեր: Թուղթ առ Երեւանը տաք է, ինչպէս տաք են անոր հեղինակին գրիչէն ելած ամէն փշրանքներ, նոյնիսկ հայհոյութիւնները-ուրացումները, յարձակումները, ճիշդ ու ճիշդ Շահնուրի նման։ Հոս ոչ միայն գործաւորը բացառիկ է ապրումներ ունելու, այլ ապրումին իսկ բացառիկ կայ տարողութիւնը։ Դուք գիտէք թէ որքան ընդարձակ էին Ծառուկեանի սերունդին, անոր մէկ մասին առջեւ դրուած տագնապները։ Ու մինչ Բարիզը կը հայհոյէր իր մեծերուն, առանց յիմարութեան դատապարտութիւնը կը պոռար աս ու ան բերաններով ու Ամերիկան իր անբանաստեղծութիւնը կը յաւակնէր գնել որեւէ բանով, բառ չափելով, arranger ընելով, Ծառուկեան իր ժողովուրդին աղէտը առաւ ճակատագրական իր իմաստին մէջ։ Ու միանգամ ընդմիշտ, այդ Շուն Դաշնակը պակսեցաւ անշուշտ Ցոյնին որ իր կրկնահազար տարիներով բոյներէն վտարուած է, թուրքերը կը վճռեն անվերադարձ։ Պակսեցաւ Բուրտին որմէ հոտ իսկ չէ մնացած այսօր այն հողերուն վրայ ուր այդ ժողովուրդը երեք հազար աւելի տարիներ դիմացեր էր այնքան հզօր աշխարհակալներու բանակներուն։ Ծառուկեան մեր աղէտին սա սրտառուչ տաքութիւնովն է որ կը զօրացնէ իր ընդոծին տաքութիւնն ալ։ Ըսեր եմ որ (Սփիւռքի քերթուածները դժուար էր աւարտել։ Ըսել կ'ուզէի որ կուշտ էինք եսէն, որուն վրայ մեր հաւատքը կործանեցին ռոմանթիք égotizmeը, ինչպէս իրապաշտ սինիզմը ու մշշամած համայնապաշտութիւնը, պատկերէն՝ որով սիրեցին մեզ տպաւորել զօրաւոր երեւակայութիւն բայց քիչ զգայնութիւն ունեցող նոյնիսկ տաղանդաւոր անուններ, ողբէն ու անէծքէն՝ այնքան մաշած լար՝ մեր գրականութեան ամբողջ հասակովը, քաղաքական հաշիւներու սպասարկու բայց այս սպասը քնարական տողերով վարագուրող սողոսկուն, ննջամիտ, մանաւանդ կեղծ երիտասարդութենէն որ իր եղբայրը ատելու սանկ սեւ արարքը կը կարծէր ոսկեզօծել, ամբաստանելով, զայն հայրենիքի հանդէպ դաւը, նոյնիսկ թշնամական զգացումներու մէջ յայտարարելով։ Այս ոգին, ահա, աս ու ան ըլլալու, բայց ինքզինքը

ծածկելու, Սփիւռքի բանաստեղծութիւնը սանկ ու նանկ բանի մը վերածող։ Այս սերունդին ուրեմն ամէնէն աւելի պակսած հաղորդական, անկեղծ, քիչ մըն ալ իրմէն դուրս ելլելու արտօնող սա առաքինութեան ներկայութիւնն էր որ վճռեց բախտը Թուղթ առ Երեւանին։ Երբ արձակէք կարեկից, նոյնիսկ սիրալիր նայուածք մը Սփիւռքին քերթողական դիւաններուն վրայ, պիտի տառապիք չորութեան, կարծրութեան, անընկալչութեան որոշ զգայութիւններով, քանի որ ձեր նայուածքը պիտի պաղի, գրեթէ սառի անողոք ցրտութեան մը բախելով, նոյնիսկ տաղանդաւոր երիտասարդներու տաղարաններէն ներս։ Կ'ընդունիմ իրենց պատրանաթափութիւնը, այդ տաքութեան արդիւնք հոգեվիճակներէն, իրենց սարսափը հռետորութենէն, որ եթէ տաքութիւնը չէ, բայց կուտայ անոր կէսը։ Միւս կողմէ Թէքէեանով գլխաւորուած վերապահ, զգաստ, իր տառապանքը ցոյցի հանելէ զգոյշ միւս հոգեվիճակն ալ իր կարգին հակադիր դպրոց մը ինչպէս արժեւորելու փոյթն ալ չեմ ուզեր որ տարուի պաշտօնական ծայրայեղութեան, մանաւանդ երբ ստեղծագործ տաղանդը նիհար է իր հոսանքին մէջ, ողնուղեղին բաւիղներէն։ Ն. Սարաֆեան մը իր ցամաքութիւնը այս գինով է որ պիտի ջանար արժեւորել երբ աւելի քան ստոյգ է որ բառական հռետորութիւնը ու բառական ցամաքութիւնը իրար կը գնեն կռամ առ կռամ։ Դարձեալ, երբ Բիւզանդ Թօփալեան իր տողերուն ներսը մութ լոյսեր, շողիւններ ուշադիր է վառելու, կ'օգտագործէ պաղ լոյսերու գիտութիւն մը, որ դարձեալ հաւասար է բառական հռետորութեան ու ցամաքութեան բարատոքսին։ Մ. Իշխան, Վահէ-Վահեան, Ժ. Յակոբեան, երանգներ են, այսինքն ջերմութիւնը աստիճանաւորելու իրենց ուշադրութիւնը արուեստի հանդանակի վերածող վերապահանք։ Տաք է անշուշտ Տուներու Երգը, բայց ինքզինքը միայն տաքցնելու բաւող տաքութեամբ մը։ Վ. Վահեան, Ժ. Յակոբեան իրենց վերջին քերթուածներուն մէջ թեթեւ ըզգայութիւններ կը պարզեն, իրենց պակսածին գիտակցութեան ծնունդ անշուշտ։ Այսքանն ալ կը նկատեմ արժանի դիտողութեան։ Արդ, այդ տաքութիւնը ոչ միայն բարեխառնութիւն է, որով՝ և նախապայման Առագաստներ հատոր-

կին, այլեւ գոյութեան խուլ խարխուլը Թուղթ առ Երեւանին։ Պիտի չկրկնեմ իր մանեօվրը այդ տաքութիւնը բաց հիւանդութեան մը հետեւանք յայտարարելու։ Հիւանդութիւն մը մահը չէ։ Մենք ունինք հիւանդ բանաստեղծներ որոնք տաք չեն կրցած ըլլալ: Ոչ ալ պիտի պաշտպանեմ արտաքին անհաղորդութեամբ մը զրահաւոր candeurներուն ներքին ջերմութիւնը նոյնացնելու կարելիութիւնը ընդօծին հրապոյրին, որ տաք դէմքն է, տաք խօսքը, տաք վերաբերմունքը, բառեր ասոնք, իրենց բոլոր իրաւութիւնը հագնող երբ իրենց ընկերացող պզտիկ կախարդական վերադիրը փոխանակէք ցուրտով։ Այս յուռութքի նման ներքին շնորհով է որ Թուղթ առ Երեւանը ըրաւ իր ճամբան դէպի զանգուածները։ Ունիմ տակաւին ուրիշ ալ տարազներ, օրինակ անկեղծութիւն, հաղորդականութիւն, կիրք, խառնուածք որոնց ներքին տարողութիւնը կրնայ կեդրոնանալ ջերմութեան հասարակաց յայտարար մը իբրեւ։

Թուղթ առ Երեւանը պաշտպանող գրական ընդհանրութեանց

Բ)ը անոր պարագայականութիւնն է, տարազ որ ըստ բաւականին ծանօթ է ընթերցողին։ Հոս անոր վտանգէն կը լսեմ, քանի որ տրուած է անհրաժեշտ լուսաբանութիւն։ Դարձեալ չունիմ նկատի քերթուածին խորքին վրայ այդ տարազին հարկադրական անդրադարձները։ Ս. Մեսրոպը կրնար գրուիլ 1500ին, 2500ին, այնքան այդ բանաստեղծութեան յատակ կազմող նիւթը, պատկանելով հանդերձ հանդիսականին, անկէ դուրս է իր մշակումը կարելի ընող մանրամասնութիւններով։ Ս. Մեսրոպին մէջ հազիւ ցոլք՝ ծանր խանդէն, կիրքէն, սխրագին յոյզերէն որոնք մեր ժողովուրդին էին, աշխարհի ամէն մասերուն վրայ 1914ին։ Յետոյ պարագայականութիւնը, իր մեղքերէն ունի իր տարապայման ալ ընդհանրութիւնը։ Որքան շատ են նմոյշներ ծանր փառքով մը զգեստաւոր, այդ պարագայականութիւնը դատապարտող։ Չեմ խաղար բառերու հետ, ու ձեզ կը հրաւիրեմ որ թափորի մը գլխուն, նուագախումբի մը ետեւէն, արդի գործիական երաժշտութեան բոլոր կատարելութիւններովը գործադրուած Հիմն եւ լռենք մը հանդուրժէք։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ պատուական արեւելահայ գուսանը իր այդ բացագան-

չութիւններով բիւրերու սիրտն էր թունդ հաներ։ Հանդիտօրէն կը հրաւիրուիք կարդալ Պլպուլն Աւարայրի, Դիւցազունք Հայոց, Ստուերք Հայկականքին գիւցազնավէպերը, ու մեզի աւելի մօտ շրջաններէ Չօպանեանի հանրահռչակ Օրրերգը (Մայր Հայաստանին) ու Վարուժանի Ցեղին Սիրտը բացող պօէման, Նեմեսիսը, բոլորն ալ, պարագայական քերթուածներ։ Ու դժբախտութիւնը կ'ուզէ որ անոնց յատակ կազմող ոգեւորութիւնը այսօր ալ պահէ իր ուժը մեր ճակտի գիրին, (Սփիւռքը աւելի սեւ, սպառիչ գերութիւնն է ստիպուած հանդուրժելու, քանի որ անոր արգիլուած է պայմաններուն դարմանը, յոյսին սպեղանին) ու հազարներ իրենց փառքին — դրամէ — ու իրենց կարօտին — հացէ — մէջ ըլլան համակերպած Սփիւռքին օտար գերեզմաններուն։ Փորձեցէք սակայն վերը յիշուած կտորներուն ոճովը, ոգիովը մեզի հրամցնել որեւէ քերթուած։ 1922ին Պ. Դուրեանի մահուան յիսնամեակին առիթով Հ. Ա. Տունին սարքած մէկ ներկայացումը այդ Դուրեանի խաղերէն, Սեւ-Հողերը, հակառակ ընդարձակ մկրատումներուն, ու արգիլացընելու համար խաղարկութեան մէջ փորձուած նորոգումներուն, կրեց ամէնէն անպատուաբեր ձախողանքը, հանդիսականներուն սրահը ձգելովը արարին իսկ սկիզբէն։ 1922ին փոխուա՞ծը։ Անշուշտ բանւորական զգայարանքը։ Ս. Մեսրոպին արժէ՞քը։ — Կը խորհիմ թէ չի գար այդ արժէքը միայն իր պարագան լրիւ հագնելէն, զայն նուաճելէն։ Ստոյգը այն է որ Ալիշանէն, Նար-Պէյէն մենք այսօր ուրիշ որեւէ քերթուած չենք հանդուրժեր, որպէսզի ըլլային հանդուրժելի անոնցմէ ստորագրուած պարագայական թէկուզ հռչակաւոր կտորներ։ Ուրեմն պարագայականութիւնը առաջին շարքի քերթուածներու մէջ քիչ արժանիք, երբեմն նոյնիսկ մեղք, Սիամանթոյի մօտ ներշնչումի զօպանակ մը կազմեց։ Նոյն քերթողը, Ամերիկա, Հայ խմբագրատան մը խցիկէն, երբ իր մտքին թեւերովը ինքզինքը կը հաւատար թէ կը փոխադրէր իր երբեք չտեսած Հայրենիքին դաշտերը, ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՐԱՒԷՐՆԵՐՈՒ պարագայական յոյզերուն խառնելու համար իր ալ մեծ բանաստեղծի ձայնը, (1910ին մենք կը հաւատայինք թէ կը սկսէինք մեր պատմութեան իրաւ արշալոյսը, մեր երկիրը ապրելու մեր դարաւոր երազը վեր-

ջապէս նուաճած), ինքզինքը երբեք չէր կասկածեր պարագայական կեղծիքի մը մէջ։ Բայց չէր կասկածեր նոյն ատեն ուրիշ ալ դժբախտութիւն մը, — իր իսկ անմասնութիւնը իր երգած ապրումներուն խորագոյն իրականութեան։ Այնպէս որ իր զգացումները բաւեցին իր քերթուածներուն ու չհասան տողերէն դուրս, գտնելու համար համապատասխան ջղային դրութիւններ։ Չեմ մոռնար Թուղթ առ Երևանին ծննդաբանութիւնը Երեւանեան դասախօսի մը քիչ մը տաք, բայց քաղաքացիական կռիւներուն մէջ այնքան ալ ընթացիկ, կիրքով գրուած մէկ գրուագային յարձակողականին։ Այդ épigrammeը, պատրուակ, շատ շատ իր հակազդեցութիւնը պիտի թելադրէր նոյնքան մը սրամիտ, կրքոտ ուրիշ repliqueի մը հաճելի, համով, սրամիտ չարութիւնը, և ոչ թէ լայն յոյզերու, խորունկ կիրքերու, ծանր կարօտներու և մահուան չափ հզօր զգացումներու լիաթուալ սա թափօրին։ Թուղթ առ Երևանը կը ծագի այդ գրուագայինէն վեր բարեխառնութենէ մը։ Այդ Թուղթը առիթ՝ որպէսզի Գրիգոր մը, Յակոբ մը, հոս՝ Անդրանիկ մը (Ծառուկեան) իր մատաղ պարմանութենէն մինչև չափահասութիւնը լեցնող քառորդ դարը, առիկա գերյագ (sursaturé) պահող յոյզերը պարպելու։ Այս արարքը, արտաքնապէս պարագայ մը թուող, վեր է սակայն ասոր զուգորդ հանգամանքներէն, քանի որ տարիներու մթերում մըն է ամէնէն քիչը, ընկալուչ ջղային դրութեան մը վրայ։ Յետոյ, հարկ կա՞յ ըսելու որ արուեստը բիւրեղակերպ կեանքն է, շատ յաճախ։ Ծառուկեան, ոչ միայն ապրած է իր քերթուածը, գանգատ ապրումին սլաքներովը, — ամէն արուեստի իրաւ գործ գրեթէ այս պայմանով է պայմանաւոր. մեր ամէնէն իրաւ գործերը անոնք՝ դուրս կը հանենք մեր մանկութենէն, պատանութենէն — այլեւ ապրած է հազարներուն ալ ընդմէջէն իրեն հասնող հակազդեցութիւններով։ Ու չեմ ծանրաբեռներ սա նկատողութիւնները այն ամէնով որոնք իբր խորքի հարց, անցած են անգամ մը վերլուծումի, այս փորձին Ա. մասին մէջ։ Յետոյ կայ ուրիշ մասնաւոր իրողութիւն մըն ալ։ Գըրագէտը և ոչ-գրագէտը ո՞ւր կը տարբերին իրարմէ։ Գեղագիտական տեսութեանց խնդրական փաստին տեղ, կուտամ դէպքեր։ Մարդիկ, այսօր ալ, խորունկ յուզումով կը կար-

դան Փիլիպեանները, որոնք Դէմոսթենէսի մը գրչին տակ կը պատմեն մեծ կայսրութեան մը մէջ (նախաքրիստոնէական չորրորդ դարու Աթէնքին կայսրութիւնը), բարքերուն տկարացման հետեւանք բարոյական զգայարանքին թուլացումը, կաշառքը, որ Մակեդոնացի բարբարոս թագաւորին միջոցներով հասած է Աթենական երակներուն մէջ ու պարսիկները իրենց միլիոններով փախուստի մատնող հայրենասիրական զգացումին արմատները խզզած, չորցուցած է ամբողջովին։ Իր գլուխը վրայ տալու ճակատագրուած Տրիբունին հոգին կրակ է անշուշտ։ Այսօր, Փիլիպեանները ներշնչող հարցը (Աթէնքի և Մակեդոնիայի պայքարը), հիմնովին մեռած, անբաւական պիտի գար այդ ճառերը կենդանացնելու։ Եւ սակայն խորունկ յուզումով կը կարդանք Տրիբունին գրածները։ Ձեզի կը ձգեմ խօսքին հրաշքը մտապատկերել, քանի որ թուղթի վրայ իսկ մեզ յուզող սա բառերը, առենաբանին կենդանի մարմինէն պաշտպանուած պարագայի մը, ո՜ր աստիճան պիտի բազմապատկէին իրենց տարողութիւնը։ Կը նշանակէ սա պարագան ա՛ն թէ ուրիշ բան մը, այս անգամ, Աթէնացի Տրիբունին մէջ, հալեցուցած է այդ պարագայականը, ասոր մասնակին, ասոր առօրեան, ու անոր բառերուն հանգոյցին տուած է նոր գրութիւն մը, չեմ ըսեր յաւիտենութեան մը, աւելի թէեւ քսանըչորս դարը մարդկային պատմութեան մէջ մօտիկ բան է մնայունին, այլ աւելի լայն, իրաւ, ընդհանուր մարդկայնութեան մը մէջ։ Հիւկոյի քերթուածաշարքը (Les Châtiments, Նաբոլէոնները, Ա. և Գ.ը խարանող), կայ մօտ հարիւր տարի, կը պահէ որոշ շահեկանութիւն, հակառակ անոր որ պարագան, մանաւանդ Գ. Նաբոլէոնը, Ֆրանսայի ամէնէն անվաւեր փառքերէն մէկը կը մնայ այսօր։ Եւ երբ կը դառնանք մեր գրականութեան, կը կենանք Տիկնայք Փափկասունքին, Նորահրաշ Պսակաւորին, Անձին Նուիրեալքին, Ողբ Դաւթակին (Մ. Կաղանկատուացի), մեր դարաւոր հնութեան բոլոր կորանքներուն, փոշիներուն ընդդէմ իրենց թարմութիւնը, կեանքը պահող, մինչեւ այսօր։ Ու գաղտնիք չէ որ սա նը, կեանքը պահող, մինչեւ այսօր։ Ու գաղտնիք չէ որ սա

ժեց Ս. Մեսրոպը, որոշ ազօտանքով մը։ (*) Ու դժուար չէ այս յաջողուածքին թափանցումը կատարել գրական վերլուծում կոչուած գործողութեան մը միջոցով։ Ունենանք, սա քանի մը կտորուանքները

. . . Մեսրո՛պ,

Հայ դարերու դիմաց կեցող
Դուն ադամանդեայ ապառաժ.

. . . .

Օշականի անհուն մեռեալ. . .

Դուն, որուն կոփիւնը կռանին
Րոպէին հետ, ժամերուն հետ անդադար
Իմացական թանգարանին արձանները մեզ կը ձուլէ.

(*) Հոս կ'օգտագործեմ գրականութեանց պատմութեան մէջ լաւածանօթ եղելութիւն մը, ան զոր Սրբէնոր ժամանակին մէջ ընկրկում, (recul) կ'անուանէ։ Չեմ մանրամասներ։ Յուզումը զոր խմփոր մը, օր մը աստուածուհիի մը անդրին զարդարած, կ'արթնցնէ մեր մէջ, իր տարրերը հաւաքելով հանդերձ պատմութենէն, ունի իր ներսը առարկայական — եթէ կը ներուի այս որակումը — մաս մը։ Խեղճուկ պատառ հնչեակ մը, այդ խսկ տեսութեամբ, տասներկրորդ դարէն, մեզ բաւական է խռովելու, եթէ երբեք վերարտադրումը ըլլայ գործադրելի բոլոր այն պայմաններուն որոնց ներսը ապրեցաւ հնչեակին գործաւորը։ Ազօտանքը, ուրիշ, անխուսափելի։ Բայց ժամանակին խաւը խեցին ոսկի չի կրնար վերածել։ Ազօտանքը երբ սրբագրենք, մեր գրածն է որ կուտայ կշիռը կորուստին կամ շահին։ Այսօր, Ալիշանի Նուագ չարքը մեզի համար մեռեալ տաղ մըն է։ Բայց երբ այդ չարքին վրայ բարդուի՛ն տասը դարերու մոխիրները։ Պոմպէյին պատմութիւն մըն է, մշակոյթի մը պատկեր։ Բայց էր այդ պատկերը դեռ չթաղուած Վեզուվին լաւաներուն ներքեւ։ Թուղթ առ Երեւանը կը տարբերի Ողբամ զքեզ Հայոց Աշխարհէն, — ոչ անշուշտ լեզուական տարբերութիւն մը։ Պատուական Մխիթարեանին լեզուն իր մեծագոյն մեղքը չի կազմեր։ Ու անոր այդ նշանաւոր քերթուածը ծնունդ է իրաւ հոգեխառնութեան մը։ 1850ին Հայոց հոգին իր պատմական պատմութիւնն էր առաւելապէս ու անոր ազգային բարեխառնութիւնը՝ Հայոց Հայրենիքին տեղագրական նկարագիրը ունէր իրեն ներշնչարան։ Թուղթ առ Երեւանը կենդանի տագնապ մըն է հազարներու հոգիին խորը։ Կրնանք յիշել Եդեսիոյ Կոտորածը, դարձեալ ծանր տագնապ, որմէ մեր գրականութիւնը ողբալի ողբ միայն ժառանգած է (Շնորհալիի տաղարանը, Ողբ Եդեսիոյ) ու համոզուիլ որ ժամանակը խեցին խեցի միայն կրնայ պահել։ Ս. Մեսրոպին ազօտանքը ազօտանքն է ժամանակին, ինչպէս ոսկիին երեսին այդ ազօտանքը անմերժելի, որոշ ժամանակէ մը վերջ։

Դուն, մանուկներու մերկ ուղեղէն
Մինչեւ աստղերը ցոլքեր ցանող
Գիտակցութեան անգիտ փարոս . . .

(Ս. Մեսրոպ, *Ոխամանթօ*)

Այս ընդհանուր մէջբերումներուն բոլորին ալ հասարակաց՝ մտածումը պատկերի վերածելու իբրեւ ստեղծագործական արարք: *Առաւել*՝ *այդ* պատկերներուն իբրեւ ստեղծագործական նկարագիրը, իրենց նորութիւնը, ինքնատպութիւնը: *Առաւել*՝ *այդ* նորութեան հաստ մնալը՝ մեր զգայնութեան ու աւանդութեանց: *Առաւել*՝ *այդ* զգայնութիւններուն համայնական, գրեթէ ցեղային նկարագիրը: *Առաւել*՝ *այդ* ցեղային նկարագիրներուն մեզմէ աւելի, մեզմէ վեր արժէքներու մօտիկ մնալը: *Այս հաւաստումները բառ առ բառ ճիշդ են վերի կտորներուն համար: Ու կ'անցնիմ ուրիշ արագ վերլուծումի մը, այս անգամ Թուղթ առ Երեւանէն: Ունենանք*

Իմ հոգին հիմա, մրրիկների դէմ
Ճարճատող քնար,
Որին փաթթել է անցեալը դժխեմ
Որպէս հնչուն լար՝
Միլիոն զոհերի աղիքները պիրկ.
Դարն է մղկտում լարերի վրայ
Ու ողբն իր նետում դարերին գալիք, —
Հասել է ահա բոպէն գերագոյն,
Կեանքի և մահուան արարը վերջին,
Չկայ մեզ համար ուրիշ փրկութիւն
Քան մեռելների սեւաբախտ ուղին,
Որ ձգւում է տաք անապատներից,
Անցնում մեր սրտից,
Եւ հասնում ի քե՜զ, եւ հասնում ի քե՜զ,
Իմ լուսապայծառ, կարմիր հայրենիք . . .:

(Թուղթ առ Երեւան)

Վերածեցէք այս տասնըհինգ տողը իր պարզագոյն եզրերուն, դուք ունիք

ա) *հոգի մը (զոր կը նորոգէ մրրիկներու դէմ ճարճատող քնարին այնքան իրաւ պատկերը: Այդ քնարին լարերը կուտան միլիոններու աղիքները: Դար մը կը մղկտայ—կ'երգէ— այդ լարերուն վրայ):*

Բ) պահ մը. (դուք գիտէք թէ ինչ պահ է ասիկա)

Գ) փրկութեան ճամբայ մը. (որ մեռելներուն ճամբան է, անապատէն մինչեւ հայրենիք)

Դ) տեսիլքը այդ Հայրենիքին։

Ու կշռեցէք սա պարզուած տարրերը։

Այդ տարրերէն առաջինը Սփիւռքին երիտասարդ բանաստեղծն է, անառարկելի, ահաւոր իրաւութեամբ։ Այդ իրաւութիւնը կ'ապրինք ամէնքս։ Արուեստագէտ, գրագէտ բայց մանաւանդ բանաստեղծը զայն կ'ապրին առաւելեալ սաստկութեամբ։ Հոգին կը թանձրանայ այդ սաստկութեանը տակ անդայտանալու տեղ ու կ'ըլլայ բնարը: Ահա Նորոգումը, չեմ ըսեր նորութիւնը (շատեր իրենց հոգին նուագարանի են նմանցուցած), որ սովորական պատկերը քնարին կը ջանայ ազատագրել։ Այդ քնարը անիկա չի դներ կոյսին, աշուղին մատուռներուն, այլ մրրիկներուն, որ հոս դարձեալ պարկեշտ բառ մըն է, իր հռետորականութիւնը անդայտացուցած։ Ու ահա աւելին։ Ինչ որ փչեց Սփիւռքի զաւկըներուն հոգիին վրայ, իր ահաւորութեամբը բա՛ւ էր նահանջի մատնելու սա մեր խեղճուկ աշխարհին բոլոր մրրիկները միասին։ Ուրեմն պատկերը կ'ազատագրուի գրական նմանութեան մը խեղճուկ ճակատագրէն, ըլլալու համար խորհրդանշան մը միլիոնի մօտեցող տառապանքին։ Ու հակառակ իմ ծանր ատելութեան ընդդէմ ածականին — ճարճատող — կը պահեմ իմ հանդարտութիւնը, այդ որակականին ետեւէն զգալու համար լման Սփիւռքը, այս անգամ բիւրիցս աւելի հզօր ճարճատում, ուր կը հոգեվարի իմ ժողովուրդին ամէնէն յամառ, արի առաքինութիւնը, ինքնիրմէն երբեք յուսակորոյս չըլլալու դարաւոր սրբազան պատգամը։ Կա՞յ կարիք ըսելու որ մեր մտաւորականութիւնը կազմելու պարտք ունեցող մեր երիտասարդութիւնը — ան՝ որ ուսում առած է երկրորդական ու բարձրագոյն — կ'ամչնայ իր ժողովուրդէն, իր մէկ թեւին մէջ, իսկ միւսովը — ան՝ որ զուրկ է մնացած ուսումին չարիքէն բայց աս ու ան ատելութեանց սերմերը իր ներսը բոյնի դրած, կը սպառնայ «եղբօրը հունտը, հետքը ջնջելու աշխարհի երեսից» — ինքն իր մէջ պառակտըւած, իր գործունէութիւնը կը կրէ մեղքի մը պէս ու կ'ապրի պոռալով մեր արժէքներուն վերջալոյսը ու սպառ-

նալով գալիքներուն անունով, զիակներու արքայութեան մը ի խնդիր։ Կը ճարճատին մեր բարքերը, մեր հաւատքը, մեր իմաստութիւնը, մեր գրականութիւնը, մեր բոլոր սըրբութիւններն ու արժէքները։ Ի զուր, մեր երիտասարդութեան տաղանդը։ Մեր կիներուն, մայրերուն հերոսական զոհաբերումը։ Մեր ծերերուն արցունքը։ Մեր հոգին հիմա ճարճատուն քնար է, որ կանչուած է կտոր կտոր ըլլալու մրրիկներուն բռնութենէն։ Բայց բանաստեղծին թելադրանքները չեն գոհանար անմիջական շրջապատին տուածովը։ Անիկա գիտէ որ դարերը բանած են աղիքները միլիոններուն, շինելու համար լարը այդ քնարին։ Բացէք ամէն մէկ բառ, այդ մէկուկէս տողէն։ Դուք ունիք ձեր պատմութիւնը որ պիտի փռուի ձեր աչքերուն։ Հայոց պատմութեան ահաւոր, անպատում դարե՜րը։ Ու այդ պատմութեան բեմին մեր միլիոններուն անպատում զոհաբերումը։ Կը զգա՞ք թէ որքան խտութիւն կը ծանրաբեռնեն այդ բառի կտորուանքները։ Բանաստեղծութիւնը փայլակ է, կրակ, արիւն ու արցունք, մեր պատմութեան բոլոր դարերուն վրայ։ Ծառուկեան այդ հոգի-քնարին աղիքէ լարերուն վրայ երբ դարերը մղկտումի կը հանէ, հեռու է գրական փոխաբերութիւն, ստերջ թէեւ փայլուն նմանութիւն մը հետապնդելէ։ Անիկա այդ պատկերին վրայ չէ իսկ մտածած, այնքան այդ պատկերը պատրաստ էր անոր հոգետունին, ուսկէ դէպի հոգետունը իր պապերուն, ու ասոնց ճամբով՝ դէպի մեր անհունապէս դժբախտ նախնիքներուն հոգիի դաշտերը։ Հէյ ջա՜ն ընթերցող, կը հասկնա՞ս թէ ինչու կ'առնուիս տողերուն կրակէն, ցունցէն, քեզի փոխանցել փորձուած տագնապին կիրքէն։ Մեր պապերը այդ լարին վրայ լսեցին ինչ որ անապատներէն խնայուած տղեկը լսեց ու պահեց ու հիմա զայն հասունցուցած կը գեղու իր եղբայրներուն…։ Էջեր չեն բաւեր որպէսզի սպառի այս պատկերին ետին դիզուած գումարը ապրումներուն։ Ստիպուած կ'անցնիմ

Բ) եզրին, այսինքն կեանքի եւ մահուան վերջին արարին։ Այս այնքան հասարակցած, հեռաւորեալ պահը դարձեալ բախտը ունի գրականութիւն չըլլալու։ Թերթուածին մարմինին մէջ, Ծառուկեան քանի՜ անգամ գրած է ճակատագրական տագնապը, իր հոգիի սեղանին։ Կ'առնեմ այդ

տագնապը անկէ ու կը գնեմ ձեր բոլորին (իմս կը զեղջեմ, որովհետեւ այդ արարը արդէն մօտ է վարագոյրին, որով և չի պարզեր ողբերգականը միւսներուն, մանուկ, պատանի, երիտասարդ, այլ չափուհասակ — բոլորին համար ալ այնքան իրաւ, կերպարանքին տակ տարիներուն, սա օտարութեան մէջ փտելու սահմանուած իրենց խոշոր շնորհներուն ստոյգ գիտակցութեամբը)։ Ձեզմէ որո՞ւն համար այդ արարը չի զարգանար այն անողոք ճակատագրութեամբ, որով անիկա արդէն կը քալէ երիտասարդ բանաստեղծին հոգիին բեմէն։ Ըրէք մեր ճակատագիրը քիչ մը աւելի սեւ։ Ու այս տարուան մէջ, մեր հոգիին ներսը սանկ ուրուափայլ դողացող յոյսին մոմերն ալ մարին, ԳԵՐԻ ԼԵՌԱՆ ազատագրումը չողջունած։ Ալ ի՛նչ ուժ, որպէսզի պահէր կանգուն հսկայ կործանումը մեր դարաւոր հաւատքին։ Ամէն հայու հոգի այս սրբազան ողբերգութեան խորանը։ Ու պէտք չկայ դաշնակ չուն ըլլալու, կամ ուղղափառ կարմիր, ինքզինքը պոռալու, որպէսզի հարուածը զգանք աւելի խորունկ։ Մեզի ճիացա՞ծը,

գ) Սեւաբախտ ճամբա՛ն մեր միլիոններուն։ Ու անմիջապէս բառերուն ետեւէն ահաւոր գերեզմանները։ Կը գրեմ թիւերը ու կ՚անցնիմ։ 1895–1896։ 1909–1915։ Ո՞ր հայը այս թուականները կը կարդայ ու չի կործանիր իր հոգիին բոլոր սիւներուն գումարովը․ ո՞րը։ Մի փորձէք ինծի պատասխաններ ճարել, ճարճարել, պատասխանատուներ, քաւութեան նոխազներ բերել մեր վատութեան, ստորնութեան առեաններուն, որպէսզի ձեր իմաստութեան գիրքերովը խաղաղէք ձեր խղճմտանքին ամօթանքը։ Զունիմ ժամանակ, մանաւանդ սիրտ՝ այդ թուականներուն իրական գրիգը անգամ մըն ալ ձեզի պատկերելու։ Մեր դահիճը չի բացատրուիր. ըսել կ՚ուզեմ ոչ մէկ շահ, մեր գրական բոլոր հընարողութիւնը կրկէս նետելէ, որպէսզի այդ վայրագութիւնը դառնայ սեպհականութիւնը քաղաքակիրթ որակուած մարդոց գիտակցութեան։ Մէկ ու նոյն է աշխարհը։ Դէպքերը վեր կը քաշեն մեր հասողութենէն։ Ու մեր միամտութի՛ւնը հաւատալու մարդուն։ Ա՞յն առեն։ Համակերպո՞ւմ անխուսափելիին։ — Ոչ մէկ առեն։ Զըրին այդ համակերպումը մեր պապերը, իրենց եղանակներով։ Զունին իրենց զաւակ-

ները իրաւունքը այսօր, համակերպումը ընելու, ոչ մէկ նշանակով։ Կայ փրկութեան ճամբան։ Վերցուցէք այդ ճամբուն վրայէն ոստիկանական, փշոտացի, սուտ ու փուտ զննարանները որպէսզի մեր պապերուն զաւակները երթան

դ) Այդ լուսապայծառ, կարմիր Հայրենիքին որ, կը խորհիմ ձեր հոգիին կը մատուցուի, այս անգամ, առանց վերլուծման, զի կան այս անմիջական, անհեղ հաղորդումներն ալ, մեր տժգոյն ապրումներուն կարաւանը, մեզ լուսաւոր, մեզ չքեղ ընող, հասարակ բանուորէն հպարտ ըստեղծիչ մը հանդերձող։ Ուրեմն,

— դէպի լուսապայծառ հայրենիքը։

Առանց մեկնութեան։

Դու՛ք չէք իսկ կասկածիր թէ որքան զգայութիւններ, զգացումներ ես հարկադրուեցայ զոհելու, հիմնականին մէջ միալ կրնալու պարտքէ մը ղեկավարուած։ Տանըրինեց տող, այո։ Բայց որոնց կախարդական ստայնին տակ, ինչպէս մշուշի մը շղարշին ետին, մեր ամբողջ պատմութիւնը, մանրանկար, սրտառուչ, քամբախտ, բայց գեղեցիկ։ Ու մեր նորագոյն, անօրակելի ողջակէզը, քաղաքակիրթ աշխարհի աչքերուն առջեւ, անըմբռնելի վայրագութեամբ մը գործադրուած, ու այդ դերին համար դերակատարը վարձատրուած մեծ ժողովուրդի մը ստորոգելիներով։ Կ'ըմբռնէ՞ք կենաց եւ մահու տիլեմման, ո՛չ արքայորդիի մը ուղեղին ներքեւ, կասկածի մը սեւ սլաքներովը ճարտարապետուած, այլ միլիոններու ամենեն նուիրական իրաւունքին վրայ, երբ մայրը կը սպանեն որդիին փաթթուած, աղջիկը կ'առնեն կը տանին հայրը մորթելով....։ Է՛, մարդերու խղճմտանք է այս ամէնուամին անունը։ Ու Սփիւռքը պարտաւոր եղաւ այս ամէնը մարսելու։ Փրկութեան տապա՛նը, ըլլալու տեղ ԳԵՐԻ ԼԵՌԱՆ գագաթին։ Որուն նայեցան դարերը մեր տառապանքին։ Տանըրինեց։ Անշուշտ։

Ու կ'աւելցնեմ

— Սա կախարդական գործողութիւնը, այսինքն բառերը քակելով, իրենցմէ առնելու՝ իրենց խտութեան բոլոր խոկութիւնները, գործադրելի է Թուղթ ու Երեւանին բոլոր էջերուն համար ալ, հաւասար կարելիութեամբ։ Իմ ընտրութիւնը, կը վստահեցնեմ ձեզ, պատահական է բոլոր-

վին, ու դարձեալ կը վստահեցնեմ ձեզ որ ուրիշ բոլոր տասնըհինգ տողերու վրայ նոյնն է ձեզի սպասող ապրումին եղերական կամ դիւցազնական ճակատագիրը։ Փորձեցէք ու պիտի գտնէք որ իրաւ, իրաւ կ՚ըսէ ալեւոր գրագէտը։

Այն տե՞ն։

Այսինքն՝

— Ե՞րբ իրաւ է բանաստեղծութիւն մը եթէ չէ զայն երբ կը գտնենք նման ճակատագրի մը մէջ։

Ահա թէ ինչու պարագայական, որով և անվստահելի տարողութեամբ գրքոյկ մը ես ինքզինքս կը զգամ արտօնուած առաջնորդելու իրաւ բանաստեղծութեան չեմ գրեր փառքին, այլ՝ ճակատագրին։ Ըսի թէ որքան քիչ խնամած էր քերթողը իր արտայայտութեան միջոցը, տակէ արգիլուած ըլլալով ըսելիքին իսկ բնութենէն։ Ունիմ այս փաստէն դուրս, պաշտպանութիւնն ալ Անդրանիկ Ծառուկեան անունը կրող թէկուզ տկլոր, թէկուզ յիմար, թշուառական ալ երիտասարդի մը

ա) Խառնուածքին

որ մէկէ աւելի գործերու վրայ, Թուղթ առ Երեւանէն առաջ, ապացուցած է ինքզինքը, իբր անհերքելի, անմերժելի ստուգութիւն, այն անբացատրելի հոգիին միտքի վիճակը որ կը պատսպարէ արուեստին սպասաւորը կրակէ պատմուճանի մը մէջ, խեղճ ու պատառ, մեղքերու անօթ և անկումներու կառոյց մեր չէնքէն՝ խորհրդանիշ իրողութիւնը երեւան բերող, մեծ բառով մը՝ արձանացնող։ Խորհեցէք, սա հաւաստումին ետեւէն, մեր իրաւ բանաստեղծներուն ոչ թէ տաղանդին, արուեստին, թեքնիք շնորհներուն ու նուաճումներուն, այլ այդ ամէնը համաձուլող, ընդունող ու արձակող յատակին, խառնուածքին։ Ու պիտի գտնէք որ, այդ իրաւներուն նման, այս տղան ալ իր բառերը չի խուզարկեր բառարաններէն, իր տողերը չի ճարտարապետեր տաղաչափութեան օրէնքներով, այլ զանոնք կը տեսնէ կրակէ գիրերով գրուած իր հոգիին, հիները կ՚ըսէին՝ սրտին սրբազան քուրային որ բանաստեղծին կախարդական գործարանն է, բոլոր ապրումները սրբագրող, սրբազնացնող, շողարձակ իսկութեան, միւռոնի, չօշափելի յուզումի ձեւերով մեր ընկալչութեան մատուցանող։

բ) Ոճի զգայարանքի մը

Որ չըլլալով հանդերձ բացարձակ ու վճռական — Անդրանիկ Ծառուկեան ուղեղ ըսուած մեծկակ գեղձէն աւելի ջիղ անուանուած բարակ թելերու ցանցով մը կը մտածէ, ու մենք գիտենք որ ոչ միայն մարդուն պատմութեան ընդարձակ շրջաններուն, այլեւ մեր օրերուն, ընդդէմ ուղեղին բոլոր հաւաստումներուն, փաստերուն, իմաստասէրներուն փառքին՝ արիւնը չէ ենթարկուած տրամաբանութեան — որքան են ատիկա իր մօտ՝ կիրքը, զգացումը, գիրքերուն տարազով գրող մը ազատագրող, պարտադրող սկզբնական շնորհը, տաղանդը, է սակայն բաւարար, այդ տղուն արտայայտութիւնը ջերմացնելու, զայն, իր թերութեանց հակառակ, պաշտպանելու, ուշադրաւ, իրաւ ընծայելու։ Ի՞նչ մեղքեր մենք ներած ենք Եղիային, պարզ անոր հարազատ խառնուածքէն մղուելով գիջումի։

գ) Ներքին հաւատաւորութեան մը, իրաւութեան մը,

որ անորակելի մասն է մեր անձնաւորութեան, մեր մարմինը մեր սեպհականութիւնը իբրեւ կնքաւորող այն տարտամ ոստայնը գիծերուն, այն ծփանքը գոյներուն, այն դրութիւնը ձայնի, շարժումի, այն հեղումը մեր աչքերուն որոնք կը գումարեն մեր անձնականութեան ցրիւ մասերը ու կը յօրինեն մեր արտաքին իրականութիւնը։ Հոգի՞ն։ Անշուշտ։ Որ դարձեալ անորակելի բրբռումն է — որքան մօտ է այս բառը մեր օրերու ծանրագոյն գիտութեան, քիմիային տարազներուն —, կիրքին ատրաշէկ թաւալը, փաղաղիչ, անդիմադրելի հուրքի մը, մեզմէ դուրս, ու դուրսէն մեզի թափանցումները որոնք այդ սրբազան բարեխառնութեան մէջ կը հրեղինեն, չարականին բառովը՝ կը հրագինեն մեր բացատրութիւնները որպէսզի ասոնք համադրեն շրջաններ, (տարիքը քիչ դեր ունի սա գործողութեան ճակատագրին վրայ։ Դուրեան մը պիտի ընէ այդ համադրումը քսանին, Ռէմպօ մը՝ տասնըհինգին) մտայնութիւններ, ծանր խտութիւնները ցաւին ու արցունքին, երազին ու յոյսին, անոնց հաղորդելով ջերմութեան բաւարար մթերք մը, ժամանակները զանցող, ծծեն բիւրերու ներծոր հոսումները, միշտ մեր աշխարհէն — որ մեր տիեզերքն է, մեզմէ, դուրսէն, պատմութենէն ու ապառնիէն ճարտարապետուած, — ու

այդ սրբազան հեղանուտով, խտանիւթով (essence) կենագործեալ, հարուստ, արփաւոր, մշտանորոգ ու մշտածին, դիմանան զիրենք յօդաւորող բերաններուն, մատներուն փոխւացումէն վերջ, ժամանակին, ժամանակներուն, պահպանելով իրենց հաղորդուած կրակները երկար երկար, չըսելու համար դարեր ու դարեր, ու վկայեն ապագաներուն։

դ) ճեռաճայեաց, լայնածիր ճառագայթման, ըսել կ'ուզեմ՝ ասիկա արտօնող միշտ անսրակելի գործարանին

զոր իրաւ մարդերը — մարդը իրաւ է ոչ միայն առաքինութեանց տախտակներովը, այլեւ չափերովը իր կիրքերուն դրութեանց՝ լայնքովը, երբեմն իր իմացականութեան, ճընշումովը հզօր իր ախորժակներուն փառքէ, երազէ, գործօնութենէ, կենալու համար քանի մը յատկանշական իրաւութեանց պարունակին — կը ստեղծեն իրենց ներսը, (հոգին ալ ենթակայ է բնախօսութեան) ծանր տաղնապներու, գուպարներու գինով, բջիջներու խեղճ ու պատառ հաւաքոյթէն ծիւրախտաւոր ուղեղին երեւան բերելով այնքան անկարելի հիւսիսայգներ — խորհեցէք մեր եղերաբախտ քերթողներու ճառագայթման, իրենց տաղարաններէն — կործանած մարմիններէ յօրինելով ընդարձակ կայսրութիւնները իմաստին, իրենք զիրենք բաշխելու համար բիւրերուն, իրենց անձնականութիւնները շոգեւոր արձակելով իրենցմէ հեռու, լայն կուսութիւնները մինչեւ, ասոնցմէ ներս բռնկումի հանելու, հանդչած պարը դարաւոր ուժերուն որոնք այսպէս գրգիռներու տակ ընդոստ, կ'ուռենան մարդոց կուրծքերուն տակ, կը լարեն դէպի անկարելի գրոհներ, ու գեղացի վարժապետէ մը — Ռաֆֆի — կը կերպադրեն Մարգարէն, և կամ խեղճ ու պատառ խումբերէն՝ կարդացողը, կարդացողները — դրէք բոլոր զանազանութիւնները ատեճանացոյցին վրայ — դառնալու համար նոյն կախարդական ճառագայթման մէջ ճարտարապետները ինչպէս զոհերը, քաւութեան նոխազները իրենց պատմութեան։

Ձի գիրք մը, երբեմն աւելի կ'արժէ քան ճակատամարտ մը:

* * *

Գիրքերը սովոր են կարճ սկսուած բայց երկար բռնուած — ազատ էք վերջին երկու բառերը յօդակապով մը (ա) իրար բերելու — իրենց պարունակութիւնը երբեմն կլորցնելու,

իրենց բառովը՝ եզրակացնելու։

Մօտիկ զգացումով մըն է որ կը գոցեմ սա վկայութիւնը։

Թուղթ առ Երեւանը Սփիւռքի հոգեբանութեան վրայ ոչ միայն սուր, իրաւ, դաժան ինչպէս սրտայոյզ վկայութիւն մըն է, այլեւ այդ Սփիւռքին քնարական ճիգին մէջ կարեւոր, իրաւ, ապերասան, տարածուն յաջողուածք մը։ Կուտամ գործերու անունները։ Զօրավարը, Արեւագալ, Տուներու Երգը, Արեւ-Անձրեւ, Մակընթացութիւն, Խօսակման Գիշերներ, Երգեր Ուրացման — Սփիւռքին հոգեղէն կերպարանքներէն աւելի կամ նուազ պայծառ կամ աղօտ հայելիներ։ Ու անոր իրագործումներէն ամէնէն յատկանշականները։ Ինչո՞վ կը զատուի այս խումբէն Թուղթ առ Երեւանը։ Ապահովաբար այս առանձնացումին գլխաւոր ազդակը տաղանդին որակը չէ։ Այդ տաղանդը հաւասար կամ մերձաւոր չափով մը դժուար չէ հաստատել յիշուած գիրքերուն երիտասարդ հեղինակներուն մօտ, նոյնիսկ գրականին վրայ (որ կը նշանակէ ստանաւոր ճարտարապետելու թէքնիք, գիտութիւն, փորձառութիւն, գէշ բառով մը՝ ճաշակ) որոշ գերազանցութեամբ։ Մ. Իշխանին հանդարտ, մելամաղձոտ, կարօտալից հոգին, Թօփալեանի հերձուած, յուսակորոյս, մթին ու պղտոր զգայնութեան փերթերը, Եղիվարդի կառուցանող, նորոգող, վերստեղծող երեւակայութիւնն ու իմաստութիւնը, Վահէ-Վահեանի լեզուական քաղցրութիւնը, Սարաֆեանի բիրտ, մերկ, անասնական իրապաշտութիւնը ուր երազները կը սառին բայց չեն կրնար մեռնիլ, Գըլըճեանի բոլորովին անդաշն, նոյնիսկ խուժ, բայց արու կըսկիծը, եթէ ուզէինք այդ տողոց գործերը խտացնել քանի մը թանձր տարազներու տակ, տաղանդէն դուրս իրագործումներ են։ Բայց այդ տողոց գործերը չունեցան այն անդրադարձումները զորս Թուղթ առ Երեւանը արթնցուց, քիչ մը ամէն խաւերէ ներս։ Ուրկէ՞ սա բացառիկ ճակատագիրը։

— Իմ համեստ կարծիքով՝

այդ ճակատագիրը կուգայ խառնուածքին տենդէն, կիրքին թանձր մթերքէն, վատնուած ապրումներուն (հիները կ'ըսէին ծախուած) համատարած նկարագիրէն։ Այս ճշդումներէն առաջին երկուքը՝ խառնուածք ու կիրք, բաւակա՞ն որպէսզի գիրք մը անձնանայ։ Կ'ենթադրեմ։

Բայց Թուղթ առ Երեւանը ընդհանրացում մըն է, անձնացումէն վեր ու անդին։

Ան առե՞ն։ Այսինքն՝ նիւթին բարի՞քը։

— Բայց հոն է նիւթը, լքուած, փոշիանալու վրայ, սպասելո՛վ տղոց որոնք մօտենային գործով, առնէին անկէ մաս մը բան իրենց մտքին արգանդին — բացատրութիւնը չարականէն կուգայ — ու ծնէին վերստին։ Ալ կը լռեմ զայն անարգելու հոգեվիճակէն։ Կը հասկցուի՞մ։

Ուրի՞շ։ Այսինքն մեղքե՞րը Թուղթ առ Երեւանին։

Անշո՛ւշտ ու նոյն անկեղծութեամբ

— Հռետորութիւն, պարագայականութիւն, սանդիմանթալիզմին հետ չփոթուելու չափ յորդ յուզում։ Բայց կ'աւելցնեմ անմիջապէս որ

— այս մեղքերը այսօր է որ կը ստանան ծանրակշիռ հանգամանք մը։ Անոնք Ս. Մեսրոպին, Ցեղին Սիրտին, Տաղքին մէջ հաստատելի ստուերներ են։ Թուղթ առ Երեւանը, հաղորդ է այդ գիրքերուն մեղքին որքան արժանիքներուն։

Հիմա որ ըսուած է հիմնականը, կը մնայ պահել սա յայտարարութիւնները իրենց արդար, համեստ, իրաւ իմաստին մէջ։

Անդրանիկ Ծառուկեան ոչ Սիամանթօ մըն է, ոչ Վարուժան մը և ոչ ալ Պ. Դուրեան մը։ Ու պէտք ալ չունի ատոնք կամ ատոնց շուքը ըլլալու։ Անիկա, նորերէն տղան է որուն ներսը գրական նանրանքը գրեթէ չէ գործած։ Անիկա գրած է իր գիրքը, առանց կնքահայրութեան, առանց մունետիկի, առանց քաջալերի։ Ուղիղ, արագ, մինակ, յանդուգն։ Այսպէս կ'ըլլա՞ն արդեօք անոնք որոնք գրական համբաւ մը կը հալածեն տարիներով, դարերու քառորդներով ու կը գրեն միայն ու միա՛յն այդ համբաւին, աղմուկին ի հաշիւ...։

Չեմ երկարեր։

Անդրանիկ Ծառուկեան Սփիւռքի տղայ մըն է

որ

բախտաւոր օր մը առաւ այդ Սփիւռքէն շերտ մը բան — դուք գրէք Վարուժանի ափ մը կարմիր հողը — Նետեց զայն իր սրտի քուրային ու անկէ հանեց արիւնոտ, կենա-

գործեալ իր վկայութիւնը, Թուղթ առ Երեւանը, որ ահա, իր այս ճակատագրովը, այսինքն սիրտէ եկած ըլլալու ճակատագրովը կը զատուի գրական — այսինքն ուղեղէն եկած — դիւաններէն մեր Սփիւռքին։ Ասիկա արժանի՞ք։ Չեմ կարծեր։ Բայց մօտ է ժամանակը երբ այդ սիրտէ փրթած ըլլալու ճակատագիրը պիտի փոխակերպեն դատապարտութեան կնիքի մը։ Ատոր համար է ահա իմ վկայութիւնը։

Գրական արժանիքը չեմ ենթարկեր նուազման կամ արհամարանքի (տեսանք ատիկա Սփիւռքին իմաստուններուն բերնովն ալ դիւցազներգուա՞ծ)։ Կ'ըսեմ միայն որ երբեմն անիկա անհրաժեշտ չէ, գործի մը բախտը վճռելու համար։ Ձեզի տուած եմ անուններ գործերու, որոնք այդ արժանիքէն հիմնովին զերծ, անժառանգ ծնան բայց կազմեցին ամէնէն բարձր բիրաժները տպագրութեան պատմութեան։ Յետոյ խորհեցէք Պ. Դուրեանին ու շրջանի բանաստեղծական ախորժանքներուն։ 1871ին, եթէ մեր օրերու զրահանքով գըրական քննադատ մը ունենար գոյութիւն, ապահովաբար այդ երանելի մարդը պիտի տարածուէր հանգամանօրէն վերլուծելու Դուրեանի տաղարանին ինքնատպութիւնը, խորութիւնը, իրաւութիւնը, գեղեցկութիւնը ու պիտի մոռնար խօսիլ լեզուէն, ոճէն, տաղաչափական անոր նուազումներէն։ Ու պիտի չըլլար խորհած այդ տաղարանի հեղինակին գրական արժէքներուն:

Ասկէ՝ դէպի լուրջ, պատասխանատուութեան հրաւիրող միւս յայտարարութիւնը.

— Անդրանիկ Ծառուկեանը արտօնուա՞ծ ենք ողջունել իբր իր սերունդին անդրանիկ ու իրաւ բանաստեղծը, ինչպէս եղան այդ իրաւութեամբ ողջունուած Պ. Դուրեանը, Դանիէլ Վարուժանը, Մ. Մեծարենցը, Մատթէոս Զարիֆեանը։ Մեծ սա անուններուն արժանիքները մոռցէք պահ մը, կենալու համար մտածկոտ, անոնց վարկերուն յանկարծակի հաստատումին։ Ծառուկեանի հատորիկը դիմաւորուեցաւ քաղաքական իմաստութեան ասպետներու կողմէ, որոշ վերապահութեամբ։ Ու չհանդիպեցաւ արագ յիշատակութիւններէ դուրս իրաւ կշռի մը, այդ հատորիկին տեղը ճշդող։ Կարդացին, սիրեցին, նոյնիսկ յուզուեցան, բայց չունեցան չեմ ըսեր անկեղծութիւն, պարկեշտութիւն, այլ արիու-

թիւն այդ զգացումները բարձրացնելու դատումի։ Իր սերունդէն ուրիշ մը, արձակին վրայ արթնցուց հաւասար կիրք, հետաքրքրութիւն, խանդավառութիւն։ Մարդիկ մինչեւ այսօր կը զբաղին Նահանջը առանց Երգին ծանր փաստովը։ Իր լոյս տեսած օրերուն ես չվարանեցայ այդ գիրքին մէջ տեսնելու իր սերունդին անդրանիկ կատարեալ վէպը, հակառակ անոր որ անոր հեղինակը հոգեկան գընչուութեան տխուր շնորհներու սպառում մը կը փառաւորէր իր երէցները անարգելու մէջ սրամտութիւնն ու ոճը գրականութեան բարձրացնելով, ու գրելը ուրիշները ծաղրելու փոքրոգութեան։

Կը դնեմ հարցականը, կրկին սա տողերուն վրայ։

Անոնք որ ժամանակին իմաստը պիտի ուզէին արժեւորել ու իրենց զգացումները ներքին զսպումի մը ենթարկել, կրնան սպասել։ Ուրիշներ, որոնք ինքնեկ ապրումներու փաստերը չեն ենթարկեր ներքին կասկածի, կրնան աճապարել։ Թուղթ առ Երեւանը կարդացի գրական վաւերագիր մը իբրեւ։ Իմ վկայութիւնը ծնունդ է ուրեմն գրական զգայարանքի մը։

Ու ըստ այդ վկայութեան

— Թուղթ առ Երեւանը իր սերունդին անդրանիկ յաջողուածքն է քնարական կալուածին վրայ։ Համահաւասար Նահանջը առանց Երգին վիպականին վրայ։ Ասիկա անշուշտ չի նշանակեր ուրանալ Սփիւռքին միւս տաղարանները, ինչպէս Նահանջը առանց Երգին չէր փոշիացներ արեւմտահայ վէպը։ Մեր մէջն է որ յաջողութիւնները կը փոխակերպուին մեծութեան, ամբարտաւանութեան փաստերու, երբ այնքան բնական պիտի ըլլար զանոնք արժեւորել իրենք իրենց մէջ։

Գիտեմ որ հաւատը պիտի փրթի սա տողերուն ետեւէն։ Կը կենամ խաղաղ, քաղցր սպասումով, մինչեւ որ մեղմանայ յուզումը ու Սփիւռքի քերթողները դառնան իրենց խորագոյն անկեղծութեան ձայներուն։ Կը սպասեմ որ ինծի տրուին պատեհութիւններ ուրիշ անուններ ալ սա իրաւութեամբ դիմաւորելու։ Ամբարտաւան, կործանող, անտաղանդ կամ հանճարեղ դատող Օշականը, իր ախտղոններէն չնեղուելու չափ իմաստուն է եղած, մօտ կէս դար տեւող փորձառութեամբ մը գիրքերու բախտերէն։

Հիմա որ ունիք անոր

— վկայութիւնը

լաւ կ'ընէք, քերթողներ, երբեմն ձեզմէ վեր ըլլալով։ Ես տուի օրինակը։ Այս պարկեշտութիւնը ոչ ոքի պիտի վնասէր։ Ու անկէ շահողը պիտի ըլլար միշտ ու միշտ

— Հայ Գրականութիւնը

որուն բոլորանուէր սպասարկուներէն մէկը, իր չունեցած ժամանակը, վտանգի գինով, չէ վարանած սա էջերուն յատկացնելու։

Սփիւռքը կրնայ մտածել իր ժողովուրդին, նման գիրքերու ճամբով։

(ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ, 4—15 Նոյեմբեր. 1945)

Ա. ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԵՐԵՒԱՆ

(Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ)

1946

ՀԱԼԷՊ

Արուեստագէտը նորի երգիչն ու
մարգարէն չէ միայն, այլ նաեւ հի-
նի ժառանգորդը. ան միշտ աւան-
դութենէն առաջ կը բերէ նորը:

ԹՈՄԱՍ ՄԱՆ

ՄԵՆՔ ՉԵՆՔ ՄՈՌԱՑԵԼ

Մա՜յր որդեկորոյս ,
Որդի՛ք որբացած՝
Ուրուականների՜ն
Այդ սովահալած —
Երկրում մեր աւեր
Այն ո՞վ էր դաւել ,
Մենք չե՛նք մոռացել ․

Ո՞վ էր վաճառել
Գիշատիչ գայլին
Ժողովո՛ւրդը մեր
Ու գամել ժայռին,
Արնաքամ ու մերկ
Թէ մանուկ , թէ ծեր —
Մենք չե՛նք մոռացել:

Դո՛ւք դաշնակ ցեղեր ,
Դուք հայ գեղջուկին
Ստիպել էք չոքել
Եւ իր սիրտն ի վեր
Պարպել մաուզեր —
Այդ չենք մոռացել:

Դո՛ւք էիք արիւն
Ու հուր տարածել,
Որ արիւնարբու
Սեւ մոլո՛խը ձեր
Իր մեծ աւարից
Ձեզ պատառ գցեր —
Մենք չե՛նք մոռացել:

Որ կը դառնայիք
Ֆաշիզմի ռազմի
Ա՞րիւնածարաւ
Շներն անազնիւ,
Արնոտ բորենու
Թաթը կը լիզէք,
Մենք չե՛նք մոռացել:

Մենք չե՛նք մոռացել,
Որ պիտի ջնջենք
Երկրից առյաւէտ՝
Սեւ ֆաշիզմի հետ՝
Նաեւ հե՛տքն իսկ ձեր —
Ո՛չ,
Չենք մոռացել:

ԳԷՈՐԳ ԱԲՈՎ

(Կարմիր Մարտիկի Գրադարան, Թիւ 7. ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ, Երեւան, 1944)

Այս ուշ գիշերին,
Աշնան տխրակոծ հողմերի միջով
Ու բարակ մաղուող անձրեւների տակ,
Գնում է ահա,
Մի քայլամոլոր ու հիւանդ տղայ.
Անցնում է խոնաւ ու թաց մայթերից
Գլխահակ, տրտում,
Եւ նրա սրտի մռայլ խորքերում
Ծփող որպէս մուրճ՝ ծանր մի թախիծ...

Գնում է խոնաւ ու ցուրտ մայթերով
Անընկեր, մենակ,

Ձեռները անփոյթ գրպանների մէջ,
Ասես իր յոգնած ուսերի վրայ
Անտեսանելի մի ինչ որ կապար.
Մի չար աստուծոյ ինչ որ մութ անէծք,
Ոխակալ բախտի
Ճակատագրային հսկայ մի բռունցք...

Նրա աչքերի փոթորկած ծովում,
Որպէս թեւաբախ ու մեռնող թռչուն՝
Մի անհաս կարօտ.—
Հեռաւոր գարնան նետուած պաղատանք,
Կապոյտ լեռների ու ջերմ արեւի
Որպէս յաճախանք՝
Անհա՜ս մի կարօտ հայրենի երկրի։

Երազում է նա իր երկրի մասին
Ինչպէս կարօտած մայրը իր զաւկին,
Ինչպէս պապակած հողը անձրեւին,
Ինչպէս սրսփող հիւանդն արեւին,
Ինչպէս ոգեվար կռունկը կեանքին՝
Երազում է նա իր երկրի մասին։

Օ՜ հիմա այնտեղ շէն երդիքներ կան,
Ու զուարթաձայն երգեր ու ծիծաղ,
Հողից դուրս պայթած սերմերի նման
Նոր սերունդների կեանքը կայ չքնաղ.
Ու մանուկներ կան հազար ու հազար,

Երազ աչքերով անթիւ մանուկներ՝
Ապագայի դէմ ժպտուն ու պայծառ։

Հեռաւոր երկրի կարօտը սրտին
Ու լուսապայծառ երազն աչքերում,
Աշնան դալկացող ստուերների հետ
Ու բարակ մաղուող անձրեւների տակ,
Ինքն էլ երերուն, մի տարտամ ստուեր՝
Ո՞վ է նա — մոլա՛ր ու անտէր տղայ,
Ի՞նչ է նա — սուզուած նաւի մի խլեակ,
Ո՞ւր է նա — օտար ու խորթ մի աշխարհ,
Ի՞նչ ունի — ոչ հայր, ոչ տուն, ոչ զաւակ,
Ոչ մի կտոր հող անծայր աշխարհից
Ու ոչ մի երդիք այս երկնքի տակ.—
Անվերջ մաքառող պայքարում հացի,
Չունի նա ոչինչ՝ վշտերից բացի...

Այսպէս հողմավար ափունքից ափունք
Քշուող բիւրաւոր խլեակներից մին՝
Այդ ես եմ ահա,
Որ գնում եմ թաց ու մութ մայթերով,
Եւ ատամներիս տակ սիրտս սեղմած՝
Մտածում եմ քո մութ երգի մասին,
Օ՛ Գէորգ Արով...

Հայրենի երկրից դու ինձ ես յիշել,
Ինձ գիր ես գրել բառերով հատու,
Ու բառերի մէջ դրել ես կրակ,
Ու կրակի հետ թոյն ու մոլեխինդ՝

Եւ ասում ես ինձ.
— Քեզ չեմ մոռացել,
Դու ուզում էիր սարքել պատարագ
Եւ զոհասեղան վասն հայրենեաց,
Դու ուզում էիր
Նուիրել նրան արիւնդ կարմիր,
Դէհ, եղիր պատրա՛ստ.
Հայրենիքն էլ քեզ տալիս է ահա
Թոյն ու մոլեխինդ.
Քեզ չի մոռացել, նա քեզ չի մոռնայ,
Ու կը հալածի քեզ անհաշտ ոխով՝
Մինչեւ մեր պայծառ արեւի ներքոյ
Անհետ չքանայ յիշատակը քո...

Ես չեմ ասում քեզ, անէծք չեմ տալիս,
Իր խենդ արիւնի կարկաչուն երգով
Հայրենակարօտ ու խոցուած հոգիս
Չունի քեզ հանդէպ, օ՛ Գէորգ Աբով,
Ոչ քէն, ոչ բողոք,
Այլ բութ մի կսկիծ, անանուն մի ցաւ,
Եւ որպէս կարիճ խայթող մի մորմոք...

Եւ ինքս ինձ հետ դեռ միտք եմ անում,
Թէ ո՞նց է եղել,— եղե՞լ է արդեօք —
Որ հրդեհներում կիզուած ֆիդային,
Չարիքի հանդէպ այնչափ անողոք,
Տկարների դէմ անչափ կաթոգին
Մեր ջա՜ն ֆիդային,

Իր եղբայրների հանդէպ հարազատ
Լինի այնպէս չար եւ անմարդկային,
Լինի այնպէս վա՛տ...

Այդ ե՞րբ է եղել
Որ հայ գեղջուկին ստիպել են չոքել
Եւ իր սիրտն ի վեր
Պարպել մաուզեր։
Ե՞րբ է պատահել արարքն այդ դժխեմ,
Հայը հայ մարդին ե՞րբ է կոտորել,
Հայն հայի արեան ե՞րբ է ծարաւել.
Զառանցա՞նք է սա թէ մի սեւ կատակ,
Եւ կամ Պատմութեան յատակից պղտոր,
Գորշ ու լպրծուն դիրտը խառնելով
Դուրս հանուած մթին լէգէնտի կտոր...

Հայը հայ մարդին ե՞րբ է կոտորել
Օ՛ Գէորգ Աբով.—

Թէ մութ օրերին,
Փոթորկոտ ու սեւ, այն սեւ օրերին,
Բարելական խուլ խառնակոյտի մէջ
Մեկնել է անմիտ, մի յիմար գնդակ
Եւ անմտօրէն խփել մի հայի,—
Թէ մի գազազած, անօթի հայդուկ
Դարձել է քաղցից խելառ աւազակ

Եւ անասնական սուր մոլուցքի մէջ
Հրացան պարպել հարազատի դէմ,
Կողոպտել նրա պատառը վերջին,
Յետոյ կուլ գացել անողոք սովին
Ինքն էլ իր հերթին,—
Թ·է փրփրակուտակ ալիքների մէջ
Յեղափոխութեան կատաղած ծովի
Ու պայքարի մէջ կեանքի ու մահի
Մի եղբայրասպան կռիւ է եղել
Յաւէտ ողբալի,—
Ինչո՞ւ որոնել, որպէս նեխած լէշ,
Տասնամեակների ներքեւ պատանքուած
Կռւին այդ տխուր ե՛ւ անմիտ ե՛ւ գէշ,
Ու նետել որպէս մարտի հրաւէր,
Օտարութեան մէջ, հայրենի երկրի
Կարօտով մեռնող հարազատներին...

Եղել է հնում թէ բիրտ ու հարբած
Ինչ որ մավզէրիստ,
Չի՞ եղել միթէ եւ մի խեւ Սւխս,
Որ մեծ Լէնինի պատգամին անտես՝
Երեւանեան մութ բանտի նկուղում
Կացինահարման սարքել է հանդէս...
Դո՞ւրս ժայթքել նորից հին ոխը ժահրոտ,
Եւ որպէս արջասպ
Միմեանց երեսին արձակել ամօ՞թ...
Յիշե՞լ ոնց մեռաւ մարտիկն Համազասպ,

Յիշե՞լ, յիշե՞լ դեռ... ինչո՛ւ, երբ արդէն
Ծանր պատմութեան գլանը հարթիչ
Թողել է անդարձ ամէն ոխ ու քէն...

Եւ ինչո՞ւ քամուն չյանձնել նորից
Ինչ բերել էր մեզ սեւաբախտ քամին,
Ու եղբայրների միջեւ սրտակից
Ցանել պայքարի որոմներ մթին.
Ինչո՞ւ չպոկել մեր կանաչ արտից
Բոյսերն այդ զազիր որպէս մոլեխոտ
Եւ անգէտ մնալ, թէ կռիւն այդ հին
Մեր դաժան բախտի խաղն էր արիւնոտ,
Եւ ճակատագրի քրքիչը վերջին,
Նետուած ուժաքամ մեր ժողովուրդի
Անծայր սուգերից դեռ թաց աչքերին...

Գուցէ եւ մի խենդ եւ գինով աստուած
Կամեցել է դեռ, որ լինի գրուած՝
Թէ մի ողջ երկիր յանձնել են սրին,
Մի ողջ ժողովուրդ ղրկել անապատ,
Ջարդել անխնայ ե՛ւ մանուկ ե՛ւ ծեր,
Լլկել անպատիժ կոյս թէ նորահարս,
Պղծել աներկիւղ ե՛ւ խաչ ե՛ւ խորան,
Ու կէսը նրա — Միլիո՛ն մի կեանք —
Նետել են մահուան,
Որ կէսը ապա ծաղկի ու չէննայ,
Բայց իր նորաստեղծ երկիրը թրջի

Էլ՛ մի անգամ հայի արիւնով
Եւ հայի ձեռքով...

Կարող են մարդիկ խախտել լեռներին
Ու բազկի ուժով սանձել գետերին.—
Բայց ո՞վ է կարող
Ժամանակների վճիռը եղծել,
Եւ դիւցազնութեան կապոյտ երկնքում
Շողացող աստղին վարագոյր քաշել...

Դաշնակ շների՜ն...
Բայց ո՞վ են նրանք, շներն այն բոլոր,
Որոնց սրբազան յիշատակն ի վեր,
Մի քերթող Աբով — բառերի որսորդ —
Եկել իր թղթէ կապարճն է պարպել...

Ո՞ւր են նրանք, մարտիկներն այն սուրբ,
Հողի կարօտով հող դարձած մարդիկ,
Որ սիրտը իրենց որպէս պայթող ռումբ,
Եւ կեանքը իրենց որպէս խօլ մրրիկ
Զարկել են Հայոց դաժան լեռներին,
Եւ թշնամու դէմ լեռնացած քէնով
Քայլել են կեանքից ու հասել մահին...

Ո՞ւր են նրանք, հերոսներն այն վեհ,
Մեր ազատութեան վաղ այգաբացին
Հէքեաթից յառնող վիշապների պէս
Ու հէքեաթ դարձած ոգիներն ահեղ.
Նրանք՝ որ խաւար ժամանակներում
Շրջել են վառուող խարոյկների տեղ,
Որպէսզի մթին հայ խրճիթներում
Դարերով մարած յոյսը պլպլայ,
Եւ արդարութեան ծիրանի գօտին
Նորից կամարուի հայ երկրի վրայ,
Որպէսզի խրուի գութանը անշեղ
Մեր սեւ հողերի չարչարուած կողին,
Եւ ակօսներում, տաք քրտինքի տեղ
Մաճկալի ճակտից չթորայ արիւն,
Որպէսզի արդար հացի սեղանին
Աղօթքի փոխան չլինի անէծք,
Եւ արարչութեան լուսինը դեղին
Մեր մանուկների հեւքոտ երազում
Երկնքից կախուած չթուայ լայն վէրք...

Շնե՞ր են նրանք... Եւ չո՞ւն էր արդեօք
Եարի փոխարէն ցուրտ զէնքը գրկած
Խրոխտ Ֆիտային — մարմնացած բողոք,
Ու համակ կսկիծ, ցասում ու վրէժ,
Որ անհաւասար մարտի էր ելել
Ընդդէմ արիւնռուշտ Սուլթանի խենէշ,
Եւ ընդդէմ Ցարի, ընդդէմ Խաների
Ու բոլո՛ր, բոլո՜ր բռնակալների...

Շնե՞ր են նրանք... Եւ չո՞ւն էր միթէ
Մղձաւանջներում մղձաւանջ դարձած
Սասնոյ վիհերի ոգին երկաթէ...
Եւ չո՞ւն էր միթէ
Հրայրը Թախծոտ—գաղափարի՛ սիւն,
Եւ չո՞ւն էր արդեօք որպէս աշտանակ
Ռումբից հրկիզուած հէգ Բաբկէն Սիւնին,
Թէ՝ ազատութեան բագինի առաջ
Ընկած նահատակ...

Օ՜ չո՞ւն էր, չո՞ւն էր
Գէորգը առիւծ, Սերոբը պարթեւ,
Մակար ծերունին՝ չնչող մագաղա՛թ
Օ՜ չուն էր Մուրատն իր ձիու վերեւ,
Ռոստոմը խոժոռ՝ կաղնի՛ հաստարմատ,
Եւ Քրիստափորն՝ արդար ուժանակ,
Շո՞ւն էր Զաւարեանն՝ անբի՜ծ ինչպէս լոյս,
Թէ մեր աշխարհում մարդացած Յիսուս...

Ու լեգէնտական թափօրը հսկայ
Համեստ, անանուն մեր հայդուկների,
Արեան ու վշտի ծովերից անցած,
Լեռների լանջին եւ մութ ձորերում
Անթաղ մնացած մեռելներն ամէն,
Կախաղանների մռայլ կատարին
Եւ արհաւիրքի խուլ զնտաններում
Զոհերն անհամար,
Ու նահատակներն այն լուսապսակ
Հայոց պատմութեան անդունդներն ի վար,
Բոլորը նրանց շների փոհմա՞կ...

Ու դեռ Դպրութեան այգեստաններից
Փոխան երազի՝ դժո՛խք շալակած,
Փոխան տաւիղի՝ շեփորով պղինձ
Արի՛ւն, արհաւի՛րք, կոտորա՛ծ երգող
Քերթողները վէս,—
Փոթորկամռունչ, խօլ Սիամանթօն,
Եւ քաղցրաթախիծ Վարուժանը հեզ,
Վաստակը նրանց շների թողօ՞ն...
Մարգարէաշունչ երգերը նրանց
Շների կաղկա՞նձ...

Օ՛ հիմա, հիմա,
Կարող է նրանց ոգին անհանգիստ
Յանկարծ ծառանալ երկնքի դիմաց
Որպէս վիրաւոր գամբռը մի հսկայ,

Բանալ աստղերին իր սիրտը մռայլ,
Ու ցաւից կանգնել զոյգ ոտի վրայ
Եւ անվերջ ոռնալ...

Օ՛ հիմա, հիմա,
Եղեռնի կարմիր անապատներից
Կարող է անթարթ ու չոր մի կմախք
Շարժուել դէպի վեր, աստղերի ճամբով,
Հասնել երկնքին,
Եւ ստեղների վրայ Յարդգողի
Մի անհեղիմաստ համերգ փոթորկել...

Օ՛ հիմա, հիմա,
Կարող է երկրի սիրտը պատառուել,
Լինել տեղաշարժ,
Եւ ընդերքներից Հայոց Աշխարհի,
Որպէս յայտնութեան քստմնող միրաժ,
Դուրս խուժել յանկարծ
Դաշնակցների մի անհուն բանակ...

Օ՛ հիմա, հիմա,
Կարող է նոյնիսկ,
Որ դաշունահար ու մերկ մի մարմին
Անսանձ հողմերի շեփորը գողնայ,
Եւ քար մարդկութեան քարեղէն խղճին,
Անէծքի շունչով բիրտ ու անխնայ,

Մի վերջին անգամ էլ՛ որոտայ
Ծաքուած իր հոգու կսկիծը խորին...

Կարող են մարդիկ խախտել լեռներին.—
Բայց ո՞վ է կարող
Վճիռը եղծել ժամանակների,
Եւ դիւցազնութեան կապոյտ երկնքում
Շողացող աստղին վարագոյր քաշել...

Արևան ու ցաւի ծովերից անցած
Մեր հազարամեայ հին նաւը խարխուլ
Մի վերջին անգամ առագաստ պարզած
Եկել է ահա այս ափերին փուլ.
Քանի՜ մրրիկներ ծեծել են նրա
Կայմերը հաստատ, կամուրջներն ամուր,
Եւ որպէս փետուր
Նետել մոլեգնած կոհակների վրայ,
Զարկել խութերին,
Ու գահանդական, խոր անդունդների
Խաւար երախին...

Եկել են մեզ դէմ
Վոհմակներն անթիւ մութ խուժանների,
Եկել հիւսիսից, եկել հարաւից,
Տափաստաններից եկել են ծարաւ,
Ու մեր մաքրափայլ, պայծառ ջրերին
Խառնել են նեխանք, արիւն ու չարաւ,
Արտերին իջել՝ հանց անկուշտ մարախ
Գիւղերին նստել որպէս պղծութիւն,
Ու չի մնացել եւ ոչ մի օջախ,
Ու մեր հարսների ճակատին մաքուր
Շնագայլերի գարշահոտ դնչից
Նարօտի վրայ չլինէր սեւ մուր...

Երկիրը մեր չէն դարձել էր դամբան,
Ու դամբանի մէջ ժողովուրդը մեր
Եղել անկշտում սրերի յեսան.
Ապրում էր անով, կէս-մեռել կէս-ողջ
Վեց սորկութեան անհատնում դարեր.
Կեանքը նրա մէջ լոկ կայծ էր դողդոջ
Եւ նա աշխարհում թափառող ստուեր,
Տառապանքների ներքեւ անհաշիւ
Կորցրած ընդմիշտ ե՛ւ ինչք ե՛ւ պատիւ...

Եւ դամբանների անծայր խաւարից,
Ցուրտ մոխիրների պատանքը թօթուած,
Զարթնել է յանկարծ մի սիրտ կենսալից.
Տրոփել է նա կշռոյթով առողջ,

Եւ նրա արեան ցնցող զարկերից
Շնչել է մեռեալ երկիրը ամբողջ.
Թմրած հոգիներն առել են խոյանք,
Սարուկը խոնարհ դարձել է մարտիկ,
Պայքարը ազնիւ նկատել պարծանք
Եւ աղաղակել — Մա՛հ կամ Հայրենիք...

Մի սիրտ է խփել մոխիրների տակ,
Հողմերի դիմաց բացուել մի դրօշ,
Թափուել է արիւն, սուլել է գնդակ,
Լսուել սուրերի կայծակնագոռ շաչ.
Ոսոխը վատթար ջարդել է անվերջ,
Մարտիկներն անվախ քայլել են առաջ,
Կռուել լեռներում ու վիհերի մէջ,
Նորեր են եկել ընկածների տեղ,
Երկիրն է դարձել գալարուող բռունցք,
Արիւնը դարձել զայրագին հեղեղ,
Հովիտները խոր լճացած արցունք.
Դժո՛խքն է փլել մեր երկրի վրայ
Ու հողն է պայթել որպէս շէկ կաթսայ...

Հոսել են ապա հեղեղներ տղմուտ,
Եւ մութ ամպերի արանքից դաժան
Բացել երկնքի կտոր մի կապոյտ.
Յոյսեր են ծաղկել, եւ շունչը գարնան
Խոստացել երկրին մի բեղուն ամառ.

Արցունքն է սրբել ժողովուրդն հայոց
Եւ լծուած հերկին ազնիւ ու արդար,
Յառել է աչքերն օրերին գալոց.
Եւ հաւատացել՝ թէ իր վէրքերին
Հպում են ահա մատներ բարեգութ,
Թէ եկել, հասել է Սամարացին,
Կը լինի շուտով տօն ու այգեկութ,
Հնձանների մէջ կը խայտայ գինին,
Ընդմիշտ կը չքուի սուսերը մահուան
Ու լեռների վրայ եւ մեր դաշտերի՝
Նորից կը ժպտայ պայծառ ապագան...

Յոյսեր են ծաղկել... կտոր մի կապոյտ...
Հօֆ եւ Վէստէնէնկ... Բարենորոգում...
Կտոր մի կապոյտ.—
Ուղեղների վրայ, սրտերի վրայ՝
Դաշնագիրների փոշեթաթաւ կոյտ.
Հոգիների մէջ՝ յոյզերի փեթակ.
Ու երակներում՝ ցնծութեան կրակ.—
Կը լինի շուտով հարսնիք ու ծիծաղ,
Անապատը չոր կը լինի պարտէզ,
Ողբը հնօրեայ՝ սիրոյ անուշ տա՛ղ...
Կտոր մի կապոյտ... Յոյսը՝ կը լինի
Ձմռայ մէջ բացուած վառման վարդենի...
Կտոր մի կապոյտ... Եւ կապոյտի վրայ՝
Ինչպէս... ինչքան շուտ...
ա՛հ, ինչպէ՛ս,

ինչպէ՛ս՝
Ցեղակարծ փայլա՛կը մեծ Եղեռնի...

. . . .

Յիշո՞ւմ ես, Աբով.— Կռիւ էր նորից,
Լիզում էր աշխարհն հրդեհը քանդիչ,
Տուել էր կեանքին մահը մի նոր կից
Ու սիրտը մարդուն դարձըրել արճիճ։
Նորից բանակներ բանակների դէմ,
Նորից բռնութեան խելագար արշաւ,
Իսկ մեր հողերում, ոսոխը խարդախ
Նիւթել էր ծածուկ ահաւոր մի դաւ,
Բացել մեր առաջ անհուն մի դագաղ...

Ու կարաւաննե՛ր՝ անվերջ ու անծայր,
Անդաստաններում՝ արհաւիրք ու սուր,
Քաղաքները չէն գետնին հաւասար
Ու ճամբաներին՝ գանկերի բլուր...
Ոռնում էր խուժանն անկուշտ ու վայրագ
Եւ իր սեւ հոգուն ու Եղեռնի վրայ,
Որպէս անթափանց խաւարի վերմակ՝
Փռուել էր նեխած խիղճը մարդկութեան...

Յիշո՞ւմ ես, Աբով.— եղել է մի օր,
Անցած ու գալիք օրերից բոլոր
Անջատուած մի օ՛ր.
Ապրիլ է եղել, դաշտերում ծաղիկ,

Եւ մի հեռու տեղ, մի գետի ափին,
Եղել է արեան կարմիր բաղնիք...
Եղել է մի օ՜ր,
Եւ արաբական տաք աւազներում՝
Եղել Ռաս-ուլ-Այն, եղել է Դէր-Զօր.
Յիշում ես, Աբով.—
Եղել է Դէր-Զօ՜ր...

Յիշո՞ւմ ես, Աբով.—
Թէ եղաւ մի սեւ ու փառութեան օր,
Ժողովուրդը մեր մորթուող ոչխար,
Ապա եւ նորից ինձ հետ միասին,
Ճակատները վա՜ր՝
Համբոյր տանք բոլոր, բոլո՜ր շներին,
Օ՜ Գէորգ Աբով,
Որ մեր ազարտուած ու անսուրբ ճակտից
Անմար վրէժի սրբազան հրով
Գարշ ստրկութեան ամօթն այրեցին...

Եւ փա՜ռք շներին.
Նրանց՝ որ մահով յաղթեցին մահուան
Եւ մահից առաջ թշնամու ճակտին
Որպէս պղծութեան անմոռաց խարան,
Արեա՜մբ գրեցին՝
Թէ մահն է միշտ մէկ եւ ամենայն տեղ,
Թէ մարդը կեանքում կը մեռնի մի հեղ,

Թէ հազար երնէկ ու բի՜ւր երանի
Նրա՛ն՝ որ ազգի սիրոյն կը զոհուի...

Ու նորի՛ց պատիւ եւ փառք չներին՝
Վասպուրականից մինչեւ Մուսա Լեռ,
Ու մինչեւ Ուրֆա եւ Գարահիսար,
Ձոք-Մարզըւանից մինչեւ Տաւրոսներ,
Փա՜ռք մեր երէկի, փա՜ռք մեր ներկայի
Ու դեռ գալիքի բոլո՜ր չներին...

Յիշո՞ւմ ես Աբով.— Նահանջ էր այլ տեղ
Ու լեղապատառ քայքայման խուճապ.
Եւ որպէս խրտնած ու գինով նախիր՝
Ռուսաց զօրքերի փախուստն հապշտապ։
Նետել էր Լէնինն իր պատգամը.— Տո՜ւն,
Ողջո՜յն տառապող երկրին ու մարդուն,
Ողջոյն ոսոխի՛ն, ողջոյն պարտեալի՛ն,
Ողջո՜յն բոլորին եւ դարձ՝— դէպի տուն...

Յիշո՞ւմ ես, Աբով.—
Գալիս էր նորից, արիւնոտ դնչով
Նոյն հրէշը սեւ ժանիքը սրած,

Որպէսզի անգուսպ թափով մի վերջին՝
Վերջին բեկորին տայ վերջին հարուած...

Եղե՞լ է արդեօք դարերի խորքում
Աւելի մթին, անյոյս ճգնաժամ՝
Երբ օրհասական հայոց աշխարհի
Սիրտը վիրաւոր ու արիւնաքամ,
Յաւիտենութեան վիհերից առկախ՝
Դադարեց մի պահ...

. . . .

Յիշո՞ւմ ես, Արով.— Երկինքն էր սառել,
Չկար բարեգութ եւ ո՛չ մի աստուած.
Ու երկիրը մեր՝ կենդանի մեռել,
Ընկել բորենու կլափի դէմ բաց...
Ու ճակատագրի մատեանում անպէտ
Մի ձեռք անողոք
Դրել էր արդէն տխուր վերջակէտ...

Երկինքն էր սառել ու չկար Աստուած...
Բայց ահա՛, ահա՝ հէքեա՞թ թէ հրաշք,
Ծառացաւ մի մարդ,
Հրաշքից փախած ու հրա՛շք մի մարդ.
Կանգնեց նա դաշտում մեր Արարատեան,
Դիակների մէջ եւ ագռաւների,
Եւ հաւատքն արած պողպատեայ վահան,
Եւ սէրն հայրենեաց մի շեփոր ռազմի՝

Սոված, սարսափած մարդկանցից վհատ
Դարբնեց մի բանակ,
Եւ որպէս ոխից շիկացած երկաթ՝
Խփեց ոսոխի ճակատին անարգ…

Յիշո՞ւմ ես, Արով, թէ ո՞նց ապրեցան
Հայոց աշխարհի զարմերը վերջին,
Երբ չկար աստուած, երկինքն էր դաժան,
Յիշո՞ւմ ես կրկին,
Ահեղ Բէլի դէմ ծառացող Հայկին
Եւ նրա թոռան.
Թո՞ռն էր նա Հայկի, զա՞րմը Վարդանի,
Դաւի՞թն էր մանուկ,
Հայոց լեռներում յայտնուած ոգի՞…
Յիշո՞ւմ ես նրա ճակատը պայծառ,
Անունն անթառամ—
Մանուկեան Արա՛մ…

Յիշո՞ւմ ես ապա.
Կռիւ էր, երգ էր, խա՜ղ էր մահի հետ,
Թշնամին՝ յոխորտ ճակատների վրայ,
Եւ ինչպէս պրկած աղեղի սուր նետ՝
Նրա թիկունքին
Սեպո՛ւհն էր խիզախ եւ իր այրուձին…

Յիշո՞ւմ ես ապա.
Արաքսի ափին վերջալոյս էր վառ

Եւ բլուրների լանջին հեռակայ
Սուրբնամարտի բոցկլտող անտառ.
Դաշտում՝ վիրաւոր ձիերի խրխինջ,
Հովտում՝ մորթուող թշնամու բառաչ,
Եւ խրամների երախից քանդիչ
Գնդացիրների բոցավառ շառաչ։

Յիշո՞ւմ ես ապա.
Փշրել էր նորից իր ժանգոտ շղթան
Արտաւազդների զայրոյթը հզօր.
Քանդել էր նորից թումբերը համայն
Հայկազունների ոգին թեւաւոր.
Եւ ատամների կրճտող քէնով,
Որպէս վրնչող ու կատաղած ձի՝
Խածել էր շեղփից մահուան մանգաղի...

Յիշո՞ւմ ես ապա.
Դուրս էին խուժել առասպելներից
Նախահայրերի ոգիներն հսկայ
Ու եղել կռուող զօրքին զինակից.—
Հասել էր Սասնոյ Դաւիթը մրրիկ
Ու եղել մարտում
Աննահանջ թափով յաղթող Անդրանի՛կ,
Եկել էր որպէս մի նոր Գայլ-Վահան՝
Նիկո՛լը Դուման.
Եկել էր Մուշե՛ղը Մամիկոնեան
Պահած ճերմակ ձին,

Պահած եւ հոգին, պահած եւ անուն,
Ու փոխած միայն, միայն ազգանուն՝
Եւ դարձած Մուշե՛ղ մի Աւետիսեան...
Եւ ինչպէս Մանուէլ վէրքերով առատ,
Մահճից եղկ մահուան թմբիրը թօթուած՝
Թամբել էր իր ձին ու դարձել Մուրատ
Մարտիկ մի անեղ,
Որպէսզի անփայլ մահով չմեռնի
Եւ թողի պայծառ քաջութեան անուն,
Սրտում մեծագործ իր ժառանգների...

Չյիշե՞լ նրանց — Դաշնակ Շներին,
Եւ դիւցազնութեան լոյս ոլորտներում
Շողացող աստղին վարագո՞յր քաշել.
Չյիշե՞լ. ինչո՞ւ.
Թաղել, ուրանալ անցեալ մի շքեղ
Ու դառնալ գնչո՞ւ...

Յիշո՞ւմ ես ապա.
Երաշտ մի հովտից, անանուն դաշտից,
Գողպատ առ պողպատ
Դարերին նետուած կամուրջ մի հսկայ.—
Օ՜ Սարտարապատ...

Յիշո՞ւմ ես ապա.
Սրտերի գրոհ ու կամքի հեղե՛ղ,
Ոգու ուրակա՜ն,

Ու մետաղացած բազուկներ ջրդեղ՝
Հրաբուխներից տեղահան անտա՛ռ,
Ու երկնքի դէմ գալարուող թաթա՛ռ—
Յիշո՞ւմ ես ապա՝
Մոռացուած մի գիւղ, մի խուլ կայարան—
Ղարաքիլիսա
Ու Բաշ-Աբարա՛ն...

Քաջալանջ Հայկից թող մինչեւ Տիգրան,
Ու պերճ Տիգրանից մինչ Կարմիր Վարդան,
Ու մինչեւ Գագիկ, ու մինչեւ Թորոս,
Մինչեւ Դաւիթ Բէկ
Եւ մինչեւ, մինչեւ Բաղրամեա՛նն հերոս,
Վե՛ր կենան մի հեղ,
Հողի տակ ապրող մարտիկները մեր
Վե՛ր կենան մի հեղ,
Եւ Արարատից մինչ անհաս երկինք,
Ու երկնքներից դեռ մինչեւ աստղեր,
Ու մինչեւ եթեր,
Ու մինչեւ Աստուա՛ծ,
Ու համբոյր տան ձեզ,
Ու տան ձեզ պատի՛ւ,
Տան փա՛ռք ու պարծանք՝
Հէ՛յ Սարտարապատ
Ղարաքիլիսա՛,
Հէ՛յ Բաշ-Աբարան...

Յիշո՞ւմ ես ապա·
Արիւնից ծորած երիզ մի կարմիր,
Երկնքից պոկուած կտոր մի կապոյտ,
Հասուն հասկերի շող նարնջագոյն,
Եւ վեց դարերի խաւարի վրայ՝
Դրօ՛շ Եռագոյն...

Յետոյ Նոյեմբեր, ապա Փետրուար,
Նորից արցունքի ու արեան տարափ,
Մինչեւ մոլեգնած ջրերից վարար,
Երկիրը հիւանդ, խարխափ առ խարխափ
Հասաւ իր կայքին,
Ու պարզեց թեւերն իր ցրտից կարկամ
Բորբ արեգակի դէմ Խորհրդային...

Ո՞վ չի խաբել մեզ.
Ո՞վ չի մոտեցել մեր խորունկ վէրքին
Որպէս երկնառաք բարի յարալէզ,
Եւ ո՞վ իր անյագ ոսկու ծարաւին

Չի տուել յաղուրդ մեր տաք արիւնով,
Ո՞վ չի խաբել մեզ...

Ո՛վ չէր խաբել մեզ.
Ու դեռ կիսաբաց կարմիր դրօշին
Թէ հիասթափուած սիրտը մեր վհատ
Առաջին պահին չի տուել հաւատ,—
Թէ հազար անգամ օտարից խաբուած
Ու հազար ձեռքից վէրք առած հազար
Մեր սրտում եղել է մթին կասկած՝
Թէ դրօշների ետեւ կարմրավառ
Գալիս է նորից նոյն Արջը նօթի,
Լօբանովների եւ Նիկոլայի
Սուտերը դահիճ,
Որպէսզի նորից, ինչպէս հանրակին
Արձակի քրքիջ՝
Թէ սիրում է մեզ, սիրում հայերին
Եւ սիրում այնքա՜ն, եւ սիրում այնպէ՜ս՝
Որ տալիս է մեզ... դրախտը բաժին,
Իսկ այս աշխարհում դեռ տալիս է մեզ
Մի մեծ Հայաստան...
բայց առանց հայի,—
Թէ չենք կամեցել մենք լինել անհետ,—
Թէ չենք կամեցել կորչել առյաւէտ,—
Թէ մի հեղ էլ մե՛նք եղել ապերախտ,
Մերժել ենք գնալ երկինք ու դրախտ,
Գտել՝ մեր նախնեաց հողը կենսատու
Քան երանաւէտ գոգն Աբրահամու,—

Զե՛նք ուզել ստրուկ լինել օտարին,
Հաւատալ նորից ու խաբուել կրկին,—
Եղբայր է հիմա աշխարհը բոլոր
Ու մե՞նք ենք միայն,
մե՞նք ենք մեղաւոր...

Անցել է արդէն լրիւ քառորդ դար,
Ու երկիրը մեր
Կարմիր դրօշին դարձել է ընկեր,
Դարձել է եղբայր։
Նետել է հիւսիս բազուկն իր հուժկու
Մուրճին, մանգաղին,
Ճակատը պայծառ, նայուածքը հատու
Ու կանգնել կրկին։
Տեսնում ենք ահա խինդով անսահման,
Թէ չի խաբել մեզ դրօշը կարմիր,
Թէ բացուել է դարը երջանկութեան,
Եւ առագաստները մեր հողմալիր,
Խաղաղ ջրերի վրով հեզասահ
Եւ զեփիւռների շնչով այգային,
Նաւը Նայիրեան տանում են վստահ
Վառ գալիքների երազ ափերին։

Դիտում ենք յոյզով ու վառ կարօտով,
Ափին մոռացուած մենք ուղեւորներ՝
Թէ ե՞րբ կը լսուի մեր կանչը խռով,
Կը լսուի անհուն կարօտանքը մեր,

Բարձրագոյն կայմից հսկող նաւաստին
Կը տայ ահազանգ՝
Թէ հորիզոնում մշուշապատանք
Նաւաբեկեալի կայ դողդոջ հրթիռ,
Խեղդամահների զանգուածներ մթին,
Եւ կան երկնքին պարզուած ձեռներ,
Թէ հարկ է մեկնի նաւը իր հետքին
Եւ դառնայ նորից իր բեկորին տէր...

Դարձել ենք հիւսիս,
Ափին թողլքուած մենք ուղեւորներ,
Եւ պայծառ աստղին ողջոյն ենք տալիս.
Բայց ողջոյնի հետ, ողջոյնից առաջ,
Արժա՞ն է մեզի, արժա՞ն է մարդուն՝
Նզովք հոլովել իր մեռելներին,
Անցեալն իր նետել որպէս փտած քուրջ,
Արժա՞ն է աստղին վարագոյր քաշել,
Ու վայե՞լ է դեռ, Յարութեան տօնին,
Խաչեցեալների շիրիմը պղծել...

Անցել են նրանք արիւնի ճամբով
Որպէս խաւարում լուծուած ճառագայթ,
Անցել են նրանք, օ՛ Գէորգ Աբով,
Տեսած հազար դաւ, հազար որոգայթ,

Եւ պատմութեան գորշ պաստառի վրայ՝
Դարձել պատմութիւն ու դարձել հեքեաթ...

. . . .

Անցել են նրանք, Շները Դաշնակ,
Յաւերժապայծա՜ռ փառքի ճամբեքով,
Անցել են նրանք վոհմակ առ վոհմակ,
Եւ Հայաստանի երկնքից ահա,
Գլուխները գոյգ թաթերի վրայ
Ոգեղինացած Սփինքսներ որպէս,
Անհուն կարօտով ու անհուն սիրով
Տե՛ս դիտում են քեզ, օ՜ Գէորգ Աբով,
Եւ դիտում են մե՛զ...

Կարո՞ղ ես մի պահ
Խզել արմատից բունը մեր ծառի,—
Թէ ունենք հիմա Կարմիր Նոյեմբեր՝
Փա՜ռք իր արեւին,
Թէ ունենք զուարթ ու ցնծուն Երկիր՝
Փա՜ռք իր հասակին,
Յիշո՞ւմ ես մի պահ, օ՜ Գէորգ Աբով,
Թէ նա կը լինէ՞ր,
Կը լինէ՞ր արեւ, կը լինէ՞ր երկիր,
Կը լինէ՞ր արդեօք կարմիր Նոյեմբեր
Ու դեռ կը լինէ՞ր ժողովուրդը մեր,
Թէ մշուշապատ

Եւ արիւնազանգ անցեալի ֆոնին՝
Զլինէր չքե՛ղ մի Սարտարապատ...

. . . .

Ու պիտի ջնջե՛ք
Երկրից առյաւէտ
Սեւ ֆաշիզմի հետ
Նաեւ հե՛տքն իսկ մեր.—
Բայց սեւ ֆաշիզմին յաղթելու համար
Ունէք դուք արդէն
Կուռ բանակների շարքեր անհամար։
Ունէք յաղթութեան
Վառ դրօշ պարզած քաջ զօրավարներ.
Ունէք Բաղրամեան,
Ունէք հանճարեղ ու մեծ Ստալին,
Որ ինչպէս անխոնջ ու յամառ դարբին՝

Խփում է անվերջ իր մուրճը սալին
Ու սովետական ձեր բորբ քուրայից
Նետում է կայծեր ողջ տիեզերքին…

Ու պիտի ջնջէք դուք սեւ ֆաշիզմի՞ն.
Դէ՛հ, այնպէ՞ս ջնջէք,
Որ ապագայի լուսաւոր շէմքին
Էլ երբե՛ք, երբե՛ք
Չլինի ոչ մի ստրուկ ու ծառայ,
Չլինի արքա՛յ,
Ու լինի վճիտ ջուրի պէս զուլալ
Կեանքը դեռ գալիք մեր սերունդների…

Եւ լինի՛, լինի՛,
Հանուր մարդկութեան երազը պայծառ
Լինի սալարկուած ու լայն ծառուղի.
Եւ լինի՛, լինի՛,
Աշխարհի վրայ արեւ մի արդար,
Ու լինի մարդը մարդին հաւասար,
Եւ խաղաղութեան ճերմակ աղաւնուն
Չմերձի ոչ մի գիշատիչ թռչուն…

Լինի մարդկութեան երազը պայծառ,
Եւ ով յետ դառնայ լուսեղէն ճամբից,
Ինչպէս առասպել Լովտի հէքեաթում՝
Դառնայ անշունչ քա՛ր…

Կը ջնջէք շուտով,
Ջնջել էք արդէն արդար բռունցքով
Որջում գալարուող փաշիստ հրէշին.
Կը մնայ շուտով այս արեւի տակ
Նրա չար թաթից
Ու սեւ ստուերից՝ լոկ սեւ յիշատակ։

Դաշնակ չների՞ն.
Ջնջելը նրանց այնքա՜ն է հեշտին.—
Ոչ ռումբ է պիտոյ եւ ոչ էլ սուրին,
Եւ ոչ էլ, ոչ էլ, օ՜ Գէորգ Սրով,
Հարկ է երկնքում շողացող աստղին
Տիղմ գցել ափով...

Բաւ է աշխարհում անվերջ թափառող
Հարազատներին
Հայրենի երկրում տալ մի պատառ հո՛ղ.
Թէկուզ եւ փոքրիկ, թէկուզ եւ խոպան,
Թէկուզ եւ լինի նա մութ գերեզման՝
Տալ մի պատառ հո՛ղ,
Որպէսզի օտար ու ցուրտ հողերում
Մեր մեռելների հոգին չմսի,
Տալ մի պատառ հո՛ղ,
Որպէսզի դողդոջ մեր մանուկների
Վարդ շրթների վրայ,
Ինչպէս ձիւներում ընկած ծաղկի փերթ՝
Չսառի բարբա՜ռը մեր հնօրեայ...

Զնջել հե՞տքն իսկ մեր.
Բայց ի՞նչ է արդէն
կեանքը մեզ համար,—
Զարչարանքի բե՛ռ,
Ու ճակատագրի քառուղիներում
Կեանքը մեզ համար՝
Անարիւն կռի՛ւ ու լռին մաշո՛ւմ.
Խփել է արդէն մեր կարկամ ուսին
Բռունցքը բախտի.
Ու նորի՞ց բռունցք, ու նորի՞ց արիւն,
Եւ այն էլ, այն էլ երկրի՞ց Հայրենի...

Իսկ մենք, ո՜, գիտե՞ս, երջանիկ Աբով,
Թէ հիմա ցրուած աշխարհում անծէր,
Մէն մի հայ սրտի մէն մի տրոփով
Սպասում ենք դեռ՝
Հայրենի երկրի կանչին քաղցրալուր.
Սպասում ենք լուռ, տրտում ու խռով,
Ներկան՝ մեզ համար տառապանքի ծով,
Մեխուած մեր սրտին՝ անցեալը սուր սեպ,
Եւ ցուրտ ապագան, խաւար ու անյայտ,
Գողգոթաների կատարին ցցուած
Մեզ համար ցաւի մի նոր խաչափայտ։

Կորցրել ենք արդէն մեր հողին պայծառ,
Երազները վառ,
Հայրենի հողի շունչը խնկաբոյր,

Մեր օջախների բարքերը մաքուր․
Եղել ենք ահա,
Անկուշտ գայլերին պատրաստի նոխազ․
Գալիս են նրանք, գայլերն այդ ծպտած,
Խօսում դրախտից, երկնքից անհաս,
Եւ քաղցրաշողոմ ժպիտով անուշ,
Բառերով քնքոյշ՝
Պոկում մեր մարմնից փերթեր անխնայ․
Խօսում են խաչից, ու խաչի անուամբ
Մի հե՛ղ էլ խաչում մեզ խաչի վրայ…

Գալիս են ծածուկ կաբինէտներից
Մթին խաղերի ակէնտները դեռ,
Բերում յոյսերի բառեր մեղրալից
Ու ոսկուով ծախուող ոսկի երազներ․
Եւ վասն անյագ կիրքերի յագուրդ՝
Իրենց հեռաւոր սակարաններում
Հանւում ենք աճուրդ…
Ու որպէս եղբա՛յր գալիս են ոմանք,
Եւ եղբայրութեան խօսքերով վսեմ,
Աչքերում ժպիտ, սրտներում հեգնանք՝
Զինում են եղբայրն ի՛ր իսկ եղբօր դէմ…

Ու գիտե՞ս, գիտե՞ս,
Աշխարհում ձգուող մեր ճամբաներին
Դարան են մտել դեռ քանի՛ աղուէս,

Եւ խոնջ ու վատուժ մեր մկաններին
Կպել են գաղտուկ
Արիւնածարաւ դեռ քանի՜ տզրուկ,
Ու գիտե՞ս, գիտե՞ս թէ կան մեր դիմաց
Անդարձ կորստեան վիհեր լայնաբաց,
Քանի՜ ուղիներ մթին ու խարդախ,
Եւ դամոկլեսեան դեռ քանի՜ սրեր
Մեր գլխին առկախ...

Ո՜ Գէորգ Աբով, հեռաւոր եղբայր,
Լսե՞լ ես արդեօք
Թէ ծովերից դէն, աշխարհում անծայր
Ունես բիւրաւոր եղբայրներ անոք,
Լսե՞լ ես նրանց պայքարի մասին
Ապրելու համար, մեռնելու համար...
Լսե՞լ ես նրանց բորբ սրտի մասին
Եւ նրանց սիրոյն՝ լեռայ հաւասար.
Լսե՞լ ես ապա նաեւ այն մասին՝
Թէ ամէն մի հայ, սիրով մի խնդուն,
Լինի նա Հնչակ, լինի Պոլշեւիկ
Եւ կամ Դաշնակ Շուն՝
Կը նետէ՜ր բոլոր օրերը գալիք
Բախտի նժարին,
Եթէ փոխարէն, նժարում միւս
Գէթ լինէր մի՛ օր, օ՜, մի՛ օր, մի՛ օր՝
Հայրենի երկրում մեր խորհրդային...

Ջնջել հետքն իսկ մեր, դաշնակ չներիս,
Նետել մեր աչքին վառօդ ու արճիճ,
Եւ ողջ աշխարհին ողջոյններ տալիս
Լոկ մե՛ր ականջին ատելութեան ճի՞չ...
Թէ կայ մեր բախտի մատեանում անտես
Որ էլի՛ մի հեղ մենք լինենք զոհուող,
Լինի՛ թող այդպէս.
Լինի մեզ համար անվախճան զրկանք,
Եւ մահը նորից լինի մեզ նոր կեա՛նք,
Միայն թէ լինի՜, օ՜, լինի՜, լինի՜,
Մեր եղբայրների՛ համար, քոյրերի՛,
Մեր մանուկների եւ մեր որբերի,
Եւ որպէս շնորհ՝ մեր մեռելների
Շիրիմի՛ համար, օ՜, լինի՜, լինի՝
Պատառ մի չոր հող երկրում հայրենի...

Եկել եմ ահա — պօէտ մի չնչին,
Որպէս աշունից պոկուած մի տերեւ,
Եկել եմ ահա
Որպէս խոնջ կռունկ մի ժայռի վերեւ,
Եկել եմ ահա — պօէտ մի չնչին,
Եւ խառնած շունչս բիւրերի շնչին՝
Երգում եմ նրանց
Ծռովքը խորին եւ վիշտը անանց.
Լսիր իմ երգում անամոք թախիծ,
Եւ պանդուխտի լաց,
Եւ սիրոյ արցունք լսիր իմ երգում,
Լսիր լեռնացած կարօտ իմ երգից

Եւ նահանջական-պայքարի գղջո՛ւմ...

Եւ լսի՛ր, լսի՛ր,
Ինձ հե՛տ միասին լալիս է անյոյս
Մի ողջ ժողովուրդ,
Որի կէսն արդէն տարել է մի օր
Եղեռնը անգութ —
Յիշո՞ւմ ես, Դէր-Զօր...
Ու կէսը ցրիւ հողմերի բախտին,
Կանչում է ահա այս գորշ Հալէբից,
Բուրգերի երկրից, Բարիզից կանչում,
Ու դեռ հեռաւոր Կալիֆորնիայից
Եւ Մարմարայի ափերից տրտում,
Կանչում երկնքին, կանչում աստծուն,
Դժոխքի՛ն կանչում՝
Որ տանեն, տանեն, տանե՜ն դէպի տուն...

Եկել եմ ահա — պօէտ մի չնչին,
Եւ կարօտահար իմ եղբայրների
Տաք սի՛րտն եմ բերել իմ հայրենիքին,
Որպէսզի սրտից հայրենի երկրի
Բորբ մեր սրտի դէմ սառոյցը ճաքի,
Ու սառոյցի տակ, ինչպէս ձնծաղիկ
Բացուած արեւին,
Եւ ինչպէս քնքոյշ ու կարօտած մայր՝
Իր սիրտը բացի
Բոլորի՛ հանդէպ, բոլորի՛ համար...

Եկել եմ ահա — պօէտ մի չնչին,
Եւ որպէս ծովում խեղդուողի կանչ,
Ընկլուզուող նաւի եղերական սոյլ,
Աշնան մշուշում պլպլան ճաճանչ,
Եւ հողմերի դէմ առկայծող նշոյլ,
Եկել եմ ահա — պօէտ մի չնչին՝
Նետում եմ երկրիս իմ երգը վերջին.—
Տուել եմ ջրին, տուել եմ հովուն
Ինչ կեանքն էր դիզել իմ ջահել հոգում.
Ե՛ւ ուղեղիս մէջ օրերի դարսած
Գիտութիւնը բութ,
Ե՛ւ սրտիս նստած յոյզը լայնաշերտ
Լոկ պատրանք եւ սուտ,
Նետել եմ հեռու՝ որպէս հոգու կե՛ղտ...

Իմ հոգին հիմա, մրրիկների դէմ
Ճարճատող քնար,
Որին փաթթել է անցեալը դժխեմ
Որպէս հնչուն լար՝
Միլիոն զոհերի աղիքները պիրկ.
Դարն է մղկտում լարերի վրայ
Ու ողբն իր նետում դարերին գալիք.—
Հասել է ահա րոպէն գերագոյն,
Կեանքի եւ մահուան արարը վերջին.
Զկա՞յ մեզ համար ուրիշ փրկութիւն
Քան մեռելների սեւարախտ ուղին,
Որ ձգւում է տաք անապատներից,

Անցնում մեր սրտից
Եւ հասնում ի քե՞զ, եւ հասնում ի քե՞զ,
Իմ լուսապայծառ, կարմի՛ր հայրենիք...

Չունիմ ես հիմա եւ ո՛չ մի աստուած,
Ու ստապատիր ո՛չ մի ոսկի հորթ,
Ես, կեանքի հովտում յոգնաբեկ անցորդ
Եւ միրաժների խաբուած ուղեկից...
Մաշել է սիրտս, մաշել է հոգիս
Առօրեայի պաղ խարտոցների տակ.
Չկայ ինձ քաշող ե՛ւ ոչ մի մագնիս
Բացի քո աստղից վառ ու շողարձակ...

Իսկ դու հեռաւոր, երջանիկ ընկեր,
Օ՛ Գէորգ Աբով,
Հոգուդ մէջ գիրգուած այդ մաղձը դեղին
Յանձնիր Զանգուի ցասկոտ ջրերին.
Խփի՛ր ականջիդ թմբուկը արթուն
Որպէս զգայուն
Ու յարաթրթիռ մի տիաբազօն
Հայրենի հողի տրոփուն կրծքին.
Լսիր դու հողին, լսիր դու հողին,
Դու հողի՛ն լսիր,
Եւ նա քեզ կ՚ասի, թէ չկայ խոլիր
Իր զաւակների միջեւ տարագիր,
Թէ չկա՞ն շներ,
Թէ հայ գեղջուկին սիրտն ի վեր ցցուած
Չկայ մաուզեր,

Այլ կան բիւրաւոր տառապող սրտեր՝
Նո՛յն հողի համար,
Եւ կան սրտերում վրէժի լեռներ՝
Նո՛յն եւ միեւնոյն ոսոխի համար,
Եւ հոգիներում սիրոյ ջրվէժներ
Միայն ձե՛զ համար
Ո՛վ հայրենիքում ապրող եղբայրներ,
Միայն ձե՛զ համար...

Եւ միայն, միա՜յն, միայն քե՛զ համար՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Մշուշների մէջ կորսուած իմ եար՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Ու խոյանքներիս դու վերջին կայան՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Իմ առաջին սէր ու վերջին տենչանք՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան...
Մտքիս խանձարուր ու սրտիս պատանք՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան,

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Գուցէ այս օտար երկրից աքսորի
Հողիս Արաքսին երբեք չհասնի.

Ու այգաբացի շողերից առաջ
Ինձնից միա՛յ լոկ թեւաբեկ մի խաչ,
Ու երազներիս պալատը մարմար
Դառնայ մի դաշտում անտէր շիրմաքար.
Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Գուցէ հող դառնամ չհասած հողիդ,
Դառնամ յիշատակ ու դառնամ աճիւն.
Բայց մինչեւ կեանքիս նշոյլը յետին,
Ու վերջին շունչիս թրթիռը վերջին՝
Հոգիս քեզ համար կ'երգի օրհնութիւն,
Կ'երգի ծովացած հասկերն արտերիդ,
Աստղերի դագաղ Սեւանդ վճիտ,
Գործարաններիդ զանգուածը մեծղի
Ու բանուորներիդ քրտինքը կ'երգի,
Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Լինեմ մինչեւ հող ու դառնամ մոխիր՝
Կ'երգեմ բորենու սուր ատամներից
Մարմինդ պահող դրօ՛շդ կարմիր…
Կ'երգեմ լուսաշող ու պայծառ ներկադ,
Եւ մեր անցեալի աւերակներից
Կ'երգեմ բարձրացող շքեղ ապագադ,
Հէյ ջա՜ն Երեւան…

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Լինեմ ես քնած թէ լինեմ արթուն,
Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Զարկերը սրտիս տրոփ առ տրոփ,

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Կ'երգեն քեզ համար միայն օրհնութիւն...

Միայն օրհնութի՜ւն, միայն օրհնութի՜ւն
Եւ սէ՜ր ու կարօտ,
Սէ՜ր եւ օրհնութիւն՝ Հէյ ջա՜ն Երեւան.—

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Արեւը պայծա՜ռ երկնքիդ վրայ,
Արարատը քեզ լինի պահապան,
Այգիներիդ մէջ որթը մեղրանայ,
Երդիքներիդ տակ ծիծաղն անպակաս,
Դէզերը հունձքիդ հսկայ լեռ դառնան
Ու յաւերժի դէմ յաւէտ չէն մնաս՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան։

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Ձմեռների դէմ միշտ դալա՜ր մնաս
Ու պայքարներում մնաս յաղթակա՜ն,
Բռունցքդ չարին լինի պատուհաս,
Եւ զաւակներիդ համար հեռաւոր
Դու լայնաբաց գի՜րկ դառնաս մայրական
Եւ հեռուներից երգես մեզ օրօր՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան...

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Օրերդ անցնին ծափով ու երգով,

Օրօրոցներիդ վերեւ ապագան
Լինի գարնային մեղմ ու անուշ հով.
Քրտինքդ հողիդ օրհնութիւն դառնայ,
Հողդ ոսկիդ դառնայ գերեզման,
Ու վիշտը սրտէդ ընդմիշտ բացակայ՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան…

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Դրօշդ ձեռքիդ միշտ ամուր բռնես,
Մեծ երազը մեր անվթար պահես,
Գալիքն անցեալին զօդող կապ լինես,
Լոյսի ակերից անյագուրդ ըմպես,
Նայուածքիդ հուրով չարքերը վանես
Եւ հողմերի դէմ անխորտակ կանգնես՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան։

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Հող բռնես ձեռքիդ ու դառնայ ոսկի՛,
Ծիլ տնկես արտիդ ու դառնայ կաղնի՛,
Շրթունքդ արեւի ակունքին հասնի,
Արմատըդ հողի ընդերքից անցնի,
Աչքերիդ շողից լուսինը խամրի,
Հրճուանքդ մնայ, Թախիծդ մեռնի՝
Հէյ ջա՜ն Երեւան…

Հէյ ջա՜ն Երեւան,
Դարերի դիմաց միշտ կանգուն կենաս,
Ու բախտի կոչին յար արթուն մնաս,

Լուսաւոր ճամբէդ անվարան գնաս,
Նախանձ աչքի դէմ ծակող փո՛ւշ դառնաս,
Սիրտդ աշխարհին որպէս վարդ բանաս,
Մէկով ցանք անես, հազարով բառնաս՝
Հէյ ջա՛ն Երեւան...

Հէյ ջա՛ն Երեւան,
Մի վայրկեանի մէջ օրով կանաչես,
Տիեզերքի դէմ փառքով ճաճանչես,
Մեր արցունքի մէջ հոգիդ ճանաչես,
Հոգուդ ժպիտով մեր վիշտը ջնջես,
Մի օր էլ դարձի շեփորը հնչես
Եւ պանդուխտներիդ հայրենիք կանչես՝
Հէյ ջա՛ն Երեւան...

Արտատպումները — նոյնիսկ և մանաւա՛նդ մասնակի — արգիլուած են բոլոր երկիրներու համար բացի Խորհրդային Հայաստանէն, ուր ղրկուած է այս գըր-քին (Թուղթ առ Երեւան) ձեռագիրը հեղինակին կողմէ — 24 Դեկտեմբեր 1944 — ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏի հասցէին և հրատարակութեան առաջարկով։

● Copyright by Andranik Dzaroukian ●

Ներկայ հատորին տպագրութիւնը աւարտած է 20 Ապրիլ 1946
Տպարան *ՆԱՅԻՐԻ — ՀԱԼԷՊ*

А II / 77138